

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЛОЙИХА ТАХЛИЛИ

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

БУХОРО – 2019

Ушбу маъруза матнида инвестиция лойихаларини молиявий-иқтисодий баҳолашнинг услубий асослари ва усуллари, лойихаларнинг моҳияти ва уларни тайёрлаш, лойиха тахлили концепцияси ва лойихаларни таҳлил қилишнинг турли жihatлари ёритилган; лойихаларни техник, институционал, ижтимоий, экологик, молиявий ва иқтисодий таҳлил қилиш масалалари алоҳида-алоҳида мавзуларда берилган; шунингдек лойихаларнинг таваккал хавфини баҳолаш мавзуси ўрин олган. Қўлланма иқтисодиёт йўналишида таълим олинаётган талабаларга мўлжалланган. Ундан лойихаларни тузиш ва таҳлил қилиш билан шуғулланувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

КИРИШ

Республикамиз иқтисодиётини таркибий қайта куриш, иқтисодий ўсишнинг барқарор, юқори суръатларини таъминлаш вазифалари иқтисодиётимизга жалб этилаётган инвестициялар хажмини тўхтовсиз ўстиришни, ҳар бир сўмлик инвестиция энг зарур, энг кўп самара берадиган объектларга сарфланишини талаб этади.

Ички инвестиция манбаларининг чекланганлиги хорижий инвестицияларни жалб қилиш борасида ҳам катта куч-ғайратни талаб этмоқда. Афсуски қулай инвестиция мухити яратилиши, давлат томонидан инвестиция фаолияти қонун йўли билан қўллаб-қувватланишига қарамасдан, инвестиция жараёнларида бир қатор муаммолар сақланиб келмоқда. Бундай ҳолатнинг сабаблари қаторида ваколатли идораларда техник-иқтисодий асосланган лойиҳаларни экспертизадан ўтказиш муддатлари чўзиб юборилаётганлиги ҳамда инвестиция лойиҳалари бўйича ишловчи тизимни малакали кадрлар билан таъминлашда сусткашликка йўл қўйилаётганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Лойиҳалар етарлича чуқур ва илмий таҳлил қилинмаслиги оқибатида амалга оширилган кўпгина инвестиция лойиҳаларида кўзда тутилган самарага эриша олмаяпмиз. Лойиҳа таҳлилини чуқур биладиган, унинг барча жихатларини тушунадиган, зарур бўлса малакали мутахассисларни жамлаб, лойиҳа таҳлили бўйича фаолиятни уюштира оладиган мутахассисларга эҳтиёж ҳар қачонгидан ортиб бормоқда. Кўриниб турибдики, мақсадга «Лойиҳа таҳлили» фанини пухта ўрганиш, бу жараёнда тавсия қилинаётган адабиётлар устида тинимсиз ишлаш орқалигина эришиш мумкин. Ушбу қўлланма шу ҳаётий зарурат махсулидир. Унда иқтисодиёт йўналишида таълим олаётган талабалар ва барча лойиҳа таҳлили билан қизиқувчилар учун лойиҳа таҳлилининг энг муҳим жихатлари баён қилинган.

I-БОБ. ЛОЙИХА ТАХЛИЛИ БИЛАН БОҒЛИҚ ИҚТИСОДИЙ КОНЦЕПЦИЯЛАР

1.1.Инвестицияларнинг моҳияти, асосий турлари ва тузилиши

Хар қандай корхона ўз фаолиятини бошлаши, кенгайтириши ва янгилashi учун инвестицияларга зарурат сезади. Инвестициялар корхоналарни ривожлантириш, мамлакатда иқтисодий ўсишни таъминлашнинг бош омилларидан биридир. Инвестициялар деганда янги ишлаб чиқаришларни ташкил этиш, ишлаб турган қувватларни сақлаб туриш ва ривожлантириш, ишлаб чиқаришни техник тайёрлаш, фойда олиш ҳамда (атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ижтимоий каби) бошқа якуний натижалар олиш мақсадида турли дастурлар ёки алоҳида тадбирга (лойиха)ларга сарфланадиган маблағ тушунилади. Инвестициялар ўз ичига фойда (даромад) олиш ва ижтимоий самарага эришиш мақсадида тадбиркорлик ва бошқа фаолият турларига сарфланган пул маблағлари, шунингдек, мақсадли банк омонатлари, пайлар, акциялар, бошқа қимматбаҳо қоғозлар, технологиялар, машина ва ускуналар, лицензиялар (шу жумладан, товар белгилари), кредитлар, хар қандай бошқа мулк ва мулк ҳуқуқларини ҳамда интеллектуал бойликларни олади.

Демак, инвестиция тушунчаси «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунида таъриф берилганидек, иқтисодий ёки бошқа фаолият объектига сарф қилинадиган моддий ва номоддий неъматлар ва уларни тасарруф қилиш ҳуқуқини ифодалайди. Молиявий моҳиятига кўра инвестициялар даромад олиш мақсадида хўжалик фаолиятига сарфланадиган барча турдаги активлардир (воситалардир).

Иқтисодий моҳиятига кўра, инвестициялар асосий ва айланма капитални яратиш, кенгайтириш ёки реконструкция қилиш ва қайта куруллантириш учун қилинадиган харажатлардир.

Тижорат амалиётида инвестицияларнинг қуйидаги уч шакли ўзаро фарқланади:

- физик активларга қилинган инвестициялар;
- пул активларига қилинган инвестициялар;
- номоддий активларга қилинган инвестициялар.

Физик активлар деганда асосий ишлаб чиқариш воситалари, яъни ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари ҳамда хизмат муддати бир йилдан ортиқ бўлган ҳар қандай машина ва ускуналар тушунилади.

Пул активлари деганда бошқа жисмоний ва юридик шахслардан пул маблағларини олиш ҳуқуқи, масалан, банкдаги депозитлар, акциялар, облигациялар ва бошқалар англашилади.

Номоддий активлар ходимларни қайта тайёрлаш ёки малакасини ошириш дастурларини амалга ошириш, лицензиялар сотиб олиш, савдо белгиларини ишлаб чиқариш натижасида фирма эга бўладиган бойликлардир.

Қимматбаҳо қоғозларга қилинадиган инвестициялар «портфель инвестициялари», физик активларига қилинадиган инвестициялар эса реал инвестициялар, деб аталади.

Инвестицияларнинг ҳар икки тури ҳам корхоналар барқарор ишлаши учун муҳим аҳамиятга эга. Портфелли инвестициялар муаммолари молиявий менежмент соҳасида чуқур ўрганилишини таъкидлаган ҳолда бу ўқув қўлланмамизда биз кўпроқ реал активларга қилинадиган инвестицияларга тўхталамиз.

Реал активларга қилинаётган инвестицияларни тайёрлаш ва таҳлил қилиш асосан фирманинг мақсадларига, яъни инвестиция ёрдамида фирма нимага эришмоқчи эканлигига боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан инвестицияларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

I. Иқтисодий самарадорликни ошириш учун қилинадиган инвестициялар. Бундай инвестициялардан

асосий мақсад ускуналарини алмаштириш, ходимларнинг малакасини ошириш, ишлаб чиқариш қувватларини самарали ҳудудларга кўчириш асосида фирмаларнинг харажатларини камайтириш учун шароит яратишдан иборат.

II. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун қилинадиган инвестициялар. Бундай инвестициялашдан мақсад мавжуд қувватлар ҳисобига олдиндан шаклланган бозорлар учун товарлар ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтиришдан иборат.

III. Янги ишлаб чиқаришларни вужудга келтириш учун қилинадиган инвестициялар. Бундай инвестициялар илгари ишлаб чиқарилмаган товарлар ва кўрсатилмаган хизматлар турларини вужудга келтириш, ёки илгари ишлаб чиқарилган товарлар билан янги бозорларга чиқиш имконини беради.

IV. Давлат бошқарув идоралари талабларини бажариш учун қилинадиган инвестициялар. Масалан, экология ва маҳсулот стандартлари талабларини бажариш учун сарфланадиган инвестициялар. Инвестицияларни бундай таснифлашда таваккалчилик даражаси ҳар хил бўлиши асос қилиб олинган.

Юқорида келтирилганлардан биринчи ва тўртинчи тур инвестицияларида таваккал хавфи даражаси паст, қолган иккитасида эса юқори ҳисобланади. Бозорда аввал маълум бўлмаган маҳсулотни ишлаб чиқариш ва янги бозорларни эгаллаш учун инвестиция сарфи катта таваккалчиликни талаб қилади. Шу сабабли ҳам учинчи гуруҳ инвестициялари таваккал хавфи энг юқори бўлган инвестициялардир.

Ишлаб чиқаришни кенгайтиришга қилинган инвестицияларда таваккал хавфи янги ишлаб чиқаришга қилинган инвестицияларга қараганда пастроқ. Айни пайтда самарадорликни оширишга қилинадиган инвестициялар бозор аллақачон қабул қилган товарларнинг сифатини ошириш, таннархини камайтиришни кўзда тутгани учун ҳам, уларда таваккал хавфи даражаси иккинчи ва учинчи гуруҳлар инвестициялариникидан анча паст бўлади. Худди шу каби

давлат бошқарув идоралари талабларини бажаришга сарфланган инвестицияларнинг таваккал хавфи даражаси анча кичик ҳисобланади.

Инвестициялар, шунингдек, манбаларига кўра, ички ва ташқи инвестицияларга бўлинади. Ички инвестициялар манбалари давлат бюджети, корхоналар ва аҳоли маблағлари, банк кредитлари ҳамда нобюджет жамғармалари маблағлари, ташқи инвестициялар манбалари бўлиб хорижий давлатлар ва фирмаларнинг, шунингдек, халқаро молия ташкилотларининг маблағлари ҳисобланади. Инвестицияларни манбаларига кўра бундай гуруҳлаш уларнинг манбалари бўйича тузилишини ҳам белгилаш имконини беради. Иқтисодий таҳлил мақсадларида ва амалиётда инвестицияларнинг манбаларига кўра тузилиши билан бирга уларнинг тармоқ тузилиши, ҳудудий тузилиши, мулкчилик шаклларига кўра тузилиши, такрор ишлаб чиқариш тузилиши ва технологик тузилиши фарқланади.

Инвестицияларнинг тармоқ (ҳудудий) тузилиши алоҳида тармоқ (ҳудуд)нинг маълум даврда қилинган инвестиция сарфларидаги улушини кўрсатса, мулкчилик шаклларига кўра тузилиши жами инвестициялар манбаи ва сарфидаги давлат ва нодавлат мулки объектларининг ҳиссасини кўрсатади. Такрор ишлаб чиқариш тузилиши янги қурилиш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, реконструкция қилиш ва қайта қуроллантириш мақсадларида сарфланган инвестицияларнинг жами инвестициялардаги улуши кўринишида аниқланади.

Инвестицияларнинг технологик тузилиши қурилиш-монтаж ишлари, ускуна ва инвентарлар ҳамда бошқа харажатлар (лойиха-қидирув ишлари, бошқарув харажатлари ва х.к.)га қилинган харажатларнинг жами инвестиция харажатларидаги улушини кўрсатади.

Инвестициялар тузилишини ташкил этиш, уларнинг самарадорлигини ошириш кўп жихатдан мамлакатда амалга оширилаётган инвестиция сиёсатига боғлиқ.

1.2. Макроиктисодий назарияда инвестицияларнинг талқини

Макроиктисодий назарияда инвестициялар - I , уй хўжаликларининг истеъмол харажатлари - C , ҳукумат харажатлари - G ҳамда соф экспорт харажатлари - X_n билан бирга жами харажатларни (жами талаб) ташкил этади ёки унинг бир қисми деб қаралади. Яъни:

$$YMM = C + I + G + X_n$$

Инвестиция маблағларининг асосий манбаи бўлиб ёпиқ иқтисодиёт шароитида мамлакатдаги уй хўжаликлари жамғармалари - S_p ҳамда ҳукумат жамғармалари - S_g ҳисобланади.

$$S = S_p + S_g$$

Очиқ иқтисодиёт шароитида бунга хорижга чиқариладиган мамлакат ички жамғармалари билан хориждан инвестициялар ва кредитлар кўринишида кириб келадиган жамғармалар ўртасидаги фарқ - S_{xn} ҳам қўшилади:

$$S = S_p + S_g + S_{xn}$$

Инвестициялар ҳажмидаги у ёки бу манба улуши мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига, мамлакатдаги даромадлар даражасига, ижтимоий тузилмага, амалга ошириладиган иқтисодий вазифалар, иқтисодий сиёсат стратегиясига боғлиқ.

Маълумки, миллий иқтисодиётда яратилган ялпи даромад (YMM)нинг бир қисми турли шаклларда истеъмол қилинади, бир қисми эса юқорида кўрсатилган шаклларда жамғарилади. Миллий иқтисодиётга қилинган жами инвестиция харажатлари билан ялпи жамғармалар ўртасида тенгликка эришиш, яъни $I=S$ айниятнинг

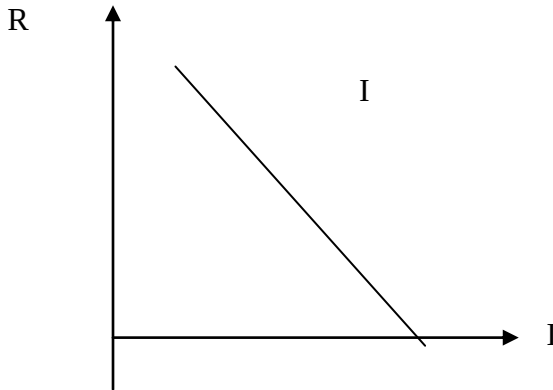
таъминланиши макроиқтисодий мувозанатга эришишнинг мухим шартларидан биридир.

Бу айниятга ўз-ўзидан эришилмайди, чунки уй хўжаликлари нафақат сармоя сифатида фойдаланиш мақсадида, балки кутилмаган харажатлар, қимматроқ буюмлар харид қилиш учун ҳам маблағ жамғарадилар. Яъни жамғармаларнинг бир қисми инвестицияларга келиб қўшилмайди. Бундай вазиятда ҳукумат инвестиция харажатларининг бир қисмини ўз зиммасига олиши ёки хорижий инвестицияларни жалб қилиш орқали юқоридаги айниятни таъминлаши, бу учун эса мамлакатда қулай инвестиция мухитини яратиши лозим. Самарали бюджет-солиқ, пул-кредит, валюта ва ташқи савдо сиёсати, инвесторларга яратилган қўлдошлар ва имтиёзлар ҳамда макроиқтисодий барқарорлик бу мухитни белгиловчи шартлардир. Айниқса инфляция суръатларининг юқори бўлиши жамиятда инфляцион психоз ҳолатини юзага келтириб, истеъмолга чекланган мойилликнинг ортишига, жамғармалар ва охир-оқибат инвестициялар ҳажмининг пасайишига олиб келади.

Инвестициялар ҳажмини белгиловчи асосий омиллар фоиз ставкаси ва кутилаётган ўртача фойда меъёри ҳисобланади.

Иқтисодиётга қилинадиган инвестициялар ҳажми фоиз ставкасига тескари пропорционал катталиқ ҳисобланади.

График 1.2.1.

Инвестицияга талаб

Инвестицияга талаб функцияси куйидаги кўринишга эга:

$$I_{\text{талаб}} = K E - d R \quad K \text{ п } Y$$

Бу ерда: $I_{\text{талаб}}$ - иқтисодиётда инвестицияларга талаб хажми;

E – фоиз ставкаси нолга тенг бўлгандаги инвестицияларга максимал талаб хажми;

d – фоиз ставкаси ўзгаришига инвестициялар хажми ўзгариши боғлиқлигини кўрсатувчи эмпирик коэффициент;

R – банк фоиз ставкаси;

п – инвестициялашга чекланган мойиллик;

Y – жами даромад (ялпи миллий маҳсулот);

Инвестициялашга чекланган мойиллик инвестиция харажатларидаги ўзгариш миқдорининг (ΔI) жами даромадлар ўзгаришидаги (ΔY) улушини кўрсатади.

$$N = \Delta I / \Delta Y$$

Келтирилган формула ва графикдан кўриниб турибдики, фоиз ставкаси нолга тенг бўлганда ҳам

инвестициялар хажми маълум миқдор билан чегараланар экан. Чунки мамлакатдаги даромад даражаси чекланганлиги, бошқа ресурсларнинг миқдори ва сифати, мамлакатдаги қурилиш индустрияси, ишлаб чиқариш инфратузилмасининг ривожланиш даражалари чексиз хажмдаги инвестицияларни ўзлаштириш имкониятини бермайди.

Капитал эгалари фоиз ставкасидан юқори ёки ҳеч бўлмаганда унга тенг бўлган соф фойда меъёрини таъминлаган лойиҳаларгагина сармоя қўядилар. Бундан хулоса шуки, ҳукумат фоиз ставкаларини туширишга эришса ёки қутилаётган соф фойда меъёрининг ошиши учун шарт-шароит яратса, иқсодиётга қилинган инвестициялар миқдори орта боради.

1.3. Инвестициялар таҳлилида асосланиладиган асосий иқтисодий концепциялар

Инвестицияларни таҳлил қилиш, уларнинг самарадорлиги даражасини аниқлаш бир қанча иқтисодий концепцияларга таяниб амалга оширилади.

1. Инвестицияларнинг фирма бойлигини оширишдаги роли.

Хар қандай фирма инвестиция қилар экан, аввало, ўз бойликларини оширишни мақсад қилиб қўяди. Бу мақсад фирманинг фойдани қўпайтириш каби қўпинча асосий деб қараладиган бошқа бир мақсадидан анча кенгрокдир. Чунки фирманинг асосий мақсади фойдани қўпайтиришдан иборат дейилганда фойда ва рентабеллилик даражасини дарҳол қўпайтиришни эмас, балки бозордаги ўз секторини кенгайтириш ёки номоддий активларини оширишга қаратилган тижорат стратегияларини тушуниш қийин бўлар эди. Демак, фирма бойлигини ошириш инвестициялашга ундовчи анчагина универсал бўлган сабабдир.

Фирма бойлиги ўз ичига фирма ўз капиталининг бозор қийматини (ЎКБҚ) ҳамда фирма мажбуриятларининг бозор (МБК) қийматини олади. Яъни:

$$\text{Фирма бойлиги} = \text{ЎКБҚ} + \text{МБК}$$

Фирма бойлиги – фирма эгалари (хоҳ улар ягона хўжайин, хоҳ минглаб акциядорлардан бири бўлсинлар) ихтиёрида бўлган (ёки улар хоҳласалар ва ўз мулкларини сотсалар, пул кўринишида олишлари мумкин бўлган) реал бойликдир. Шу нарса равшанки, фирманинг реал бойлиги унинг капитали (юқори ликвидли активлар кўринишида турган капитални истисно қилган ҳолда) қанчалик кўплиги билан эмас, балки бу капитал товарлар ва хизматлар бозорида фирмага қандай ҳолатни таъминлаб бериши билан белгиланади. Шу сабабга кўра, инвестициялар фирмаларнинг рақобатбардошлигини яхшиласа ва улар капиталининг даромадлилигини оширса, уларнинг бойлиги кўпаяди ҳамда эгалари янада бойийдилар. Акс ҳолда инвестициялар фирма баланси пасивларини кўпайтиргани ҳолда унинг рақобатбардошлигини оширмаса, фирманинг рентабеллилиги пасайиб кетиши, бунинг оқибатида эса унинг бойлиги камайиши мумкин. Айтилганлардан хулоса шуки, инвестициялар, шу жумладан, реал активларга қилинадиган инвестицияларнинг мақсадга мувофиқлигини баҳолашнинг асосий мезони бўлиб, уларнинг фирма бойлигига қандай таъсир этиши ҳисобланади.

2. Пул тушумлари ҳақида тушунча.

Пул тушумлари (пул объект оқимларининг, cash flow) иқтисодий адабиётларимизда яқиндан буён қўлланилаётган атама бўлиб фирма тижорат фаолияти натижасида олинган соф тушумларни, яъни пул қимматлари ва чиқимлари ўртасидаги фарқни кўрсатади.

Пул тушумлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Асосий фаолият бўйича:

- нақд пул эвазига сотишдан олинган пул тушуми;
- пул ўтказиш йўли билан сотишдан олинган пул тушумлари.

2. Инвестициялар бўйича:

- қимматли қоғозларга қилинган инвестициялардан даромадлар;
- шуъба корхоналар ва хориждан тушумлар;
- активларни сотишдан келадиган тушумлар.

3. Молиявий операциялар бўйича:

- қимматли қоғозларни сотишдан олинган тушумлар;
- қарзлар.

Фирманинг пул чиқимлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Асосий фаолият бўйича:

- хом ашё ва материаллар учун тўловлар;
- иш хақи тўловлари;
- солиқ тўловлари;
- суғурта тўловлари.

2. Инвестициялар бўйича:

- асосий капитални сотиб олишга;
- асосий капитални монтаж қилишга.

3. Молиявий операциялар бўйича:

- фоизлар ва дивидендлар тўлашга;
- ссудалар ва облигациялар бўйича мажбуриятларни сўндиришга.

Пул тушумлари ва чиқимлари ўртасидаги фарқ, яъни соф пул тушумлари фирма бойлиги ошишини таъминловчи соф пул қолдиғидир. Аммо фирма фаолиятининг якуний натижасини баҳолашда бухгалтер ёндашуви билан молиячи ёки иқтисодчи ёндашуви ўртасида фарқ бор.

Бухгалтер ёндашувига кўра фирма фаолиятининг якуний натижасини солиқлар тўлагандан кейин фирма ихтиёрида қолган соф даромад ташкил этади. Молиячи ва иқтисодчи ёндашувига кўра якуний натижага нафақат фирма ихтиёрида қолган соф даромад, балки фойдаланилиши меъёрий хужжатлар билан чеклаб қўйилган, аммо пировардида фирманинг умумий бойлигига қўшилиб, уни кўпайтирадиган пул маблағлари ҳам қиради. Бундай маблағларга амортизация

ажратмалари ҳамда хисобланган, аммо тўланмаган солиқлар киради.

Амортизация ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра, асосий капиталнинг маънавий ва жисмоний эскиришини қоплаш учун маблағ жамғаришни таъминлайдиган мақсадли ажратмадир. Бу ажратмалар миқдори уч омилга боғлиқ:

- асосий капитал таркибига кирган ускунанинг баланс қийматига;
- ускунанинг хизмат муддатига;
- ускуна учун белгиланган амортизацияни хисоблаш услубига.

Амортизация ажратмалари мақсадли пул жамғармасини ташкил этиш манбаи бўлгани ҳолда, шунингдек, фирма фойдасидан бошқа харажатлар сингари айириб ташланса-да, фирма мулки бўлиб қолаверади. Фирма асосий капитални янгилашга киришганда амортизация жамғармасидан соф фойда каби фойдаланилади. Шу нуқтаи назардан амортизация жамғармасини шакллантириш фирманинг инвестиция захирасини жамғаришни англатади.

Шу сабабга кўра, хисобланган амортизацияни фирма тижорат фаолиятининг якуний натижасига, яъни (соф) пул тушумларига киритиш мантиқан тўғри бўлади.

Бухгалтерия хисобининг Америка стандартлари GAAP (Generally Accepted Accounting Principles) атамаларидан фойдалансак, пул тушумларини аниқлаш тенгламаси қуйидагича ёзилади:

$$ПТ = МРТ - (ЖХ - А) - ФТ - С_{тўл}.$$

Бу ерда: ПТ – пул тушумлари;

МРТ - махсулот реализациясидан тушум;

ЖХ - жами харажатлар;

А - амортизация;

ФТ - фоиз тўловлари;

С тўл.- тўланган солиқлар.

Иқтисодий назария нуқтаи назаридан қараганда ҳар қачон фирманинг бойлиги келажакда бўладиган барча пул тушумларининг ҳозирги қийматига тенг. Инвестициялар мақсадга мувофиқлигини аниқлаш учун барча пул тушумлари ва чиқимлари тўғри баҳоланиб, улар фирма бойлигини қанчага кўпайтириши аниқлаб олинади. Олинган натижа эса якуний қарор қабул қилиш учун асос бўлади.

1.4. Инвестиция сиёсатининг моҳияти ва йўналишлари

Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсати мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ ёқилги энергетика ва дон мустақиллигини таъминлаш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, экспорт салоҳиятини ошириш ва импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш учун устувор соҳаларни қўллаб-қувватлаш, чет эл инвестицияларини жалб қилиш учун очиқ эшиклар сиёсатини олиб бориш қабиаларга қаратилди. Инвестиция сиёсатни олиб боришда қуйидаги тамойилларга асосланилди:

- белгиланган давлат устуворликлари асосида энг муҳим тармоқлар ва фаолият соҳаларини танлаб қўллаб-қувватлаш;
- ижтимоий аҳамиятли тармоқларни (соғлиқни сақлаш таълим, маданият ва х.к.) аҳоли турмуш даражасини яхшилаш, умрини узайтириш, ижтимоий жихатдан кескин табақаланишнинг олдини олиш, истеъмол талабининг фаоллашувини таъминлаш мақсадида етарли даражада қўллаб-қувватлаш;
- чет эл инвестицияларини ўзаро манфаатдорлик асосида устувор соҳаларга жалб қилиш;
- потенциал инвестиция ресурсларини савдо соҳаси ва пул бозоридан саноат соҳасига қайта тақсимлаш;
- илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишларини қўллаб-қувватлаш, хориждан янги техникалар учун

лицензиялар сотиб олиш, катта лабораторияларни сақлаб туришга қуввати етадиган йирик корпорациялар тузиш орқали ишлаб чиқариш капиталини жамлаш ҳисобида интеллектуал капитал ва илмий-техник потенциални ошириш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва минерал хом ашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш ва уларни ташқи бозорда рақобатбардош бўладиган даражага олиб чиқишга йўналтирилган инвестиция лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш;
- аҳолининг озиқ-овқат ва истеъмол товарларига бўлган эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган ишлаб чиқариш қувватларини жадал ривожлантиришни инвестициялар билан таъминлаш;
- инвестиция жараёнлари иштирокчиларининг ўзаро алоқаларини тартибга солиб турувчи қонунчилик базасини такомиллаштириш.

Инвестиция манбаларини шакллантириш борасида давлат кўрадиган чора-тадбирлар инвестицияларнинг ички манбаларига тегишли бўлиб, асосан солиқ-бюджет сиёсати ва пул-кредит сиёсати воситалари ёрдамида давлат, аҳоли, корхона, банк ва давлат бюджети маблағларини шакллантириш, қайта тақсимлаш ва улар ўртасида маълум пропорцияларни юзага келтиришга қаратилган. Масалан, солиқ ставкаларининг пасайтирилиши аҳоли ва корхоналар даромадларининг ошишига, инвестициялар манбаи бўлган аҳоли жамғармалари ва корхоналарнинг соф фойдаси миқдорларининг кўпайишига олиб келади. Айни пайтда инвестицияларнинг манбаларига кўра тузилишида бу икки гуруҳнинг улуши ошади. Жами инвестициялар ҳажмида банк кредитлари, корхона ва аҳоли маблағлари ҳиссасининг юқори бўлиши бозор иқтисодиёти шароитида ижобий ҳодиса ҳисобланади.

Бир қатор давлатларда қўлланиладиган жадаллаштирилган амортизация усули ҳам корхоналарда инвестиция маблағларининг тезроқ жамланишига олиб келади ва инвестиция жараёнларини тезлаштиради. Инвестиция сиёсатининг энг муҳим бўғини инвестиция маблағларини энг устувор ва аҳамиятли тармоқлар ва

худудларга жалб қилиш борасидаги чора-тадбирларни ўз ичига олади. Бу мақсадда, умуман, мамлакат иқтисодиётида, хусусан эса, устувор деб белгиланган тармоқлар ва худудларда қулай инвестиция мухитини яратиш зарур. Инвестиция мухити бир қатор шарт-шароитларга қараб баҳоланади. Бу шарт-шароитларга сиёсий барқарорлик, инфляция ва ишсизлик даражалари, бюджетнинг тўлдирилиши даражаси, давлатнинг иқтисодиётдаги иштироки ва хусусий секторнинг ривожланиши даражаси, иқтисодиётнинг, хусусан, ташқи савдо, валюта бозорларининг эркинлиги, бозор инфратузилмасининг ривожланиши даражаси, табиий ва меҳнат ресурсларининг мавжудлиги ва улардан фойдалана олиш имкониятлари, ишчи кучининг малакаси, солиқ тизимининг хусусиятлари, банк фоиз ставкалари, бозор сифими ва бошқалар киради.

Инвестиция мухитини белгиловчи энг муҳим омиллардан бири мамлакатда инвесторлар учун яратилган имтиёзлар ва кафолатлардир. Инвесторлар учун солиқ имтиёзларини бериш амалиётда кенг қўлланиладиган тадбирдир. Масалан, республикамизда корхоналар фойдасининг ишлаб чиқаришни кенгайтириш, реконструкция қилиш ва қайта қуроллантиришга сарфланган қисми солиққа тортилмайди. Шунингдек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, халқ истеъмоли товарлари, болалар ассортиментидаги ҳамда экспортга мўлжалланган товарлар ишлаб чиқариш каби бир қатор соҳаларда янги очилган корхоналар солиқлардан вақтинча озод этилиш, умумий солиқ ставкаларга нисбатан пастроқ солиқ ставкалари қўлланилиши каби имтиёзларга эга бўладилар.

Ички инвестиция манбалари чекланган бир шароитда, айниқса, ўтиш даврини бошидан кечираётган давлатлар учун чет эл инвестицияларини жалб қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Республикамизда мустақиллик йилларида 13 млрд. АҚШ долларида кўпроқ миқдордаги чет эл инвестициялари ўзлаштирилди. Хорижий инвесторлар учун, улар оладиган якуний молиявий натижаларига бевосита ва билвосита таъсир этадиган бир

қатор имтиёзлар ва кафолатлар тизими яратилган(1-илова). Мамлакатимизда мустақиллик йилларида чет эл инвестициялари иштирокида бунёд этилган энг йирик саноат объеклари республикамининг экспорт салохиятини оширди, экспорт ва импортнинг товар тузилишида ижобий силжишларга эришиш, мамлакатнинг тўлиқ ёқилғи-энергетика мустақиллигини таъминлаш имконини берди.

1.5. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш шакллари ва йўналишлари

Чет эл инвестицияларини дунёнинг ҳамма мамлакатлари жалб этади. Бундан ривожланган мамлакатлар ҳам холи эмас. Хар йили дунё хўжалигига 2.0-2.5 трлн. АҚШ доллари миқдорида инвестиция сарфланади. Асосий инвесторлар ўта ривожланган етти давлат ёки Рамбўйс клубига аъзо бўлган давлатлар хисобланади. Булар АҚШ, Франция, Германия, Англия, Италия, Япония ва Канададир.

Рамбўйс клубининг асосий мақсади мураккаб иқтисодий масалаларни ечишда аъзо давлатларнинг умумий стратегиясини аниқлаб олишдан иборат. Унда жахон иқтисодиётининг истиқболлари, молиявий, савдо ва инвестиция муаммолари чуқур ўрганилади. АҚШ – бир томондан, энг нуфузли инвестор, иккинчи томондан эса инвестиция талаб қилувчи мамлакатдир. Масалан, АҚШ чет давлатларга 600 млрд. доллар миқдорида инвестиция чиқарса, 500 млрд.доллар четдан инвестиция киритади. Японияда 18 млрд доллар инвестиция чиқарилса, четдан бор-йўғи 1 млрд доллар инвестиция киритилади. 1994 йил маълумотларига кўра, ривожланаётган давлатларга 150 млрд.доллар инвестиция чиқарилган. Шундан: Шарқий Осиёга – 40, Лотин Америкасига 37, Европа ва Марказий Осиёга – 18, Жанубий Осиёга – 3,5, Яқин Шарқ ва Африкага – 1,0%и тўғри келади.

Бу маблағларнинг асосий қисми иқтисодиётни ислох қилиш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш лойиҳаларига сарф этилади.

Инвестиция жараёнида бир томондан, инвестор (кредит берувчи) иккинчи томондан қарз олувчи (дебитор) туради. Хар иккала томон ҳам ўз манфаатларини ўйлаб иш кўради. Масалан, инвестор бор маблағини катта фойда келтирадиган лойихага сарфлашни хоҳлайди ва шу сабабли ҳам қарз олувчига шубҳа билан қарайди. Чунки қарз олувчи инвесторнинг маблағидан нотўғри фойдаланиб, уни беҳудага сарф қилиб юбориши мумкин. Қарз олувчи лойиха жуда самарали эканлиги ва икки томон учун ҳам катта фойдани келтиришга тўлиқ ишониши керак. Хар қандай ҳолда ҳам у маркетинг қонуниятлари асосида, яъни: махсулотни реализация қилиш бозорини, унинг ҳажмини, сотиб олувчининг талаби ва хоҳиши, таваккалчилик даражасини, рақобатчиларнинг келгусидаги ҳаракатларини чуқур билиш асосида иш юритиши керак. Икки томон бир қарорга келганидан кейингина лойиха амалга ошиши мумкин. Инвестиция бозорида маблағ етарли бўлмагани ёки етишмаганлиги учун асосан кредитор хар доим имтиёзли ҳолатда бўлади.

Ички ва ташқи инвестицияга бўлган талаб дунёда жуда юқори бўлганлиги учун инвестициялаштиришни амалга ошириш шакллари ва воситаларга нисбатан эҳтиёткорлик билан ёндашиш зарур. Бунда даставвал ички имкониятларни ҳисобга олиб, ички ва ташқи инвестицияларнинг оптимал вариантини вужудга келтириш керак. Инвестиция натижасида вужудга келган махсулот ёки хизматларни жаҳон бозорида сотиш жуда катта муаммодир. Бу ерда рақобатга бардош бериш жуда мушкул. Бу ерда давлат томонидан ўзи ишлаб чиқарган махсулотни ҳимоя қилиш мақсадида, чет эл махсулотларини мамлакатга киритишни камайтирадиган қонунлар қабул қилиниши керак.

Ташқи бозорга чиқишни амалга ошириш узок муддат талаб этадиган жараёндир. Бунинг учун тинимсиз равишда махсулот сифатини яхшилаш, маркетинг хизматини юқори поғонага олиб чиқиш ҳисобига махсулот чиқарувчининг имиджини оширишга эришиш зарур. Чет эл инвестицияларини хар хил усуллар билан иқтисодиётга

киритиш мумкин. Бунга концессия усули мисол бўла олади.

Концессия маълум бир вақтга чет эл хусусий мулк эгасига ёки бошқа юридик шахсга берилган ер участкасидан қазилма бойликларни қазиб олиш, ҳар хил иншоотлар қуриш ва табиий бойликларни ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган шартномадир. Бу шартномада ижара ҳақи, концессиор (конценция олган шахс)нинг атроф-муҳитнинг ҳолатини яхшилаши, ишчилар ёллаши каби шартлар ва бошқалар белгиланиб олинади.

Инвестицияларни жалб қилишнинг иккинчи усули компенсация шартномалари асосида бўладиган инвестициялардир. Бунда чет эллик ҳамкор мамлакатга кредит беради ва шу кредит ҳисобига қуриладиган объектлар учун лицензия, ускуналар ва машиналар сотиб олади. Бунинг эвазига у кейинчалик етиштирилган маҳсулотнинг бир қисмига эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Бу маҳсулотнинг қиймати берилган инвестиция суммаси ва унинг фоизларини қоплаши керак. Бундай шартномалар саноат компенсацияси дейилади. Объект эгаси бўлиб, буюртмачи ҳисобланади. Ҳозирги вақтда бундай шартномалар МДХ давлатларининг ҳаммасида мавжуд. Инвесторлар бундай шартномалар орқали жуда катта буюртмаларга, буюртмачи эса ўз капиталини ишга солмаган ҳолда янги ишлаб чиқариш қувватларига ва қисман янги технологияларга эга бўлади.

Шу билан бир қаторда, жуда катта қийматларни ўзлаштириш ва вужудга келган объектларнинг тўлиқ эксплуатациясини амалга ошириш катта муддатни талаб этади. Шу сабабли бундай лойиҳаларни инвестициялаштиришда техник-иқтисодий кўрсаткичларни чуқур ўрганиш керак.

Инвестиция шароитни яхшилашнинг энг прогрессив йўли лицензиялар импортидир.

Бу билан патент орқали химояланган илғор технологияга асосланган лицензиялар ёрдамида маҳсулот ишлаб чиқарилади ва жаҳон бозорига тайёр маҳсулот билан чиқиш амалга оширилади. Лицензия сотиб олувчига лицензияларни импорт қилиш ўзида шу ишларни амалга

оширишга нисбатан арзонга тушади. Лицензияларнинг куйидаги турлари мавжуд:

- оддий лицензиялар – бунда лицензия сотувчи ишлаб чиқаришни ўзи ташкил этади;

- фавкулотда лицензиялар – бунда лицензия сотувчи ўз худудида монополь ҳуқуққа эга бўлади;

- тўлиқ лицензиялар – бунда лицензия сотиб олувчига мулк ҳуқуқи тўлиқ ўтади ва лицензия сотувчи ихтиро ёки кашфиётдан умуман воз кечади. Лицензия бахоси шартнома орқали вужудга келтирилган фойда, маҳсулотнинг қиймати ёки миқдоридан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Қисқача хулосалар

Лойиха таҳлилида инвестициялар деганда лойиҳаларни амалга ошириш учун сарфланадиган пул маблағлари тушунилади.

Иқтисодий моҳиятига кўра, инвестициялар-асосий ва айланма капитални яратиш, кенгайтириш ёки реконструкция қилиш ва қайта куллантириш учун қилинадиган харажатлардир.

Тижорат амалиётида физик активлар, пул активлари ва номоддий активларга қилинган инвестициялар ўзаро фарқланади. Таваккалчилик даражаси турлича бўлишига кўра, самарадорликни ошириш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ялпи ишлаб чиқариш ва давлат талабларини қондиришга қилинадиган инвестициялар турланади.

Инвестиция харажатлари ЯММ таркибида муҳим салмоққа эга бўлиб, унинг манбаи жамғармалар, шу жумладан, чет эл жамғармалари ҳамдир. Инвестицияларга талаб ҳажмини белгиловчи асосий омиллар фоиз ставкаси ва соф фойда меъёридир. Инвестициялар, шу жумладан реал активларга қилинадиган инвестицияларнинг мақсадга мувофиқлигини баҳолашнинг асосий мезони уларнинг фирма бойлигига қандай таъсир этиши ҳисобланади.

Инвестиция сиёсати деганда белгиланган мақсадларга эришиш учун инвестиция манбаларини шакллантириш, уларни устувор соҳаларга жалб қилиш, самарали ўзлаштириш учун кўриладиган чора-тадбирлар мажмуаси тушунилади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсати мустақилликнинг дастлабки йиллариданок ёқилғи-энергетика ва дон мустақиллигини таъминлаш, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, экспорт салоҳиятини ошириш ва импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш учун устувор соҳаларни қўллаб-қувватлаш, чет эл инвестицияларини жалб қилиш учун очик эшиклар сиёсатини олиб бориш қабиларга қаратилди.

Чет эл инвестициялари ривожланаётган давлатлар иқтисодиётини оёққа қўйишнинг муҳим омили бўлиб, асосий инвесторлар Рамбуйс клуби аъзолари бўлмиш етти давлатдир. Чет эл инвестицияларини жалб қилишнинг концессия, компенсация шартномалар каби услублари мавжуд. Чет эл инвестицияларини жалб қилиш зарурати мамлакатда инвестиция муҳитини яхшилашни талаб этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инвестицияларнинг моҳияти нимада?
2. Инвестицияларни турлича таснифлаш мезонлари деганда нимани тушунасиш?
3. Инвестициялар тузилишини турли мезонларга кўра изоҳланг ва аҳамиятини тушунтиринг.
4. Фирма бойлиги нима ва унинг инвестициялар самарадорлигини баҳоловчи бошқа кўрсаткичлардан афзаллиги нимада?
5. Пул оқимларининг мазмунини ва таркибини тушунтириб беринг.
6. Фирма фаолиятининг якуний натижасига молиячи ва иқтисодчи ёндашувидаги фарқ нимадан иборат?
7. Жамғариш ва инвестиция тенглиги айнияти нимани англатади ва унга қандай эришилади?

8. Ўзбекистонда ўтказилаётган инвестиция сиёсатининг йўналишлари ва тамойиллари нималардан иборат?

9. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш услублари ва йўналишларини изохлаб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. «Тўғридан – тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чоратadbирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Фармони. «Халқ сўзи» 2005й. 12 апрел.
2. «Ўзбекистон Республикасининг Монополиядан чиқариш, рақобат ва тadbиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Тошкент ш. 2005й. 2 май.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.
4. Бирман.Г. Шмидт.С. «Капиталовложения : экономический анализ инвестиционных проектов» перевод с английского .М. 2003
5. Ковалев В.В. «Методы инвестиционных проектов »М. 2003 .
6. Виленский П.Л. Лившиц.В.Н, Смоляк С.А. «Оценка эффективности инвестиционных проектов: Теория и практика»2004.
7. Попов В.М. «Бизнес план инвестиционного проекта»2003.
8. Крылов Э.И, Власова В.М, Журакова И.В, «Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия»М.2003.
9. Царев.В.В. «Оценка экономической эффективности инвестиций»М.2004.

Интернет маълумотлари.

[WWW.ceep.uz.](http://WWW.ceep.uz)

[WWW.bearingpoint.uz.](http://WWW.bearingpoint.uz)

[WWW.pca.uz.](http://WWW.pca.uz)

www.makroiqtisodiyot.narod.ru

II-БОБ.ЛОЙИХА ТАХЛИЛИ КОНЦЕПЦИЯСИ

2.1.Лойиханинг таснифи (классификацияси).

Лойиханинг белгилари ва таърифлар тахлили асосида лойиханинг қуйидаги таърифи берилган. Бу эса барча асосий белгиларни қониқтиради ва келтирилган таърифларнинг ҳеч бирига зид келмайди: “Лойиха – бу алоҳида тизимнинг вақт билан чегараланган, мақсадга йўналтирилган ўзгариши бўлиб, у капитал ва ресурслар ҳамда махсус ташкилотлар харажатларининг тахминий доирасида белгиланган талаблар билан натижаларнинг сифатига қаратилгандир”.

“Алоҳида тизимлар” тушунчасига киритилиши нафақат лойиханинг тўлиқлиги ва унинг бошқа ташкилотлар билан чегараланганлигини кўрсатади, балки лойиханинг ягоналигини (серияли ишлаб чиқаришдан фарқли равишда) билдиради, демакки, унинг бетакрорлигини ва янгилик (инновация) белгиларини ҳам реал ҳаётда дуч келинадиган лойихаларнинг турличалиги, жуда каттадир. Улар киритилиш соҳалари, фан соҳасининг таркиби, қўлами, давомийлиги, қатнашувчиларнинг таркиби, қийинлик даражаси, натижалар таъсири ва ҳаказолар бўйича катта фарқ қилиши мумкин.

Лойихаларнинг тахлили ва синтези қулайлиги учун турли хил бошқариш тизимлари турли асослар бўйича таснифланиши мумкин.

Қуйида олинган таснифларниш тизими келтирилган бўлиб, у ягона тизим эмас (қавсда асосий белгилари кўрсатилган).

Лойиха тури (амалга оширилаётган лойиханинг асосий фаолият соҳалари бўйича): ташкилий, иқтисодий, ижтимоий ва аралаш.

Лойиха синфи (лойиха таркиби ва тизимини ҳамда унинг фан соҳаси бўйича): монолойиха, мултилойиха, мегалойиха. Монолойиха – бу ҳар хил тур, қурилиш ва ҳажмдаги алоҳида лойиҳадир. Мултилойиха – бу бир неча монолойиҳалар ташкил топган ва кўп лойиҳали бошқарувли тадқиқни талаб қилувчи комплекс лойиҳадир. Мегалойиха – бу таълим соҳалари ва ҳ. Ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари бўлиб, бу тартибга бир қатор моно ва мултилойиҳалар киритилади.

Лойиха кўлами – (лойиҳанинг ҳажми, қатнашувчилар сони ва атроф-муҳитга таъсир даражаси бўйича): кичик лойиҳалар, ўрта лойиҳалар, йирик лойиҳалар, жуда йирик лойиҳалар. Лойиҳаларнинг бундай тақсимооти жуда шартлидир. Лойиҳа кўламлигини аниқроқ шаклда кўриш мумкин. Давлатлараро, халқаро, миллий минтақалараро ва минтақа, тармоқлараро ва тармоқлар бўйича, кооператив, ташкилий лойиҳалар.

Лойиҳа давомийлиги (лойиҳани амалга ошириш вақти давомийлиги бўйича): қисқа муддатли (3 йилгача), ўрта муддатли (5 йилдан ортиқ).

Лойиҳаларнинг мураккаблиги (мураккаблик даражаси бўйича): оддий, мураккаб, жуда мураккаб.

Лойиҳа тури (лойиҳанинг фан соҳаси характери бўйича): инвестицион, инновацион, илмий-тадқиқот, аралаш. Инвестицион лойиҳаларга одатда, инвестицион қўйилмаларни талаб қилувчи, бош мақсади асосий фондларни ишлаб чиқариш яъни янгилаш бўлган лойиҳалар киритилади. Инновацион лойиҳаларга, тизимлар ривожланишини таъминлайдиган, бош мақсади янги технологияларни, ноу-хау ва бошқа янгиликларни ишлаб чиқиш ва қўллаш бўлган лойиҳалар киритилади.

Лойиҳаларнинг турларига таснифланиш ва бўлинмаларига мос равишда лойиҳаларни бир-биридан ажратиб турадиган бир неча хусусиятлари ва одатий шартларни ажратиш мумкин.

Инвестицион лойиҳалар

Уйларни қуриш, ташкилотларни қайта қуриш ёки асосларни барпо қилиш – бу шундай лойиҳаларни, улар учун қуйидагилар аниқланган ва белгиланган: лойиҳа

мақсади (масалан, уй майдонининг кв.м. махсулотнинг ишлаб чиқариш хажми, ўлчами ва профили): битимнинг муддати ва давомийлик; лойиха харажатлари, лойиханинг талаб қилинган ресурслари ва ҳақиқатдаги қиймати биринчи ўринда ишларнинг бажарилиш йўналиши ва ҳар бир лойиханинг илгарилаб боришига боғлиқ бўлади. Талаб қилинаётган қувват бу тур лойихалар учун босқичлар жадвали ва тайёргарлик муддати ҳамда лойиханинг якунланиши асосида тақдим қилиниши керак.

Илмий изланиш ва ривожланиш лойихалари.

Янги махсулотни ишлаб чиқариш, қурилиш соҳасидаги изланишлар ёки янги информацион бошқарув тизимларини ишлаб чиқиш қўйидаги хусусиятлар билан характерланади: лойиханинг бош мақсади аниқ белгиланган, лекин алоҳида мақсадлар хусусий натижаларга эришиши доирасида аниқланиши керак; лойиханинг якунланиши ва давомийлиги муддати олдиндан аниқланган, уларга иложи борица аниқ роя этиш зарур, аммо улар олинган оралиқ натижалар ва лойиханинг умумий силжиб боришига боғлиқ ҳамда тўғриланиши ҳам керак; лойиханинг харажатлар режаси одатда ажратилган ассигнациялар ва оз миқдорда лойихани ҳақиқатда силжиб боришига боғлиқ; асосий чеклашлар қувватлардан фойдаланиш имкониятларини чекланганлиги билан боғлиқ (ускуналар ва мутахассислар). Қоидага асосан, мавжуд қувватлар лойиханинг харажатлари ва унинг тайёргарлик муддатини аниқлаб беради.

Ташкилий масалалар

Корхонани қайта қуриш, янги бошқарув тизимининг концепцияларини реализация қилиш, янги ташкилотни тузиш ёки халқаро форум ўтказиш – лойиха сифатида қўйидагича характерланади: лойиханинг мақсадлари олдиндан аниқланган, бироқ лойиха натижаларини сифат ва миқдор жиҳатдан биринчи иккита ҳолатга нисбатан аниқлаш қийинроқ, чунки улар тизимнинг ташкилий жиҳатдан яхшилаши билан боғлиқ;

муддат ва давомийлик тахминан белгиланади; ресурслар имконият доирасида белгиланади; лойиха харажатлари аниқ белгиланади ва иқтисодий назоратга қўйилади; бироқ лойиханинг силжиб бориши юзасидан тўғриланиш (корректировка)ни талаб қилади.

Иқтисодий лойихалар

Корхоналарни хусусийлаштириш, аудиторлик тизимини ташкиллаштириш, янги солиқ тизимини киритилиши – бу ўзининг хусусиятларига эга бўлган барча иқтисодий лойихалар: лойиханинг мақсади тизимнинг иқтисодий кўрсаткичлари ишлашининг яхшиланиши хисобланади, шунинг учун уларни аввалроқ кўриб чиқилган ҳолатларга нисбатан баҳолаш қийинроқдир; мақсадлар тахминан белгиланади, лекин лойихани силжиб бориши бўйича тўғриланишини (корректировка) талаб қилади; лойиха муддатлари ҳам худди шундай, лойиха учун ресурслар зарурият юзасидан имконият доирасида тақдим этилади; харажатлар тахминан аниқланади, иқтисодийлиги назорат қилинади ва лойихани силжиб бориши аниқланади. Бу шуни билдирадики, иқтисодий натижаларга белгиланган муддатларда ўрнатилган харажатлар асосида эришилиши керак, ресурслар талаб бўйича тақдим этилади.

Ижтимоий лойихалар

Ижтимоий таъминот тизимини қайта куриш, соғлиқни сақлаш, аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий химоя қилиш, табиий ва ижтимоий силжишлар оқибатларини енгиб ўтиш – буларнинг барчаси ўз хиссасига эга ижтимоий лойихалардир: мақсадлар фақат оралиқ натижаларга эришиш доирасида тўғриланиши керак ва кўзда тутилади, уларни миқдор ва сифат жихатдан баҳолаш анча мураккаблашган; лойиханинг муддати ва давомийлиги тахмининий омилларга боғлиқ ёки фақат белгиланади ва оқибатда аниқланиши зарур; лойиха харажатлари, одатда бюджет ассигнацияларига боғлиқ; ресурслар талаб бўйича имконият доирасида ажратилади. Ижтимоий лойихалар юқори аниқликка эга.

Лойиханинг амалга оширилиши маълум ички динамик ва ташқи мухит қуршовида юз бериб, унга маълум таъсирини ўтказади. Шу билан бирга, қурилиш лойихаларида бино этилаётган қурилма конструкцияларига тушадиган барча турдаги статистик ва динамик юкларни аниқлай олиш ва ҳисоблай олиш зарурлиги каби, кенгрок қўламдаги лойихада ҳам, лойихага ва унинг мухитига таъсир қилиши мумкин бўлган барча жисмоний, иқтисодий, ижтимоий, молиявий ташкилий ва ҳ. омишларни аниқлаш ва ҳисобга олиш муҳим, маълум шаротларда бундай омишларнинг ҳар бири лойиха учун ҳавфли бўлиб чиқиб, унинг бузилишига олиб қилиши мумкин.

Лойиха атроф мухит ўртасидаги муносабатни маълум бир маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхона учун маҳсулотни ривжлантириш лойихаси мисолида қўриб чиқиш мумкин. Оддий, узоқ муддат фаолият ташкилот ўзгаришлар ва яегиланиш шароитида талабнинг юзага чиқишига асос бўлиб хизмат қилади. Бу эса, натижада лойиханинг пайдо бўлишига олиб келади. Қачонки лойиха ҳақиқатдан бошланган бўлса, у мустақил ривожлана бошлайди. Лойихани амалга ошириш жараёнида унинг иштирокчилари ўз вазибаларини бажаришга диққат қаратадилар. Улар ўз лойихалари оламида яшашади, фикрлашади ва ҳаракат қилишади. Корхонани узоқ муддат доирасида ташкил қилишда, кичик нисбатан қисқа муддатли «лойиха» ташкилоти пайдо бўлди.

Лойихани амалга ошириш давомида корхонанинг ишлаб чиқариш, сотиш, бошқарувдаги оддий ҳаёти давом этаверади. Худди шу ҳолат лойиханинг мухитига ҳам тегишли. Бу ерда ҳам ўзгаришлар юз бериб, улар корхона орқали лойихага таъсир этади. Лойиханинг мавжуд шарт-шароит ва уларни ривожидан ажралиб бўлмайди. Демак, олдиндан лойиханинг бевосита мухитини (яъни, корхонанинг ўзини) ва атроф мухитини (яъни, корхона атрофини) ҳисобга олиш керак.

Уларнинг ўзгариши, натижасида, лойиха муваффақияти учун ҳал қилувчи ўринни эгаллаши мумкин.

2.2. Лойиха тушунчаси.

Лойиха тахлилига адабиётларда турлича тарифлар берилган. Биз улардан энг соддасини келтираимиз. Лойиха чекланган вақт давомида ҳамда белгиланган бюджет билан олдинга қўйилган мақсадларга эришишга хизмат қилувчи ўзаро боғланган тадбирлар мажмуидир.

Тармоқларда яратилаётган объектлар шу қадар мураккабки, уларни амалга ошириш ишлари лойиха эмас, балки дастур доирасида олиб борилади. Дастурлар узокрок муддатга, кенгрок қўламга эга бўлиб, асосий мақсадга хизмат қилувчи бир неча лойихани ўз ичига олиши мумкин. Бу лойихалар дастурнинг хизмат муддати ва қўлами бўйича бир нечтани ташкил этиб, мақсади, тури бўйича ўзаро фарқ қилиши мумкин.

Лойиханинг асосий элементлари қуйидагилардир:

Фикр муаммо, вазифа)	⇒	Амалга ошириш, воситалари Б)	⇒	Амалга ошириш мақсадлари (кутилаётган натижалар)
----------------------------	---	---------------------------------------	---	--

Лойиха атамаси билан қуйидаги тушунчалар ўзаро боғланган:

- лойиха даври (босқичи);
- лойиха тахлили;
- лойиха менежменти;
- лойихани молиялаштириш.

Лойихаларнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардир:

1. Ўлчамчилик – лойиха бўйича фаолият ва кутилаётган натижаларни миқдорий ифодалаш имкониятларини мавжудлиги.

2. Вакт бўйича чекланганлиги – лойихани ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш муддатларининг чекланганлиги.

3. Алохида фаолият турлари билан боғлиқ ходисаларнинг аниқ белгиланган кетма-кетлиги.

4. Мақсадга йўналтирилганлиги.

Хар бир лойихани белгиловчи 4-асосий омил мавжуд:

1. Лойиха кўлами (кичик лойиха, мегалойиха)

- кичик лойиха – кўламига кўра катта бўлмаган содда ва чекланган хажмдаги, (қиймати 15 млн. АҚШ долларигача бўлган лойихалар);

- мегалойихалар мақсадли дастурлар бўлиб, мақсадлар умумийлиги, ресурслар ва вақт бўйича ўзаро боғланган бир неча лойихани ўз ичига олади. Бундай лойиханинг қиймати 15 млн.доллардан 1 млрд. гача ёки меҳнат сиғими 20 млн. киши соатидан кўп бўлади.

2. Амалга ошириш муддатлари (қиска муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли лойихалар).

3. Сифатли (дефектсиз лойиха).

4. Ресурсларнинг чекланганлиги (мультилойиха).

Шунингдек, модуль лойихалар, халқаро ва инвестиция лойихалари фарқланади.

Биз ушбу қўлланмада инвестиция лойихаларини кўриб чиқамиз ва Жаҳон банки томонидан инвестиция лойихаларини баҳолашда қўлланиладиган баъзи тартибларга асосланган ҳолда фикр юритамиз.

Инвестиция лойихалари тушунчаси икки маънода қўлланилади:

1. Белгиланган мақсадларни амалга оширишга қаратилган хатти-ҳаракатлар мажмуини амалга оширишни кўзда тутувчи иш, фаолият, тадбир сифатида.

2. Бу фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган ташкилий-ҳуқуқий ва ҳисоб-молия ҳужжатлари тизими сифатида.

2.3. Лойиха ҳаёт даврининг асосий босқичлари

Лойиха юзага келган вақтдан токи у тугатилгунга қадар ўтган вақт оралиғига лойиханинг ҳаёт даври, лойиха босиб ўтиши лозим бўлган ҳолатларга эса фазалар, босқичлар дейилади. Лойихалар ҳаёт даври(ЛХЦ) нинг қуйидаги босқичлари фарқланади:

1. Инвестиция олди босқичи.

- а) инвестиция имкониятларининг таҳлил;
- б) дастлабки техник-иқтисодий асослаш;
- в) техник-иқтисодий асослаш;
- г) инвестиция имкониятлари тўғрисида доклад.

2. Инвестиция босқичи.

- а) музокаралар олиб бориш ва шартномалар тузиш;
- б) лойихалаштириш;
- в) қуриш(қурилиш ишларини амалга ошириш);
- г)маркетинг;
- д) ходимларни ўқитиш.

3. Эксплуатация босқичи.

- а)қабул қилиш ва ишга тушириш;
- б)укуналарни алмаштириш (янгилаш);
- в)кенгайтириш, инновация.

Меҳнат сиғимига кўра ЛХЦ ни қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

Босқичлар	Конце пция	Режал аштир иш	Лойихала штириш	Қурил иш	Якунл аш
Вақт	3 %	5%	20%	60%	12%

Лойиханинг концепциясини ишлаб чиқиш лойиханинг якуний мақсадлари ва бу мақсадларга эришиш йўллари белгилашни ўз ичига олади. Бунда муқобил мақсадлар кўриб чиқилади, хажмлар, муддатлар, фойда хажми миқдоран солиштирилади.

Лойихани яшовчанлигини баҳолаш дастлабки техник-иқтисодий асослаш мазмунини ташкил этади. Бунда бир неча муқобил вариантлар кўриб чиқилади ва қиймати ҳамда фойда бўйича баҳоланади. Лойихани режалаштириш босқичида лойиха бўйича ишлар режаси тузилади. Бу режада ишларнинг таркибий ва вақт бўйича босқичлари, ижрочилари аниқланади. Биз фақат инвестиция олди босқичини ўрганамиз, холос. ЛХЦни характерлаган холда куйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Лойиха ғояси.
2. Муаммо тахлили (мақсадлар, талаблар, вазифалар).
3. Концепцияни ишлаб чиқиш (ишлаб чиқишга қўйилган талаблар, амалга ошириш имкониятлари тахлили, муқобил концепциялар).
4. Лойихани ишлаб чиқиш.
5. Лойихани амалга ошириш (иш хужжатлари, харид, синов, қабул қилиш).
6. Эксплуатация (натижалар синов, техник хизмат кўрсатиш).
7. Тугатиш (демонтаж, сотиш, ривожлантириш ҳақида қарор қабул қилиш ва янги лойиха).

Лойихани ишлаб чиқишнинг турли босқичларида турли даражадаги аниқликка, эришилади ва хатоликка, қалтисликка йўл қўйилади.

2.4.Лойиха мухити.

Корхонанинг лойихага таъсирини яъни лойиханинг ички мухити омилларини кўриб чиқамиз.

Корхона раҳбарияти – лойиханинг мақсади ва асосий талабларини аниқлашнинг бош манбаи ҳисобланади. Корхонанинг ривожланиш стратегиясидан келиб чиқиб, раҳбарият мутахассисларнинг алоҳида талабларини умумлаштиради. Бунга раҳбариятнинг махсус талаблари қўшилади, лойихани амалга ошириш талаби, бўлинмалар ва корхона мутахассислари ва ҳ. томонидан лойиханинг мақсад ва талабларини тўғрилаш (корректировка) тартиби ва услубияти.

Молия соҳаси – махсулотни серияли ишлаб чиқариш ва лойиха харажатларини қоплаш учун калкуляциялар ҳисоби билан лойиханинг бюджет доирасини ҳамда лойихани молиялаштириш усуллари ва манбаларини аниқлайди.

Сотиш соҳаси – лойиханинг муҳим талаб ва шартларини ташкил қилади, бу эса сотиш бозорлари ва сотиб олувчиларни қарорлари билан аниқланадиган, рақобатчиларнинг мавжудлиги ва харажатлар билан боғлиқ.

Тайёрлаш соҳаси – ишлаб чиқариш воситалари бозори билан боғлиқ ва ўзининг махсус талабларини олдинга суради, масалан: технология ва ускуналардан фойдаланиш бўйича тавсиялар, туриб қолган ишлаб чиқариш майдонларини ишга тушириш талаби, маълум технологик жараёнлардан воз кечиш, ишлаб чиқариш воситалари бозори имкониятларининг лойиха талабларига мос келиши ва ҳаказо.

Моддий таъминот соҳаси – хом ашё ва ярим тайёр махсулотлар бозори билан боғлиқ ва мақбул нархларда хом ашё, материал ва ускуналар билан таъминлаш имкониятидан келиб чиқиб, лойихага ўзининг талабларини қўяди.

Инфраструктура соҳаси – турли хизматлар бозори билан боғлиқ ва лойихага ва унинг таъминотига ўз талабларини қўяди. Бунга, рекламага, транспортга, алоқа телекоммуникацияга, информацион ва бошқа тур таъминотга бўлган талаблар киритилади.

Ишлаб чиқариш чиқиндиларидан фойдаланиш ва улардан фойдаланиш соҳаси – атроф муҳит ҳимояси хизмати ва талаблари ҳамда ишлаб чиқариш чиқиндиларидан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ.

Корхонанинг бошқа бўлинмалари томонидан ҳам бошқа талаблар ҳам бўлиши мумкин.

Лойиха раҳбари, унинг жамоаси ва лойиха менежменти ва вазифаларига қуйидагилар қиради: лойихага бўлган жами талабларни йиғиш; барча алоқадор қатнашчилар лойиха маълумотлари билан таъминлаш; талабларни қондириш имкониятлари ва даражасини аниқлаш; лойиха талаблари ва уларнинг ўзгаришлари тўғрисида маълумотларни йиғиш шакли ва қўламини аниқлаш; лойиха муҳити динамикаси башоратининг шаклланиши; приоритетларни баҳолаш меъёрлари ва талаблар иерархиясининг шаклланиши; бажариш учун мажбурийларда «майда истаклар»гача.

Корхона муҳити ҳам лойихага ҳам корхона ичидан ҳам бевосита катта таъсир кўрсатади. Корхона муҳитига қуйидагилар қиради:

Сиёсий характеристикалар ва омиллар: сиёсий барқарорлик; лойиханинг ҳукумат томонидан қўллаб-қувватланиши; миллийлининг юзага чиқиши; жиноятчилик даражаси; иштирокчи мамлакатлар билан савдо баланси; харбий бирлашмаларда иштирок этиш.

Иқтисодий омиллар: миллий хўжалик структураси;жавобгарлик ва мулкӣ ҳуқуқлар турлари, жумладан, ер ҳуқуқи; тариф ва солиқлар, суғурталаш; инфляция даражаси ва валюта барқарорлиги; банк тизимининг ривожланганлиги; инвестициялар ва капитал қўйилмалар манбалари; тадбиркорлик эркинлиги ва хўжалик мустақиллиги даражаси; бозор инфраструктураси ривожланганлиги; баҳолар даражаси; бозорлар ҳолати; савдо, инвестициялар, ишлаб чиқариш воситалари, хом ашё ва маҳсулотлар, ишчи кучи ва бошқалар.

Жамият – унинг характеристикалари ва омиллари: ҳаёт даражаси ва шароитлари,таълим даражаси; кўчиб юриш эркинлиги, «кириш-чиқиш», меҳнат қонунийлиги, чиқиш (забастовка)ларни тақиқлаш; соғлиқни сақлаш ва

медицина, дам олиш шароитлари; жамоат ташкилотлари, пресса, телевидение; маҳаллий аҳолини лойиҳаларга муносабати.

Қонун ва ҳуқуқ: инсон ҳуқуқлари; тадбиркорлик ҳуқуқлари; мулкка эғалик ҳуқуқлари; суғурта ва имтиёзлар бериш тўғрисидаги қонун ва норматив актлар.

Фан ва техника: фундаментал ва ёрдамчи фанларнинг ривожланиш даражаси; инфор­мацион технологиялар ва компьютерлаштириш даражаси; саноат ва ишлаб чиқариш технологиялари; энергетик тизимлар; транспорт тизимлари; алоқа ва коммуникация.

Маданият: саводхонлик даражаси; тарих, маданият, урф-одатлар, дин; маданий талаблар; ҳаёт таълимоти, иш, дам олиш, спорт ва бошқалар.; натижалар сифатига ва меҳнат шароитларига бўлган талаблар даражаси.

Табиий ва экологик омиллар: табиий иқлим шароитлари; ҳарорат, ёғинлар, намлик, шамоллар, денгиз сатҳидан баландлик, сейсмиклик, ландшафт ва монография ва бошқалар; табиий ресурслар, транспорт тизимлари билан алоқа ва жойлашув; сифат бўйича стандартлар; ҳаво йўллари, сув манбалари ва тупроқ қатлами; атроф муҳитга санитар талаблар; атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича қонунчилик; тенденциялар таснифи ва экологик тизимларнинг ҳолати: ҳаво, сув ва тупроқ.

Инфраструктура характеристикалари ва омиллари: транспорт воситалари. Алоқа ва коммуникация, юк ташиш, ЭХМ тармоқлари ва инфор­мацион тизимлар; энергия таъминоти; алоқа хизматлари; хом ашё ва хизматлар; ҳўжалик тармоқлари, логистика ва материал техник таъминот; саноат инфраструктураси; хизмат кўрсатувчи тизимлар ва бошқалар.

Лойиҳанинг ўзига ва хусусан унинг муваффақиятли амалга оширилиш жараёни лойиҳанинг ички муҳитига катта таъсир кўрсатади. Ушбу омиллар қуйидагилардир:

Махсус ташкиллаштирилганлик: лойиҳанинг асосий иштирокчилари, ҳуқуқлар, тақсимот, жавобгарлик

ва мажбуриятлар орасидаги ўзаро алоқани аниқлаб беради, ҳамда лойихани амалга ошириш муваффақиятига таъсир қилади.

Лойиха иштирокчилари – лойихани амалга ошириш жараёнида турли хил қизиқишларни ва амалга ошириб, мақсад ва рағбатга мос равишда ўз талабларини шакллантиради ва ўзларини қизиқишлари, қобилиятлари ва лойиха «жалб қилинганлик» даражаси билан лойихага таъсир кўрсатади.

Лойиха жамоаси – лойиханинг «ақл маркази», мотори ва ишни бажарувчи аъзоси бўлиб, лойиханинг ривож ва муваффақияти кўп жихатдан унга боғлиқ.

Лойихани бошқариш услуги – лойиха жамоасида психологик климат ва атмосферани аниқлайди, унинг ижодий активлиги ва ишчанлигига таъсир қилади.

Коммуникация усуллари ва воситалари – лойихада жалб қилинган иштирокчилар орасида информация алмашинувининг тўлалиги, ишончлилиги ва тез ҳамда самарадорлигини аниқлаб беради. Аслида бу «лойиханинг нерв тизими» бўлиб унинг муваффақияти кўп жихатдан мукамаллаштириш даражасига боғлиқ.

Лойиханинг иқтисодий шартлари – лойиха бюджети ва харажатлари, лойиха ичида амал қилувчи ва унинг асосий қиймат характеристикаларини аниқловчи баҳолари, солиқ ва тарифлари, Хатарчилик ва суғурта, рағбат ва имтиёзлари ва бошқа иқтисодий омиллар билан боғлиқ.

Лойиханинг ижтимоий шартлари - қуйидагилар билан характерланади: лойиха иштирокчиларига стандарт ҳаётий шартларини таъминлаб бериш; маош даражаси; коммунал хизматлар таъминлаш; ижтимоий шартлар (мактаб, боғча, тиббий хизматлар ва б.) билан таъминлаш, меҳнат шартлари ва техник хавфсизлиги; суғурта ва ижтимоий таъминот ва б.

2.4.1-жадвал

Лойиха	Лойиха мухитини таъсир қилиш соҳалари								
	Сиёсат	Иқтисод	Жамият	қонун ва ҳаққон	Маданият	Табиат	Экология	Инфраструктура	Фан ва техника
ижтимоий	3	3	3	3	3	1	2	2	1
иқтисодий	3	3	2	3	2	0	1	1	1
ташқилий	2	3	2	3	3	2	1	1	2
инновацион	1	2	1	2	3	1	1	1	3
инвестицион	1	3	2	3	1	3	3	3	2

Қолган омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Атроф мухитга лойиха натижаларининг таъсири;

Техник шартлар: лойиханинг қабул қилинган асосий технологиялари; ускуна, машина ва б.

Лойиханнинг компьютерлаштириш ва информатизациялаштириш даражаси.

Ташкиллаш, лойиханинг ҳужжатлаштириш тизими юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, лойихани атроф мухит билан алоқалари чуқурлашиб бормоқда, лекин муҳим омилларни таъсир қилиш даражаси турли хил лойихалар учун ҳар хилдир. Лойиханинг солиштириладиган қўламларда асосий тур ва кўринишлари учун лойиханинг муҳим омиллари таъсири даражаси тўғрисидаги эксперт маълумотлар келтирилган.

Таъсир қилиш баҳолари: 0-таъсир қилмайди; 1-кучсиз таъсир қилади; 2-ўртача таъсир қилади; 3-кучли таъсир қилади.

Ушбу маълумотлар таҳлилидан қуйидаги қизиқарли хулосаларин чиқариш мумкин:

- ташқи мухит таъсирига энг кўп ижтимоий ва инвестицион лойихалар, кейин ташқилий, иқтисодий, энг кам даражада – инновацион лойихалар дучор бўлган;

- лойихага энг кўп қуйидагилар таъсир этади: иктисодиёт ва қонун ва ҳуқуқ, кейин маданият, фақат кейингина, сиёсат ва жамият;
- лойиха энг кам табиат, экология ва инфраструктурага таъсир қилади.

Лойиха иштирокчиларининг таркиби.

Уларнинг роли, лойиханинг тури, қурилиш кўлами ва мураккаблигига боғлиқ ҳолда вазифа ва жавобгарликни тақсимлаш ҳамда лойиханинг ҳаётий цикли фазаларига боғлиқ ҳолда шундай қилиб, лойиханинг вазифалари бўйича унинг бутун ҳаётий цикли давомида амалга ошириш доимий бўлиб ҳисобланади, иштирокчилар таркиби эса унинг роли жавобгарлик ва мажбуриятларни тақсимлаш ўзгариши мумкин. Бу ерда умум қабул қилинган қаттиқ регламентлар йўқ. Қуйида лойиха иштирокчилари ва уларнинг вазифалари санаб ўтилган.

Ташаббускор – лойиханинг бош ғояси бўлган томон, унинг лойихани амалга ошириш бўйича бошланғич асослари ва таклифлари. Ташаббускор сифатида лойиханинг келажақдаги иштирокчиларидан деярли ҳар қайси майдонга чиқиши мумкин, лекин натижада лойихани амалга ошириш бўйича ишбилармонлик ташаббуси лойиха буюртмачисидан келиб чиқиши керак.

Буюртмачи – асосий томон бўлиб, у лойихани амалга ошириш ва унинг натижаларига эришишдан манфаатдор. Лойиханинг янги эгаси ва натижалардан фойдаланувчидир. Буюртмачи лойиханинг асосий талаблари ва кўламини аниқлаб беради, ўз воситалари ёки жалб қилувчи инвесторлар воситалари ҳисобига лойихани молиялаштиради, лойихани асосий бажарувчилари билан шартномалар тузади. Бу шартномалар бўйича жавобгар бўлади, лойиханинг барча иштирокчилари орасидаги ўзаро муносабатлари жараёни бошқаради. Лойиха бўйича бутун жамият ва қонун олдида жавобгар ҳисобланади.

Инвестор(лар) – лойихага инвесторлар киритувчи томонлар, масалан, кредит йўли билан. Инвесторлар мақсади лойихани амалга оширишдан ўз инвестициялари бўйича максимал фойда. Агар буюртмачи ва инвестор битта шахс бўлмаса, унда инвестор сифатида одатда

банклар, инвестицион фондлар ва бошқа ташкилотлар чиқади. Инвесторлар буюртмачи билан алоқага киришади, контрактлар бажарилишини назорат қилади ва лойихани амалга ошириш бўйича бошқа томонлар билан ҳисоб-китобларни бажаради. Инвесторлар лойиханинг тенг ҳуқуқли шериги ва унинг мулклари эгаси бўлиб, буюртмачи билан шартнома ёки кредит келишуви бўйича, уларга барча воситалар тўланмагунча, ўз инвестициялари ҳисобига ҳосил қилинади.

2.5. Лойиха объектлари ва субъектлари.

Лойиха раҳбари — юридик шахс бўлиб, унга буюртмачи ва инвестор лойихани бошқаришда, ишларни бошқаришда ҳисобот беради: режалаштириш, назорат ва лойиханинг барча иштирокчилари ишларини бошқариш. Лойиханинг раҳбарининг вазифалари ва жавобгарликлари таркиби буюртмачи билан бўлган шартнома асосида аниқланади. Лекин лойиха раҳбари ва унинг жамоаси олдида одатда белгиланган муддатлар, бюджет ва сифатга амал қилиб лойиханинг маълум мақсад ва натижаларига эришгунча лойиханинг ҳаётий цикли давомида умум фаолият раҳбарлиги ва ишлар координатцияси вазифаси қўйилади.

Лойиха жамоаси — махсус ташкилий структура бўлиб, лойиха раҳбари томонидан бошқарилади ва лойихани амалга ошириш даврида шакллантирилади. Лойиха жамоаси вазифаси — лойиханинг мақсадлари самарасига эришишда лойиханинг бошқарув вазифаларини амалга ошириш. Лойиха жамоаси таркиби ва вазифалари лойиханинг кўлами, мураккаблиги ва бошқа характеристикаларга боғлиқ; лекин ҳар қандай ҳолатда жамоа ўзларига юклатилган барча мажбуриятларни юқори профессионал даражада таъминлаб бериши керак.

Шартномачи — лойиханинг томони ёки иштирокчиси бўлиб, буюртмачи билан ўзаро муносабатда бўлади, шартнома бўйича ишларни бажаралиши учун жавобгарликни ўз бўйига олади — бу лойиханинг тўлиқ

ёки бир қисми бўлиши мумкин. Шартномачи мақсади – мумкин бўлган энг юқори фойда олиш. Асосий шартномачи вазифаларига буюртмачи билан шартнома тузиш, субшартномалар билан шартнома тузиш ва танлаш, уларнинг ишларини бошқарувини таъминлаш, бажарувчилар ишларини қабул қилиш ва тўлаш. Шартномачи сифатида лойиха раҳбари ёки лойиханинг бошқа актив иштирокчилари чиқиши мумкин.

Субшартномачи – юқорироқ даражадаги шартномачи ёки субшартномачи билан шартнома алоқаларига киришида. Шартнома бўйича иш ва хизматларни бажаришга жавобгардир.

Лойихаловчи – юридик шахс бўлиб, лойиха доирасида лойихавий изланиш ишларини шартнома бўйича бажаради. Лойиханинг асосий шартномачиси ёки бевосита буюртмачи билан шартнома алоқаларига киришади.

Асосий воситачи – юридик шахс бўлиб, унинг таклифи буюртмачи томонидан қабул қилинган. Шартнома асосида ишларни бажаралишига жавобгар. Алоҳида ишлар ва хизматларни бажаришга субвоситачилар билан шартномалар тузади ва танлайди. Қурилиш лойихаларида асосий воситачи вазифасини одатда қурилиш ёки лойиха-қурилиш фирмалари ва ташкилотлари бажаради.

Таъминотчилар – субшартномачилар, улар шартнома асосида турли хил етказиб бериш ишлари – материаллар, ускуналар, транспорт воситалари ва бошқаларни амалга оширади.

Рухсатнома берувчилар – ташкилотлар бўлиб, ер майдонига эгалик қилиш ҳуқуқи, савдо қилиш, маълум турдаги иш ва хизматлар ва хоказолар учун рухсат беради.

Ҳукумат ташкилотлари – ўз манфаатларини лойиха иштирокчиларида солиқ солиш йўли билан қондирувчи томон бўлиб, лойихани амалга ошириш билан боғлиқ. Экологик, ижтимоий ва бошқа умумий ва давлат талабларини олға суради ва қўллайди.

Ер майдони эгаси – юридик ёки жисмоний шахс бўлиб, лойиха жалб қилинган ер майдони эгасидир. Ерга

эгаллик қилиш ёки фойдаланиш ҳуқуқини шартнома асосида беради ва буюртмачи билан алоқага киришади.

Лойиханинг якуний махсулоти ишлаб чиқарувчиси – ҳосил бўлган асосий фоизлардан фойдаланишни амалга оширади ва якуний махсулотни ишлаб чиқаради. Асосий мақсад – тайёр махсулотни истеъмолчиларга сотишдан даромад олиш. Лойиханинг барча босқичларида иштирок этади ва лойиханинг асосий иштирокчилари билан ўзаро муносабатга киришади. Унинг роли ва вазифаси лойиханинг якуний натижаларида мулк хиссасига боғлиқ. Кўп ҳолларда лойиха буюртмачиси ва инвестордир.

Якуний махсулот истеъмолчилари – юридик ва жисмоний шахслар бўлиб, махсулот сотиб олувчилари ва фойдаланувчиларидир, ишлаб чиқарилаётган махсулот ва кўрсатилаётган хизматларга талабларни белгилаб унга талабни шакллантиришади. Лойиха харажатлари истеъмолчилар воситалари хисобига қопланади ва лойиханинг барча иштирокчилари фойдаси шаклланади.

Лойиханинг бошқа иштирокчилари. Лойихани амалга оширишга лойиха мухитининг бошқа томонлари ҳам таъсир кўрсатиб, улар лойиха иштирокчилари бўлиши ҳам мумкин, бу: асосий иштирокчиларнинг рақиблири; лойихани амалга оширишда иқтисодий манфаатлари тўқнашадиган ижтимоий гуруҳлар ва ноиқтисодий лойиха хомийлари; турли инженерлик ташкилотлари, (лойихага жалб этилган) ва бошқалар.

- 1) фан соҳаси – мақсадлар, вазифалар, иш ва асосий натижалар яъни «лойихани амалга ошириш» учун нима қилиш керак? ҳамда унинг қулайликлари ва мураккаблиги, белгиланган муддатлари.
- 2) Лойихани амалга ошириш жараёнига жалб қилинган мулкый алоқалар (нима, қанча туради ва кимга тегишли?).
- 3) Лойихани амалга оширишнинг асосий ғоялари (қандай бажариш?).
- 4) Лойиханинг асосий актив иштирокчилари (ким бажаради ?)
- 5) Лойиханинг асосий пасив иштирокчилари. (лойиха кимга тегишли?)

- 6) Лойиха иштирокчилари рағбати қандай? (тахлилий даромад, зарар, хатарчилик ва хоказо).

Бу саволларга жавоб топиш орқали лойиха иштирокчиларини аниқлаб олиш мумкин, уларнинг мақсадлари, рағбати ва ўзаро муносабатларини белгилайди ва бу асосда лойихани ташкиллаш ва бошқариш бўйича асосли қарорларни қабул қилишга ёрдам беради. Лойиха билан боғлиқ марказий тушунчалардан бири лойиханинг мақсад ва вазифалари хисобланади. Мақсад – бу маълум вақт оралиғида эришилган қониқарли фаолият натижаси. Вазифа – бу миқдорий маълумотлар ёки бу натижа параметрлари тўланиши билан характерланадиган ва белгиланган вақт оралиғида эришиладиган фаолиятнинг қониқарли натижасидир. Демак, агар мақсаднинг эришиши муддати белгиланган ва қониқарли натижанинг миқдорий характеристикалари берилган бўлса, мақсад вазифага айланади. Бундан ташқари шу нарса аниқки, мақсад вазифага нисбатан умумийроқ категория: унга бир қатор масалаларни ечиш натижасида эришиш мумкин. Бундан келиб чиқадики, мақсадларни вазифаларга нисбатан тартиблаш мумкин. Мақсад – бу «лойиханинг умумий вазифасини амалга оширишнинг исботланадиган натижаси ва берилган шартлари». Хар бир лойиха учун бир қатор ўзаро мақсадларини қуриш мумкин. Бу эса лойиха структураси ва унинг иштирокчиларини акс эттиради. Лойиханинг мақсадларига эришиш даражаси аниқлаш имкониятлари учун мос ўлчов (критерия)ларни танлаш зарур. Бу ўлчовлар асосида лойиха мақсадларига эришиш мақсадларида альтернатив қарорларни баҳолаш мумкин. Мақсадлар лойиханинг «йўл қўйилган қарорлар соҳаси»да бўлиши керак. Бир марта шакллантирилган мақсадлар ўзгармас бир нарса деб қаралмаслиги лозим. Лойихани амалга ошириш давомида ўзгаришлар таъсири остида лойиха ва олинган оралиқ натижалар атрофида лойиха мақсадлари ўзгаришларга дучор бўлиши мумкин. Шунинг учун мақсаднинг қўйилишини узлуксиз динамик жараён деб қаралиб, унда мавжуд ҳолатлар тенденциялар таҳлил қилинади ва зарур вақтда мақсадлар тўғриланиши мумкин.

Лойиханинг мақсад таърифи, лойиханинг натижалари тугаш муддати, харажатлар ва мақсаднинг ўзгариш тартиби, ўзаро боғлиқ мақсадлари, иерархияси аниқ бир томонлама белгиланган шаклда ўз аксини топиши керак. Лойиханинг мақсад таърифи лойиханинг муҳимлигини белгилайди.

Мақсадларини, лойиханинг таркиби, мақсадлари лойихани амалга ошириш жараёнларини режалаштириш ва назорат қилишни аниқлаш ва тушуниб етиш учун лойиха структурасини аниқлаш ва қуриш зарур. Бунинг асосида турли даражада деталлаштириш билан тақдим қилинган лойиханинг ўзаро боғлиқ элементлари ва жараёнларининг жами тушинилади. Лойиха структураси ўзининг турли иштирокчилари учун лойихани режалаштириш ва назорат қилишга зарур ва етарли бўлган лойихани таркибий қисмларига (элемент, модул) бўлимнинг иерархик шаклини билдиради.

2.6. Лойиха тахлилининг моҳияти ва вазифалари

Лойиха тахлили – харажатлар ва даромадлар ҳамда лойиха билан боғлиқ бўлган қалтисликни (таваккалчиликни) тизимли баҳолаш ва очиқ бериш асосида лойихаларни тайёрлаш, баҳолаш ва танлаб олиш усулидир. Лойиха тахлилининг катта қисми лойиха даврининг дастлабки босқичида, яъни уни қабул қилиш ёки қилмаслик тўғрисида қарор қабул қилингунгача амалга оширилади.

Лойиханинг даромадлигини аниқлаш лойиха тахлилининг вазифаси ҳисобланади. Даромадлилик эса лойихадан олинадиган даромад билан унга қилинган харажатлар ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади. Яъни лойиханинг даромадлигини аниқлаш учун унинг барча натижаларини аниқлаш ҳамда лойихадан олинган даромадлар унга қилинган харажатлардан

ортиш ёки ортмаслигини ҳисоблаб кўриш керак. Чунки лойихани амалга ошириш учун бугун қилинаётган харажатлар билан ундан қандайдир вақт ўтгандан кейин олинадиган даромадларни бевосита солиштириб бўлмайди. Лойиханинг кўпгина активлари ва иншоотлари узоқ муддат хизмат қилиши бунинг сабаби ҳисобланади. Лойиханинг айрим харажатлари ва натижаларини, масалан, қурилиш ишлари харажатларини ўлчаш ва баҳолаш осон. Бошқаларини эса ўлчаш осон, лекин баҳолаш анча қийин. Масалан: ходимларни ўқитиш харажатлари ва натижаларини миқдорий ва сифат жиҳатдан ўлчаш осон лекин реал натижаларини баҳолаш анча мураккаб.

Нихоят, айрим лойихалар натижаларини, масалан лойихаларнинг анъанавий фаолият турларига таъсирини ўлчаш ҳам, баҳолаш ҳам қийин.

Лойиха харажатлари турли хилда бўлиши туфайли лойиха хар хил нуқтаи назардан кўриб чиқилади.

1. Лойиха техник жиҳатдан асосланганми?
2. Лойиха тижорат талабларига жавоб берадими?
3. Лойиха ўз-ўзини молиявий жиҳатдан қоплайдими?
4. У иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлайдими?
5. Лойиха атроф -муҳитга қандай таъсир ўтказади?
6. Лойиха маҳаллий ижтимоий - маданий хусусиятларни ҳисобга олганми?
7. Лойихани амалга оширишнинг институционал (ташкилий) имкониятлари борми?

Ижобий натижалар ялпи харажатлардан ортиш-ортмаслигини аниқлаш зарур. Харажатларни таҳлил қилиш учун қуйидаги саволларга жавоб олишимиз керак:

- Лойиханинг биз истаган натижаси қандай?
- Лойиха харажатларини ким кўтаради ва унинг ижобий натижаларидан ким фойдаланади?
- Лойиханинг ижобий натижалари қачон ва қаерда пайдо бўлади?

Лойиханинг якуний қиймати тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун лойихага алоқадор бўлган кишиларнинг турли гуруҳлари олган фойда ва қилган йуқотишларни қандай таққослаш ва жамлаш керак?

Бу лойиханинг якуний ижобий натижаси бошқа мумкин бўлган лойихалар натижасидан нимаси билан фарқ қилади?

Лойиха тахлили лойихани шакллантириш жараёнининг ўзидаёқ унинг турли жихатлари таъсирини ва ролини ўзгартириш имконини беради. Хар қандай янги ахборот, агар фойдали бўлса, илгари қабул қилинган қарорларни ўзгартириш учун сабаб бўлиши мумкин.

Демак, лойиха-смета хужжатлари лойиха тахлили жараёнида, яъни лойиханинг турли жихатларини кўриб чиқиш натижалари ва янги олинган ахборотлардан келиб чиқиб, илгари берилган баҳоларни тузатиш билан бирга ишлаб чиқилади.

2.7. Лойиха тахлили тузилмаси

Лойиха тахлилида даромадлар ва харажатлар қуйидаги 7 нуктаи назардан туриб баҳоланади ва улар лойиха тахлилининг 7 бўлимини ташкил этади.

1. Техник тахлил: лойиха техник жихатдан асосланганми?

2. Тижорат тахлили: лойиха махсулотига бозорда талаб борми?

3. Молия: молиявий жихатдан лойиха яроқлими?

4. Лойихага қилинган харажатлар ундан фойдаланувчи (истеъмолчи)лар хисобига қопланадими ?

5. Экология: лойиха атроф-мухитга қандай таъсир кўрсатади?

6. Институционал ривожланиш: лойиха учун масъул бўлган ташкилотлар уни амалга ошириш ва эксплуатация қилишга қодирмилар?

7. Лойиханинг ижтимоий ва маданий талабларга мослиги: Лойиха маҳаллий шароитларга мосланганми? Лойиха аҳолининг айрим гуруҳларига таъсир кўрсатадими ?

8. Иқтисод: лойиханинг ижобий натижалари уни амалга ошириш ва эксплуатация қилиш харажатларидан ортиқми ? Лойихада таваккалчилик даражаси қандай ?

Лойиха тахлилининг ҳар бир бўлими ўз услубига эга ҳамда кўрилатган харажат, даромад ёки бошқа омиллар характериға кўра миқдор ёки сифат кўрсаткичлари тўғрисидаги фойдаланиладиган ахборот ҳажми ўзгариб туради. Ҳатто тахлилнинг миқдорий жиҳатларига тегишли бўлган молиявий лойихалар ҳам прогнозлашга ҳос бўлган ноаниқлик омилларидан келиб чиқувчи сифат элементларига эга. Яъни лойиха тахлили лойиханинг келажак ҳолатлар тўғрисидаги фикрларнинг ўзгаришига таъсирчанлигини ҳисобга ола билиши керак.

2.8. Давлатнинг иқтисодий фаолияти ва инвестиция лойихалари

Лойиха тахлилининг турли бўлимлари доирасидаги тадқиқотлар лойиханинг ўзаро келишиб

олинган вазифаларидан келиб чиқиб олиб борилиши лозим. Кўпинча бу вазифалар, ҳудуддаги маҳаллий шароитлар лойихани амалга оширишга кўрсатадиган таъсирни ҳисобга олган ҳолда алоҳида секторларни ривожлантириш дастурларини акс эттиради. Бу вазифалар характериға, шунингдек, қуйидагилар ҳам таъсир кўрсатади:

- турли тадбирларни ўтказишни кимға (давлат ёки хусусий секторға) топшириш тўғрисида жамиятнинг хоҳиш-иродаси.
- давлат лойиҳалари олдига қўйилган мақсадлар бўйича ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро келишувға эришишиға ёрдам берувчи жараёнлар.

Илмий тадқиқотлар якунлари ҳамда тўпланган тажриба шуни кўрсатадики, давлатнинг фаоллиги кўламларини қисқартириш ҳамда давлат дастурларини хусусий иқтисодий фаолият учун қулай сиёсий шароитлар яратишға йўналтириш фойдалироқ бўлар экан. Бозор иқтисодиётиға эға давлатларда ҳам, шунингдек, собиқ социалистик давлатларда ҳам сиёсатчилар ва иқтисодчилар давлатнинг нафақат бевосита давлат корхоналари фаолиятидаги ролиға, шу билан бирға давлат анъанавий иштирок этиб келган инфратузилма ва ижтимоий хизматлар соҳасидаги ролиға ҳам иккиланиш (шубҳа) билан қарашади.

Хусусий секторнинг бу соҳаларда иштирок этиш учун интилишиға бош сабаб менежерлар шахсан жавобгар бўлган шароитда объектлар фаолияти самарадорлигини ошириш имконияти мавжудлиги ҳисобланади. Хусусий инвесторлар маиший хизматларға муваффақиятли жалб қилинган ҳолларда молиявий ресурсларға эға бўлиш имкониятлари кенгайишидан ҳам маълум маънода манфаатдорлик келиб чиқади.

Пухта ўйланган макроиктисодий сиёсат юритаётган мамлакатларда инвестицияланган капиталлардан келадиган даромад анча юқори. Иқтисодиётдаги хатоликлар нисбатан катта бўлмаган мамлакатларда инвестициялардан келадиган самара 10%дан анча ортиқ ва 20%гача ҳамда ундан ҳам кўпроққа етади. Нотўғри макроиктисодий сиёсат юритаётган (шунингдек, валюта мукофоти юқори бўлган) мамлакатларда инвестициялардан келадиган самара (қайтим) бор-йўғи 10% га етади ва кўпинча ундан ҳам паст бўлади.

Макроиктисодий сиёсатни тўғри ва нотўғри олиб бораётган ҳар иккала гуруҳ давлатларида ҳам хусусий, ҳам давлат инвестицияларидан олинадиган фойда жами инвестицияларнинг миллий ҳажмидаги давлат инвестициялари улушига мутаносиб тарзда ўзгаради. Давлат инвестициялари улуши паст бўлган шароитда инвестиция самараси (қайтими) юқори бўлиши, бу улуш 40% гача ва ундан юқори бўлса кескин пасайиб кетиши кузатилади.

Кузатилган бу икки қонуният ҳам давлат фаолиятини ўзгартириш яъни макроиктисодий хатоликларни қисқартириш ва иқтисодий фаолиятда давлат ролини пасайтириш мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатади. Бир вақтнинг ўзида хусусий секторнинг макроиктисодий сиёсат мақсадларини белгилашда ҳамда лойиҳаларда иштироки кенгайтирилгандагина бундай ўзгаришлардан ютукка эришиш мумкин.

Давлат лойиҳаларини танлашда ҳал қилувчи овозга эга бўлган тақдирда ҳам, хусусий инвестицияларни автоматик тарзда сиқиб чиқармаслиги лозим.

Хусусий капитал иштироки учун шароитларни яхшилаш зарурати лойихаларни ким амалга ошириши кераклиги ҳамда хусусий капитал иштироки кўзда тутилган лойихаларни ким ишлаб чиқиши кераклиги тўғрисида сўров ўтказишни, шунингдек, мавжуд давлат тузилмалари ва сиёсати иқтисодиётнинг янги секторларга хусусий капитални киритишга қай даражада ёрдам бериши ёки тўсқинлик қилишини кўриб чиқиш зарур.

Лойиха мақсади, таҳлил чизмаси ва режалаштириш барча манфаатдор томонларнинг ҳамкорлиги жараёнида мунтазам мувофиқлаштириб борилсагина, давлат ихтиёрида қолган лойихалар муваффақиятли амалга оширилиши мумкин. Бу манфаатдор томонлар жумласига лойиха туфайли зарар кўрувчилар ҳам, фойда олувчилар ҳам, лойихани амалга ошириш ва эксплуатация қилиш учун масъул бўлган ташкилот ходимлари ҳам, шунингдек, давлат бошқарув идоралари, сиёсатчилар ҳамда молиячилар ҳам киради.

Лойиха вазифалари ва кўламини белгилаш учун ҳамда лойихани тайёрлашда, бошқаришда, ишлаб чиқариш графигини ўрнатишда турли гуруҳларнинг ролини ва масъулиятини аниқлаш учун бу гуруҳлар иштирокида (ҳамкорлигида) режалар ишлаб чиқиш жараёнидан тобора кўп фойдаланилмоқда. Лойиха тахлилининг етти бўлими лойиханинг барча жихатларини ҳар томонлама баҳолаш имконини беради. Бунга, шубҳасиз, лойиха тахлили жараёнида ҳамкорлик қилаётган гуруҳлар таркиби ҳам таъсир кўрсатади.

Лойихаларни режалаштиришга бундай ёндашув икки томонлама устунликка эга. Биринчидан лойихаларни ҳамкорликда режалаштириш ўзаро

келишувга эришишга ёрдам беради ҳамда иштирокчиларни лойиха мақсадлари ва вазифаларига тарафдорликларини таъминлайди. Тажриба шуни кўрсатадики, бундай режалаштирилган лойиха муваффақиятли ва яшовчан бўлади.

Иккинчидан, турлича манфаатларга эга бўлган иштирокчиларнинг жалб қилиниши экспертлар гуруҳлари ўртасида лойиха харажатлари ва натижаларининг нисбий қиймати тўғрисидаги тортишувларга нисбатан самаралироқдир.

Иқтисодий ривожлантиришнинг турли лойихалари шундай натижаларга олиб келадики, уларни объектив баҳолаб бўлмайди. *** жараёнига манфаатдор томонлар, керак бўлса, маҳаллий аҳоли ва халқаро жамият жалб этилса, илгари ечилиши гумон бўлган муаммоларни ечиш учун ҳам имкон топилиши мумкин.

Қисқача хулосалар

Лойиха-чекланган вақт давомида ҳамда белгиланган бюджет билан олдинга қўйилган мақсадларга эришишга хизмат қилувчи ўзаро боғланган тадбирлар мажмуидир. Лойиханинг асосий хусусиятлари ўлчамлилик, вақт бўйича чекланганлик, бажариладиган ишларнинг кетма-кетлиги, мақсадга йўналтирилганлик кабилар ҳисобланади.

Лойиха юзага келган вақтдан токи тугатилган вақтга қадар бўлган вақт лойиха ҳаёт даври дейилади, у инвестиция олди босқичи, инвестиция босқичи ва эксплуатация босқичидан иборат.

Лойиха тахлили харажатлар ва даромадлар ҳамда лойиха билан боғлиқ бўлган қалтисликни тизимли баҳолаш, очиб бериш асосида лойихаларни

баҳолаш ва танлаб олиш усулидир. Лойиха даромадлилигини аниқлаш лойиха тахлилининг асосий вазифаси бўлиб, бунинг учун лойиха бўйича барча даромадлар унга қилинган барча харажатлар билан солиштирилади.

Лойиха тахлилида даромадлар ва харажатлар куйидаги етти нуқтаи назардан туриб баҳоланади: техник тахлил, институционал тахлил, экологик тахлил, ижтимоий тахлил, тижорат тахлили, молиявий тахлил, иқтисодий тахлил. Лойихаларни амалга оширишда давлатнинг бевосита иштирокини қисқартириш ва унинг фаолиятини хусусий иқтисодий фаолият учун қулай шароит яратишга йўналтириш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Лойиханинг асосий элиментлари нималардан иборат?
2. Лойихаларнинг асосий хусусиятларини тушунтириб беринг.
3. Лойиха ҳаёт даври босқичларига изох беринг.
4. Лойиха тахлилининг моҳияти нима ва вазифаларига нималар киради?
5. Лойиха тахлили жихатлари ва тузилмасини тушунтиринг.
6. Лойихаларда давлат иштироки қайси шакл ва йўналишда бўлиши мақсадга мувофиқ?
7. Лойиха техник жихатдан асосланганми?
8. Лойиха тижорат талабларига жавоб берадими?
9. Лойиха ўз-ўзини молиявий жихатдан қоплайдими?
10. У иқтисодий жихатдан ўзини оқлайдими?

11. Лойиха атроф -мухитга қандай таъсир ўтказди?
12. Лойиха маҳаллий ижтимоий - маданий хусусиятларни ҳисобга олганми?
13. Лойихани амалга оширишнинг институционал (ташкилий) имкониятлари борми?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.
2. Кожухар И.О. практикум по экономической оценке инвестиций. Учебное пособие. 2-е изд. М: Издательско-товарная корпорация «Дашков и К о» 2006 –148 стр.
3. Тимченко Т.Н. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие. М: Издательство РИОР 2005 –63 стр.
4. Волков А.С. Марченко А.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Учебное пособие. М: Изд. РИОР, 2006 –111 стр.
5. Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие –М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о» 2006 –138 стр.
6. Аньшин В.М. «Инвестиционный анализ» М. 2004.
7. Черняк. В.З. «Управление инвестиционными проектами» М. 2004.
8. Бирман Г., Шмидт. С. «Капиталовложения: Экономический анализ инвестиционных проектов» перевод с английского М. 2003.

Интернет маълумотлари.

WWW.ceep.uz.

[WWW.bearingpoint.uz.](http://WWW.bearingpoint.uz)
[WWW.pca.uz.](http://WWW.pca.uz)
www.makroiqtisodiyot.narod.ru
www.nigorabonu.narod.ru

III-БОБ.ЛОЙИХАЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ

3.1. Лойихаларни тайёрлаш тушунчаси

Лойихалар маълум илмий тадқиқот, илмий изланишлар ва маркетинг тадқиқотлари натижасида тузилади ва илмий жihatдан асосланади. Изланишлар натижаси сифатида аниқ ғоя ва лойиханинг концепцияси яратилади. Ғоя эса реал ва аниқ давр билан чегараланади. Лойихани амалга оширишда йулбошчининг роли бениҳоя каттадир. Шу билан бирга лойиханинг мухити қулай ва рағбатлаштириш механизми самарали бўлиши керак. Лойиха йулбошчиси ўз атрофига профессионал мутахассислардан иборат командани тўплай олсагина, ҳар томонлама асосланган лойихани яратишни таъминлаши мумкин.

Корхонанинг инвестиция лойихасини корхона раҳбари ва унинг етук мутахассислари ишлаб чиқишади. Агар корхона мутахассисларининг билими ва тажрибаси етарли бўлмаса, профессионал маслаҳатчилар хизматидан фойдаланилади. Агар йирик лойихалар кўп компонентларга эга бўлса, бундай лойихаларни тайёрлашга халқаро тажрибага эга бўлган экспертлар ва маҳаллий мутахассислар жалб этилади. Уларнинг билим ва тажрибалари тайёрланган лойихаларнинг реал ва илмий асосланганлигини таъминлайди. Лойихаларнинг реал бўлиши учун, шунингдек, уларни тайёрлаш жараёнида экспертларнинг ҳулосасини олиш мақсадга мувофиқдир. Баъзи ҳолларда лойихаларни тайёрлаш жараёнида уларнинг самарадорлиги пастлиги ва амалиётга тадбиқ этиш қийинлиги экспертлар тамонидан исботланади. Натижада келгусидаги унумсиз харажатларнинг олди олинади.

3.2. Инвестиция лойихалари хужжатларини тайёрлаш босқичлари

Инвестиция лойихаларини халқаро тажрибада учита йирик босқичга бўладилар:

- инвестиция олди босқичи;
- инвестиция босқичи;
- янгидан вужудга келган объектларни эксплуатация қилиш босқичи.

«Лойихалар тахлили» фанининг асосий вазифаси биринчи босқич тўғрисида фикр юритишдир. БМТнинг ЮНИДО номи бўлими томонидан чиқарилган бюллетенида инвестиция олди босқичини тўртда йўналишга бўлиб ўрганиш тавсия этилади. Булар:

- инвестиция концепцияларини танлаш;
- дастлабки (бирламчи) лойихаларни вужудга келтириш;
- якуний лойихани вужудга келтириш ва унинг техник-иқтисодий ҳамда молиявий жихатдан маъқуллигини баҳолаш;
- лойиханинг якуний муҳокамаси ва у бўйича маълум қарорга келиш.

Инвестиция олди босқичини бундай йўналишларга ажратиш мақсадга мувофиқдир. Чунки аввал корхонанинг ёки тармоқнинг инвестиция ёрдамида ижтимоий ва иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш имконияти бор ёки йўқлигини аниқлаш керак. Бундан кейин инвестиция ҳақидаги фикрларни чуқур ўрганиб чиқиш ва шу асосда бизнес-режани вужудга келтириш лозим. Агар бу режа инвестор ва буюртмачида қизиқиш уйғотса ишни кейинги босқичларда давом эттириш лозим. Бу йўналиш бизнес-режани чуқур таҳлил-қилиш ва уни иқтисодий-молиявий томондан баҳолашдан иборат. Агар бу изланишлар натижаси ижобий бўлса, лойихаларни вужудга келтириш билан боғлиқ бўлган охириги хулоса

чиқариш йўналишига ўтиш тавсия этилади.
Индустриал ривожланган мамлакатларда инвестиция олди
босқичини вужудга келтириш лойиҳа қийматининг 1,5-5%

ҳажмидаги ҳаражатни талаб этади. Албатта, бу ерда лойиха қиймати ҳажми асосий роль ўйнайди. Умумий инвестиция ҳаражатларидаги инвестиция олди босқичининг йўналишлари бўйича ҳаражатлар улуши қуйидагича: биринчи йўналишда 0,2 - 1,0%, иккинчи йўналишда 0,25 - 1,5 %, учинчи йўналишда катта лойихалар бўйича 0,2 - 1,2 %, кичиклари бўйича эса 1,0 - 3,0%ни ташкил этади.

Инвестиция олди босқичида мукобил вариантларга эга бўлган бир неча лойихалар ўрганилади ва улардан самарадорлиги пастлари ёки самара бермайдиганлари чиқариб юборилади. Бундай лойихалар келгуси йўналишларда кўрилмайди ва бу билан жуда катта маблағ тежаб қолинади. Лойихаларнинг инвестиция олди босқичини қуйидаги чизма кўринишида ифодалаш мумкин.

3.3. Инвестиция имкониятларини қидиришни ташкил қилиш

Инвестиция лойихалари учун ғояларни қидириш ва улар ичида мақбулини танлаб олиш жуда мураккаб ҳамда масъулиятли вазифадир. Биринчидан, бу муаммони ечиш учун лойихани вужудга келтиришдан ким мафаатдор эканлигини билишимиз зарур. Агар бу лойиха ишлаб турган корхона учун бўлса, унда инвестиция концепцияси шу тармоқда йиғилган тажриба, ундаги ходимларнинг малакаси, бозор муаммолари маълум маънода белгилангандир. Бу корхоналарни бошқарувчи идоралар ҳам инвестиция концепциясини вужудга келтиришда қийналмайдилар. Улар учун бундай лойихани амалга ошириш зарурати, корхона маҳсулотлари ҳозирча мавжуд талабни етарлича қондира олмаслиги, ёки шу тармоқ шу даврда устувор тармоқ эканлиги ҳам белгилаб берилади.

Халқаро тажрибада турли соҳадаги корхоналар учун инвестиция концепцияларини излаб топиш учун асос бўлиб хизмат қиладиган дастлабки шарт-шароитларнинг қуйидаги таснифи (классификацияси) қабул қилинган:

- ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш учун зарур бўлган фойдали казилмалар ресурсларининг мавжудлиги;

- қишлоқ хўжалигининг агросаноат комплекси доирасида амалга оширилиши мумкин бўлган лойихалар доираси ҳамда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш потенциаллини белгилаб берувчи имкониятлари ва анъаналари;

- ижтимоий-иқтисодий ва демографик омиллар таъсирида ёки бозорда янги товар вужудга келиши натижасида талаб ҳажми ва таркибида келажакда бўлиши мумкин бўлган ўзгаришларни баҳолаш (Масалан, радиотехниканинг ривожланиши грампластинкалар ишлаб чиқарувчи корхона учун инвестиция концепияларини яратишда туртки бўлиб хизмат қилади);

- импорт тузилмаси ва ҳажми. Бу кўрсаткичлар импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришларни яратишга йўналтирилган лойихаларни вужудга келтиришга туртки бўлиши мумкин;

- ўхшаш ресурслар ва ижтимоий-иқтисодий даражага эга бўлган давлатларнинг ишлаб чиқариш тузилмасини ривожлантириш бўйича тажрибалари ва анъаналари;

- миллий ёки жаҳон иқтисодиёти доирасида истеъмолчи тармоқларда юзага келган ёки келиши мумкин бўлган эҳтиёжлар;

- истеъмолчи тармоқларда ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш режалари тўғрисидаги ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотга жаҳон бозорида талабнинг ўзгаришини характерловчи ахборотлар;

- ягона хом ашё базасида турли хил маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг маълум ва янгидан топилган имкониятлари;

- оммавий ишлаб чиқаришдан иқтисодий тежамкорликка эришиш мақсадида ишлаб чиқариш қўламларини кенгайтириш;

- умумиқтисодий шарт-шароитлар (масалан, ҳукумат томонидан қулай инвестиция муҳитининг яратилиши, миллий валюта алмашинув курсининг ўзгартирилиши натижасида экспорт имкониятларининг яхшиланиши ва ҳ.к.).

Юқорида келтирилганлар лойихаларни инвестициялаш учун умумий шарт-шароитлар хисобланади. Бу шарт-шароитлар хали лойихаларни ташкил этиш учун тўлиқ асос бўла олмайди. У ёки бу лойиха концепциясининг кейинги босқичларини давом эттириш ёки эттирмаслик учун мутахассисларнинг чуқур тахлили натижалари зарур бўлади. Молиявий манбалардаги ахборотлар етарли бўлишига қарамай, инвестор ўзича бирор-бир қарорга келишдан хавфсирайди. Бундан ташқари турли тахлилларга сарф этиш учун унинг вақти ҳам йўқ. Шунинг учун инвестор ҳар хил консультантларга мурожаат этишни лозим кўради. Инвестиция бўйича консультантлар - булар шундай шахс ёки фирмаларки, уларнинг асосий вазифаси ўз миқдорларига маблағларни қайси лойихага сарф этишни тавсия этишдан иборат.

3.4. Лойихаларни бирламчи тайёрлаш масалалари

Лойихаларни бирламчи тайёрлаш йўналишсининг асосини бизнес - режа ташкил этади. Кичик лойихалар учун бизнес-режа биринчи даражали асословчи ҳужжат ҳисоблансада, катта лойихаларни тайёрлашда оралиқ ҳужжат вазифасини ўтайди, ҳолос. Бундай бизнес-режасининг вазифаси қуйидаги саволларга жавоб топишдан иборат:

- Инвестиция лойихасининг концепцияси лойиха устида ишни давом эттириб, техник-иқтисодий ва молиявий жиҳатдан фойдали эканлигини баҳолаш учун ҳужжатлар тайёрлашга арзирдиган даражада қизиқарли ва фойдалими?
- Бу концепцияда келажакдаги муваффақият учун ҳал қилувчи роль ўйнайдиган, шу сабабли алоҳида эътибор билан тадқиқ қилиниши шарт бўлган жиҳатлар борми?

Бизнес-режа инвестиция лойихаларини асослайдиган, лойихаларнинг имкониятларини белгилайдиган, даромад ва харажатларни хисоблайдиган, маблағ оқимини кўрсатадиган муҳим ҳужжатдир. Бу ҳужжат орқали лойихалар бошқарилади. Бизнес - режанинг асосий вазифаси лойихаларга системали баҳо беришдан иборатдир.

Бизнес-режа иқтисодчи ва ишбилармонларга қуйидаги тўртта асосий масалани ечишда ёрдам бериши керак:

- бозор сизими ва уни ривожланиш истикболларини ўрганишда;

- бу бозорга зарур бўлган маҳсулотларни тайёрлаш учун кетадиган харажатларни баҳолаш ва бу харажатларни товарларни сотиш баҳолари билан солиштириб, мўлжалланган ишнинг фойдалилиги даражасини аниқлашда;

- янги бизнеснинг биринчи йилларида бозорда кутилиши мумкин бўлган тўсиқларни аниқлашда;

- иш ривожланаётганлиги, ёки орқага кетаётганлигини доимий баҳолаб бориш имконини берувчи сигнал-кўрсаткичларни аниқлаш.

Бизнес-режа истикбол характерга эга бўлиб, уни камида 3 йил ёки 5 йил олдинга тузиш тавсия этилади. Бизнес-режада биринчи йил муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги учун режа кўрсаткичлари ойлар бўйича, иккинчи йили чорак (квартал)лар бўйича, кейинги йилларда эса йилда бир марта ифода этилади. Бизнес-режа маълум бир тузилмага эга бўлиши керак. Масалан, ЮНИДО маълумотномасида бу тузилмада, қабул қилиниши мумкин бўлган қарорларни таҳлил қилишга бағишланган қуйидаги бўлимларни ажратиб кўрсатиш тавсия этилган:

- товар ишлаб чиқариш ҳажми ва тузилмаси. Бозор сизимини ва корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларини баҳолаш бу учун асос бўлиб ҳисобланади;
- маҳсулот ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган ресурслар ассортименти ва ҳажми;

- янги ишлаб чиқариш объектларини жойлаштириш ;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг техник асослари: келгусидаги технологиялар ва уларни реализация қилишни таъминловчи ускуналар парки тавсифи;
- ишлаб чиқариш, бошқарув ва савдо ходимлари ишини таъминлаш учун сарфланадиган харажатлар хажми ва тузилмаси;
- ишлаб чиқариш ва бошқарув ходимлари иш фаолиятини ташкил қилиш, шу жумладан, меҳнат ҳақи масалалари;
- лойиҳани амалга оширишни ташкилий-ҳуқуқий жихатдан таъминлаш, шу жумладан, янги ташкил қилинган объектларнинг ҳуқуқий мақоми;
- лойиҳани молиявий таъминлаш, яъни зарур инвестиция суммалари, тахминий ишлаб чиқариш харажатлари, шунингдек, инвестиция ресурсларини олиш имкониятларни ҳамда улардан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш.

Махсулотлар реализация қилинадиган бозор ва рақобатни баҳолаш бизнес-режада катта ўрин тутати. Ишлаб чиқараётган махсулотингиз нихоятда сифатли, охирги техника ва технология талабларига жавоб берадиган бўлишининг ўзи хали ижтимоий натижа эмас. Энг муҳими, махсулотингиз истеъмолчига керакли бўлиши ва у реализация қилиниши керак. Шунинг учун бу бўлимнинг асосий вазифаси сизнинг ишлаб чиқарадиган махсулотингиз ўз истеъмолчисини топа олиши ва рақобатга чидамлилигига инвесторни ишонтира олишдан иборатдир.

Махсулот реализация қилинадиган бозорларни ўрганиш даврида, уларни тўрт гуруҳга бўладилар:

- сиз ишлаб чиқарадиган махсулотингизни истеъмолчилар билмайдиган бозорлар;
- ишлаб чиқармоқчи бўлган махсулотингизни истеъмолчилар биладиган, лекин сотиб олмайдиган бозорлар;

- сизнинг рақобатчингиз махсулотини сотиб оладиган бозорлар;

- истеъмолчилар сизнинг махсулотингизни сотиб оладиган бозорлар.

Ана шу бозор турлари чуқур таҳлил қилингандан кейин лойиха махсулотини қаерда ва неча сўмдан сотиш кераклиги аниқланади.

Бизнес - режадан ташқари, агар инвестиция асосий фондларни кенгайтириш ёки реконструкция қилишга сарф этилса, унга смета ҳам тузилади.

3.5. Лойихаларнинг охириги шаклланган варианти ва унинг техник-иқтисодий хамда молиявий жихатдан маъқуллиги

Лойихаларни техник-иқтисодий ва молиявий асослашда, унинг барча жихатлари (яъни техник, молиявий, тижорат жихатлари) билан боғлиқ бўлган муаммоларни муқобил суратда кўриб чиқилади. Бу вазифани фақат иқтисодчиларнинг ўзларигина уддалай олмайдилар, шу сабабли лойихаларни тайёрлашнинг бу босқичида турли соҳадаги мутахассислар гуруҳи иштирок этиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Булар:

- шу тармоқда иш тажрибасига эга бўлган иқтисодчи (иложи бўлса мутахассислар гуруҳига иқтисодчи раҳбарлик қилиши керак);

- махсулот реализация қилинадиган бозорни таҳлил қиладиган мутахассис(маркетолог);

- махсулот ишлаб чиқариш технологиясини яхши биладиган бир ёки бир неча муҳандис-технолог;

- махсулот хусусиятларини, уни сотишда юзага келиши мумкин бўлган муаммолар, хизмат кўрсатишни яхши биладиган муҳандис-конструктор;

- шунга ўхшаш ишлаб чиқаришларни барпо этиш билан шуғулланган қурувчи-муҳандис;

- шу турдаги ишлаб чиқаришларда харажатлар ҳисобини юритиш бўйича мутахассис.

Доим ишловчи мутахассислар билан бир қаторда гуруҳ ишида лойиханинг айрим муаммолари бўйича мутахассислар ҳам (масалан, экологлар) вақти-вақти билан жалб этилиши мумкин. Лойихани қабул қилишга, яъни уни қабул қилишга қандайдир омиллар таъсир кўрсатиши аниқланса, лойиха гуруҳи дархол бу тўсиқни бартараф этувчи муқобил ечимларни топиши лозим.

Лойихани якуний шакллантириш ва уни тўлиқ техник-иқтисодий ва молиявий асослашнинг мазмунини якуний қарорга келиш учун зарур бўлган барча турдаги маълумотларни тайёрлаш ташкил этади.

Лойихаларни техник-иқтисодий асослаш деганда - уларнинг мақсадга мувофиқ эканлиги ва стандартлигини кўрсатадиган, ҳисобланадиган ҳужжатлар мажмуасини тайёрлаш тушунилади.

Бу инвестиция олди ҳужжат бўлиб, унда лойихалар муҳандислик - конструкторлик, қурилиш-технологик томондан асосланади. Тажрибада бу жараёнга бир ёқлама ёндашиш унинг ҳамма лойихалар учун бир хил моделини топиш жуда қийин.

ТИА бўлимларининг тахминий тузилмаси қуйида келтирилган:

1. Лойихаларни вужудга келтириш шарт-шароитлари ва ғояси:

1.1. Лойиха ғоясининг мазмуни.

1.2. Лойиха ташаббуслари.

1.3. Лойиха бўйича маълумотлар.

2. Бозор тахлили ва маркетинг стратегияси:

2.1. Умумиқтисодий таҳлил.

2.2. Маркетинг бўйича изланишлар.

2.3. Лойиха стратегияси асослари.

2.4. Маркетинг концепцияси.

2.5. Маркетинг тармоқлари ва харажатлари.

3. Лойихани ресурслар билан таъминланганлиги:

3.1. Хом ашё ва материаллар таснифи (классификацияси).

3.2. Материалларга бўлган талабнинг ўзига хос хусусиятлари.

3.3. Материал ресурслар мавжудлиги ва уларни етказиб бериш.

- 3.4. Материалларни етказиб бериш маркетинги.
- 3.5. Бутловчи маҳсулотлар ва материал ресурслар харажатлари.
4. Лойихалардаги объектларни жойлашадиган ўрни ва атроф-муҳит:
 - 4.1. Объект жойлашадиган жой таҳлили.
 - 4.2. Табиий муҳит.
 - 4.3. Атроф-муҳитнинг таъсирини баҳолаш.
 - 4.4. Ижтимоий-иқтисодий сиёсат.
 - 4.5. Лойихаларнинг инфратузилмаси ҳолати.
 - 4.6. Лойиха учун жойни танлаш.
5. Лойихалаш ва технология:
 - 5.1. Ишлаб чиқариш дастури ва қувватлар.
 - 5.2. Лойиха учун технология танлаш.
 - 5.3. Лойиха учун технология сотиб олиш.
 - 5.4. Лойиха учун асосий ҳужжатларни тайёрлаш.
 - 5.5. Лойиха учун керакли машиналар ва ускуналарни танлаш.
 - 5.6. Аҳоли учун уй-жой қуриш.
 - 5.7. Техникавий хизмат кўрсатишга қўйиладиган талаблар.
 - 5.8. Умумий инвестиция харажатларини баҳолаш.
6. Лойихалар кўрсатилган корхонани ташкил қилиш ва бошқа харажатлар:
 - 6.1. Корхонани бошқаришни ташкил этиш.
 - 6.2. Лойихалашни ташкил этиш.
 - 6.3. Умумхўжалик ва умумишлаб чиқариш харажатлари.
7. Меҳнат ресурслари:
 - 7.1. Ижтимоий-иқтисодий ва маданий муҳит.
 - 7.2. Ходимларнинг тоифа бўйича меҳнат ресурсларига талаби.
 - 7.3. Штат жадвали.
 - 7.4. Ходимларни ўқитиш-ўргатиш ва қайта тайёрлаш режаси.
 - 7.5. Ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш харажатларини баҳолаш.
8. Инвестиция лойихасини амалга оширишни режалаштириш:

- 8.1. Инвестиция лойхасини амалга оширишни режалаштиришнинг мақсади.
- 8.2. Лойихаларни амалга ошириш босқичлари.
- 8.3. Лойихаларни амалга ошириш графиги.
- 8.4. Лойихаларни амалга ошириш бюджети.
9. Инвестиция лойихаларини молиявий тахлили ва инвестицияларни баҳолаш:
 - 9.1. Лойихалар молиявий тахлилининг мақсади ва вазифалари.
 - 9.2. Лойиха харажатларини баҳолашнинг тахлили.
 - 9.3. Лойихаларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услуги.
 - 9.4. Инвестиция лойихаларини молиялаштириш.

Ижобий ТИАни вужудга келтириш учун лойиха ғояси мамлакат ва ҳудуддаги умуқиқтисодий шароитларга мос келиши керак.

Лойиха ғоясида инвестициянинг аниқ мазмунини ифода қилиш ва инвесторларнинг нима учун бу лойихага қизиқиши сабабларини белгилаб бериш зарур. Бу бўлимда лойиханинг тарихи, ғоянинг вужудга келиш сабаби, у бўйича олдин қилинган изланишлар баёоти берилади.

Қисқача хулосалар

Лойиха тахлили инвестиция олди босқичида ҳам амалга оширилади. Бу босқич тўртта йўналишга бўлиб ўрганилади. Булар:

- инвестиция концепцияларини танлаш;
- дастлабки лойихаларни вужудга келтириш;
- якуний лойихаларни вужудга келтириш ва уларни молиявий баҳолаш;
- лойиха бўйича якуний қарорга келиш.

Инвестиция олди босқичида бир неча муқобил вариантларга эга бўлган лойихалар ўрганилади ва улардан самараси пастлари чиқариб юборилади. Турли соҳалардаги корхоналар учун инвестиция концепцияларини излаб топиш учун асос бўлиб шарт-

шароитлар таснифи (классификацияси) қабул қилинган. Бунга фойдали қазилмалар, қишлоқ хўжалиг потенциалини белгиловчи омиллар, демографик омиллар ва х.к.лар киради.

Лойихаларни бирламчи тайёрлаш босқичининг асосини бизнес-режа ташкил этади. Бизнес-режа инвестиция лойихаларини асослайдиган, лойихаларнинг имкониятларини белгилайдиган, даромад ва харажатларни ҳисоблайдиган, маблағ оқимларини кўрсатадиган муҳим ҳужжатдир.

Бизнес-режа бозор сифимини ўрганиш, маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини баҳолаш, бозорда кутилиши мумкин бўлган тўсиқларни белгилаш, ишларнинг бориши тўғрисида сигнал кўрсаткичларни аниқлашда иқтисодчиларга ёрдам беради.

Лойихаларни тайёрлашда мутахассисларнинг оптимал таркибга эга гуруҳи иштирок этиши лозим. Гоҳида лойихани баҳолаш ишига ишчи гуруҳга кирмайдиган мутахассислар ҳам жалб этилиши мумкин. Лойихаларни техник иқтисодий асослаш ўз ичига бир неча бўлимларни олади.

Булар:

- 1) Лойихаларни вужудга келтириш шарт-шароитлари ва ғояси.
- 2) Бозор таҳлили ва маркетинг стратегияси.
- 3) Лойихаларнинг ресурслар билан таъминланганлиги.
- 4) Лойихаларда объектларни жойлашган ўрни ва атроф-муҳит.
- 5) Лойихалаш ва технология.
- 6) Лойихада кўрсатилган корхонани ташкил этиш ва бошқа харажатлар.
- 7) Меҳнат ресурслари;
- 8) Инвестиция лойихаларини амалга оширишни режалаштириш.
- 9) Инвестиция лойихаларини молиявий таҳлил қилиш ва инвестицияларни баҳолаш.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инвестиция лойиҳалари ҳужжатларини тайёрлаш босқичларига тавсиф беринг.
2. Инвестиция олди босқичининг асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Инвестиция концепцияларини излаб топиш учун асос бўлувчи шарт-шароитларни санаб ўтинг.
4. Бизнес-режа нима ва унинг вазифалари нимадан иборат?
5. Бизнес-режа тузилмасига тавсиф беринг.
6. Лойиҳаларга якуний баҳо бериш учун жамланадиган мутахассислар гуруҳи қандай бўлиши керак?
7. Лойиҳаларни техник-иқтисодий асослаш босқичларига изох беринг?
8. Лойиҳа учун технология танлаш керакми?
9. Лойиҳа учун технология сотиб олиш керакми?
10. Лойиҳа учун асосий ҳужжатларни тайёрлаш керакми?
11. Лойиҳа учун керакли машиналар ва ускуналарни танлаш керакми?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

2. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.
2. Кожухар И.О. практикум по экономической оценке инвестиций. Учебное пособие. 2-е изд. М: Издательско-товарная корпорация «Дашков и К о» 2006 — 148 стр.
3. Тимченко Т.Н. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие. М: Издательство РИОР 2005 — 63 стр.

4. Волков А.С. Марченко А.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Учебное пособие. М:Изд.РИОР,2006 –111 стр.
5. Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие –М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о»2006 –138 стр.
6. Аньшин В.М. «Инвестиционный анализ»М.2004.
7. Черняк.В.З. «Управление инвестиционными проектами» М.2004.
8. Бирман Г., Шмидт С. «Капиталовложения: Экономический анализ инвестиционных проектов» перевод с английского М.2003.

Интернет маълумотлари.

WWW.ceep.uz.

WWW.bearingpoint.uz.

WWW.pca.uz.

www.makroiqtisodiyot.narod.ru

www.nigorabonu.narod.ru

IV-БОБ. ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИХАЛАРИНИ МОЛИЯВИЙ- ИҚТИСОДИЙ БАХОЛАШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

4.1. Инвестиция лойихаларини танлашда молиявий-иқтисодий бахолашнинг роли

Реал активларга маблағ сарф қилишнинг мақбул вариантларини танлаш ва асослаб бериш жараёнида инвестиция лойихаларини иқтисодий - молиявий баҳолашнинг аҳамияти жуда катта. Бошқа барча жихатлари ижобий бўлгани холда ҳам қуйидаги шартларни таъминламаган лойиха амалга ошириш учун қабул қилинмайди:

- товарларнинг реализация қилинишидан келган даромадлар сарф этилган харажатларни қопламаса;
- лойихани маблағ билан таъминлайдиган инвестор ўртача фойда меъёридан кам бўлмаган рентабеликка эришмаса;
- инвестор учун маъқул келадиган давр ичида харажатлар қопланмаса.

Мана шу шартларнинг бажарилиши реал эканлигини аниқлаш инвестиция лойихаларини молиявий-иқтисодий баҳолашнинг энг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бундай баҳолашни ўтказиш бир қанча сабабларга кўра, анча қийин. Бу сабаблар қуйидагилардир:

- биринчидан, инвестиция харажатлари бир марта қилиниши ёки узоқ муддат ичида бир неча марта такрорланиши мумкин;
- иккинчидан, инвестиция лойихаларини амалга оширишдан натижа олиш жараёни ҳам узоқ давом этиши мумкин;
- учинчидан, узоқ муддатли операцияларни амалга ошириш инвестиция лойихаларининг барча жихатларини баҳолашда ноаниқлик даражаси ошишига, турли хатоликларга йўл қўйилишига олиб келади.

Айнан ана шу омилларнинг мавжудлиги инвестиция лойихаларини баҳолашнинг махсус, хатолик даражаси минимал бўлган, етарлича асосланган қарорлар қабул қилиш имконини берадиган услубларини вужудга келтиришни тақозо этди.

4.2. Дисконтлаш ҳақида тушунча

Инвестиция лойихаларини баҳолашнинг махсус услублари вужудга келишига сабаб, пул маблағлари қийматининг вақт давомида ўзгариб туришидир. Яъни бугунги бир сўм қиймати бир йил кейин олинadиган бир сўм қиймати билан бир хил эмас.

Бир хил суммадаги пулнинг турли вақтда хар хил қийматларга эга бўлишига бир қанча сабаблар мавжуд:

- биринчидан, бу ҳолат инфляция жараёнлари билан изоҳланади, яъни баҳолар даражасининг кўтарилиши оқибатида бугун бир сўмга олиш мумкин бўлган товарни бир йилдан сўнг бир ярим ёки икки сўмга сотиб олиш мумкин бўлади;

- иккинчидан, хар қандай тижорат операциясига (шу жумладан, банк депозитига) қўйилган бир сўм пул унинг ёрдамида олинган даромад ҳисобига бир йилдан кейин каттарoқ микдордаги пулга айланади. Бу ҳолат молиявий операцияларнинг аксиомаси ҳисобланади ва инвестиция лойихаларини иқтисодий асослаш ва таҳлил қилиш механизмини белгилаб беради.

Демак, хар бир молия мутахассиси ёки инвестицияларни таҳлил этаётган мутахассиснинг асосий шиори қуйидагича бўлмоғи керак:

Бугунги олинган бир сўм, келгусида оладиган бир сўмдан қиймат жихатидан каттадир.

Буни жуда оддий мисолда кўришимиз мумкин. Агар сиз 100 сўм пулни 10% ставка билан банкка қўйсангиз, келгуси йили, сизнинг омонатингиз (уни FV деб белгилймиз):

$$FV_1 = 100 \times (1 + 0,1) = 110 \text{ сўмга тенг бўлади.}$$

Агар пулингизни яна бир йил олмайсиз, деб фараз қиладиган бўлсак, иккинчи йилнинг охирига бориб сизнинг омонатингиз:

$$FV_2 = [100(1+0,1)] \times (1+0,1) = 100(1+0,1)^2 = 100 \times 1,21 = 121 \text{ сўм бўлади.}$$

Жамғармалар кўпайишининг бу модели мураккаб фоизлар модели дейилади ва қуйидагича ёзилиши мумкин (1-формула):

$$FV = PV (1 + k)^n$$

Бу ерда: FV (инг. future value) – бугун инвестиция қилинаётган сумманинг келгусидаги, яъни маълум давр ўтгандан сўнгги – инвестор эга бўлиши мумкин бўлган қиймати;

PV (инг. present value) - келажакда даромад олиш учун инвестиция қилинаётган сумманинг жорий (бугунги) қиймати;

k - инвестицияларнинг даромадлилиқ даражаси. Бизнинг мисолимизда у жамғарма омонатлари бўйича банк фоиз ставкасига, умумий ҳолларда эса бир неча муқобил лойиҳалар бўйича энг юқори бўлган қутилаётган соф фойда меъёрига тенг;

n - инвестициялар ҳаракатда бўлиб даромад келтириб турадиган муддат. Бизнинг мисолимизда омонатларни банкда сақлаш даври (йил, ой, кун). Агар омонатлар бўйича йилига бир марта даромад ҳисобланса, n йилларнинг тартиб рақамини, ҳар ойда ҳисобланса, бир ойлик даврлар тартиб рақамини кўрсатади.

Амалиётда юқорида келтирилган формула ёрдамида келгуси қийматларни ҳисоблашда махсус ҳисоблаш дастурларидан, шунингдек, k ва n нинг турли миқдорларида инвестициялар дастлабки миқдорининг ўсиб бориши коэффицентлари киритилган махсус жадаллардан фойдаланилади (2-илова).

Бугун инвестиция қилинаётган маблағларнинг келгусидаги қийматини ҳисоблаш жараёни дисконтлаш деб юритиладиган молиявий ҳисоб-китобларнинг бир кўринишидир. Дисконтлашнинг иккинчи тури келгуси қийматни ҳисоблашга тесқари жараён бўлиб, келгусида олидадиган сумманинг жорий даврдаги қийматини ҳисоблаб топиш имконини беради.

Бунда келгусида маълум суммага эга бўлиш учун бугун қанча миқдорда инвестиция қилиш кераклиги

хисоблаб топилади. Албатта, келажакда олинадиган сумма бугун биз фойдали ишга сарфлаётган ва биз кутган миқдорда фойда келтирадиган инвестиция суммасидан кўп бўлиши керак эмас. Дисконтлашнинг бу тури жорий қийматни хисоблаш ёки келтирилган, дисконтланган қийматни аниқлаш дейилади. Бундай хисоб-китобни бажариш учун келгуси қийматни хисоблаш формуласига нисбатан тескари формуладан фойдаланилади (2-формула):

$$PV_n = FV_n / (1+k)^n = FV_n * 1 / (1+k)^n$$

Бу ерда: PV_n – n йилдан сўнг олинадиган сумманинг келтирилган, жорий қиймати (дисконтлаш коэффиценти k га тенг бўлганда n йилдан сўнг FV_n миқдордаги суммани олиш учун бугун қилиниши керак бўлган инвестиция суммаси);

FV_n – n йилдан сўнг олинадиган сумма.

Агар k биз маблағимизни ўзимиз учун қулай бўлган инвестиция лойиҳасига сарфлаганимизда ҳақатда олишимиз мумкин бўлган даромад даражасини акс эттирсагина, бу формула мазмунга эга бўлади.

Мисол: Айтайлик, инвестор трактор заводининг акцияларини сотиб олмоқчи бўлсин. Заводнинг ҳар бир акцияси 10 минг сўмдан таклиф қилинаётган ва 5 йилдан кейин акцияларнинг баҳоси 2 марта ошиши кутилаётган бўлса, шунингдек, маблағни банк депозитига қўйганда 10% даромад олиш имконияти мавжуд бўлса, акцияларни сотиб олиш мақсадга мувофиқми ёки йўқми?

Демак, акциялар баҳоси 5 йилдан сўнг икки мартага ошади ва 20 минг сўмни ташкил этади. Жорий қийматни хисоблаш формуласини қўллаб, қуйидагиларни топамиз:

$$PV_5 = 20000 * 1 / (1+0,10)^5 = 20000 * 0,6209 = 12418 \text{ сум}$$

Демак, 5 йилдан сўнг ҳар бир акциянинг қиймати 20000 сўмни ташкил этса, унинг бугунги қиймати 12418 сўмга тенг бўлар экан. Яъни инвестор ҳар бир акцияни

сотиб олиш учун 10000 сўмдан эмас, 12418 сўмдан сарфлаганда ҳам маблағ сарфлашнинг бу варианты банкка маблағ қўйишдан кўра самаралироқдир. Агар фоиз ставкаси 15% дан ортиқ бўлса, маблағни банк депозитига қўйиш самаралироқ бўлишини худди шу усулда ҳисоблаб топиш мумкин.

Дисконтлаш ставкасини танлашда амалдаги шаклланган ёки кутилаётган ўртача ссуда фоизи даражасига асосланиш лозим. Бозор иқтисодиёти шароитида у бозор конъюнктурасига, мамлакатнинг, тармоқнинг ва фирманинг, шунингдек, бошқа мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиши истикболларига боғлиқ.

4.3.Аннуитетнинг келгуси қиймати

Инвестиция лойиҳаларини молиявий-иқтисодий баҳолаш тамойилларини яхшироқ тушуниб олиш учун молиявий операцияларнинг яна бир, келажакда маълум суммани тўплаш учун ҳар йили пул маблағлари тўлаб борилишини кўзда тутувчи турини таҳлил қилиб кўришимиз зарур. Аннуитет (ингл. annuite-йиллик тўлов) деб номланадиган бу турдаги операцияларга амортизация фондини жамғариш, яъни аста-секин эскирган асосий фондлар ўрнига янгисини сотиб олишга етарли бўлган пул суммасини жамғариш мисол бўла олади. Асосий воситаларнинг қиймати жуда юқори бўлганлиги сабабли тўлиқ эскириб бўлганида уларни фақат жорий йилда олинган фойда ҳисобигагина янгилаб бўлмайди. Бундай ҳолатдан қутулишнинг бирдан-бир тўғри йўли амортизация фондларини шакллантириб боришдир. Бу механизм шунчалик муҳимки, бутун дунё мамлакатлари томонидан тан олинади ва амортизация суммаси солиққа тортилмайди.

Аммо амортизация ажратмалари улар учун белгиланган вазифани бажаришлари учун, менежерлар ҳозирда қилинаётган маълум миқдордаги ажратмалар ҳисобига келажакда қандай суммага эга бўлишларини

билишлари керак. Бундай хисоб-китобларни 1-формула ёрдамида бажариш мумкин бўлса-да, электрон жадваллар ва махсус маълумотномалардан фойдаланиш анча қулайроқ усул хисобланади.

Мисол. Айтайлик, сиз хар йилнинг охирида 1 млн. сўмдан 3 йил давомида 10% ставка билан банкдаги махсус хисобвараққа маблағ ўтказиб бордингиз. 3 йилдан сўнг сиз қандай суммага эга бўласиз? Биринчи йил ўтказилган миллион сўм банкда 2 йил туради, иккинчи миллион сўм эса 1 йил туради, учинчи миллион эса учинчи йил охирида ўтказилгани учун ҳам фоиз ишлаши нуқтаи назаридан банкда ҳеч қанча муддат турмайди. Келгуси қийматни хисоблаш формуласи ёрдамида хар бир ўтказма учинчи йил охирига қадар қандай миқдоргача ўсиб боришини ва уларни қўшиб, шу муддатда қанча миқдордаги маблаққа эга бўлишимизни топамиз.

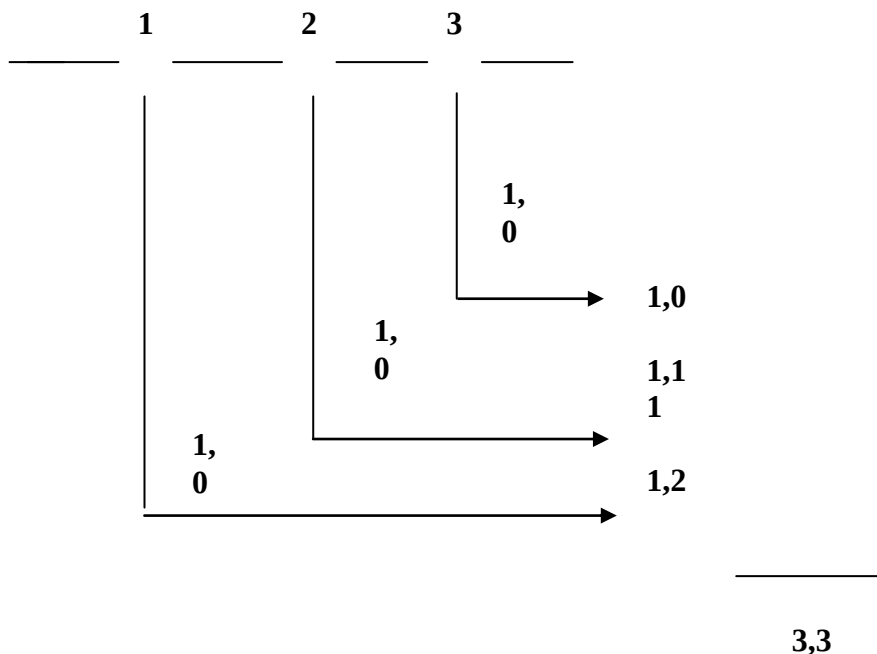
1-жадвал

Инвеститцияларнинг келгусидаги қиймати хисоб-китоби

Маблағ ўтказиладиган йил тартиб рақами	Фоиз даромади хисобланадиган вақт (йил)	Йиллик ўтказма (ажратма)нинг келгуси қиймати (млн.сўм)
1	2	$1,00 * (1+0,10)^2 = 1,21$
2	1	$1,00 * (1+0,10)^1 = 1,10$
3	0	$1,00 * (1+0,10)^0 = 1,00$
Жами	Келгуси қиймат	3,31

Бу жараённи графикда қуйидагича тасвирлаш мумкин:

Йиллар

Шундай қилиб, аннуитетнинг якуний суммаси қуйидагича топилди:

$$FV_3 = 1.00 \cdot (1 + 0.10)^2 = 1.00 \cdot (1 + 0,1)^1 + 1.00 \cdot (1 + 0,1)^0 = 3,31$$

Бу ҳисоблаш схемасини универсаль формула кўринишида тасвирлаймиз (3-формула):

n

$$\sum_{T=1}^n FVA_n = \sum PMT_t * (1+k)^{n-t}$$

Бунда, FVA_n - аннуитетнинг келгуси киймати (ингл.future value of annuite);

PMT_t - t-давр охирида тўланадиган (ажратиладиган, ўтказиладиган) сумма;

n-даромад олинадиган даврлар (ойлар, чораклар, йиллар) сони;

k- даромад даражаси.

Агар ҳамма даврлардаги тўловлар миқдори бир хил бўлса, бу тенгламани ҳеч бир қийинчиликсиз қуйидаги кўринишда ёзиш мумкин (4-формула):

n

$$\sum_{T=1}^n FVA_n = \sum PMT_t * (1+k)^{t-1}$$

Формулада биринчи ва охириги йилги тўловлар ўринлари алмашиб қолганлиги туфайли биринчи (tk_1) йилги тўлов ҳеч қандай даромад келтирмагандек (чунки, $(1Kk)^{1-1}$ миқдор 0 га тенг бўлади) ва аксинча, охириги (tk_n) йилги тўлов эса даромадга энг кўп хисса қўшгандек бўлиб кўринади. Аммо тўловларнинг мутлақ ҳажми бир хил бўлганлиги туфайли бу «математик адолатсизлик» олинадиган натижаларга таъсир кўрсатмайди. Аксинча бу ҳолат аннуитетни ҳисоблаш формуласини янада соддалаштириш имконини беради. Бундай соддалаштириш натижасида формула қуйидаги кўринишни олади (5-формула):

$$FVA_n = PMT_t * FVA1_{n, k}$$

FVA1_{n, k} - фоиз даромади ставкаси k га тенг бўлган шароитда ва n давр мобайнида 1 сўмлик аннуитетнинг даромад олинадиган хар бир давр охиридаги келгуси қиймати. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади (6-формула):

$$FVA1_{n, k} = [(1+k)^n - 1] \cdot k$$

Тўловлар ҳамма даврлар учун бир хил бўлган бундай аннуитет унификация қилинган (стандарт) аннуитет деб аталади.

Аннуитет бўйича сумманинг ўсиб боришини ҳисоблашда махсус жадваллардан фойдаланиш мумкин (3-илова). Бунда, аввало, фоиз ставкаси k га тенг бўлган шароитда бир сўмнинг n- йилдаги келгуси қиймати жадвалдан топилади ва сўнгра топилган коэффициент пул оқимининг йиллик суммаси (PMT)га кўпайтирилади.

4.4. Аннуитетнинг жорий қиймати

Инвестиция лойиҳаларини асослаб бериш ва таҳлил қилишнинг асосини бугун қилинадиган (жорий) харажатлар билан келгусида олинадиган пул тушумлари (пул оқимлари)ни таққослаш ташкил этади. Бу вазифани бажаришга аннуитетнинг жорий қийматини аниқлашни кўзда тутувчи ёндашув жуда ёрдам беради. Бу ёндашув асосида бугун қўйилган маблағлар келгусидаги тушумлар билан қанчалик қопланишини етарли даражада аниқ ҳисоблаб топиш мумкин.

Мисол: Айтайлик инвестиция лойиҳаси келгуси 3 йилнинг хар бир йили охирида 1 миллион сўмдан пул тушумига эга бўлишни кўзда тутсин. Фоиз ставкаси йилига 10% бўлган шароитда 2-формула ва 4-иловадан фойдаланиб, бу пул тушумларининг жорий қийматини аниқлаймиз. Олинган натижалар қуйидаги жадвалда келтирилган.

2-жадвал

Аннуитетнинг жорий қийматини

аниқлаш

Йиллар	Пул тушумлари (млн.сўм)	Жорий қиймат
1	1	$1,0 * [1 / (1+0,1)^1] = 0,909$
2	1	$1,0 * [1 / (1+0,1)^2] = 0,826$
3	1	$1,0 * [1 / (1+0,1)^3] = 0,751$
Жами	Жорий қиймат	2,486

Инвестиция натижасида бунёд бўлган объект неча йил амал қилишига қарамасдан бу ҳисоблаш усулининг мазмуни ўзгармайди. 2-формулага асосланган ҳолда бу ҳисоб-китоб қуйидагича ўтказилди:

$$PVA_3 = 1 / (1 \cdot 0.10)^1 = 1 / (1 + 0.10)^2 = 1 / (1 + 0.10)^3 = 2,486$$

Бунга асосланган ҳолда аннуитетни келтирилган қийматини ҳисоблашнинг умумий тенгламасини ёзамиз (7-формула):

$$\sum_{t=1}^n PVA_n = \sum PMT_t / (1+k)^t$$

Бу ерда: PMT_t - t давр охирида бўладиган келгусидаги тўлов;

k - инвестициялар бўйича зарур даромад меъёри;

n - ҳозирги инвестициялардан даромад келадиган даврлар сони.

Агар аннуитет бўйича ҳамма даврлардаги тўлов миқдори бир хил бўлса, 7-формулани қуйидаги кўринишда ёзиш мумкин (8-формула):

$$PVA_n = PMT_t * PVA1_{n, k}$$

Бу ерда: $PVA1_{n,k}$ - даромадлилиқ ставкаси k га тенг бўлган шароитда n даврнинг хар бири охиридаги аннуитетнинг жорий қиймати(9-формула).

$$PVA1_{n,k} = [1 - 1 * (1+k)^{-n}] * k$$

8- ва 9- формулалар ёрдамида зарур миқдорларни топиш учун махсус жадваллардан(5- илова) фойдаланиш мумкин. Бунда 1 сўмлик аннуитетнинг келгуси қийматини жорий қийматга келтириш коэффициенти топилади ва сўнг бу коэффициент аннуитетнинг ҳақиқий суммасига кўпайтирилади.

4.5. Рента қиймати

Инвестиция лойиҳаларини баҳолаш жараёнида, баъзида, энг кўп қанча миқдорда маблағ сарфлаш мумкин деган саволга жавоб беришга тўғри келади. Бу саволга жавоб топиш учун муаммога рента типигада қўйилмалардан олиш мумкин бўлган муқобил даромад нуқтаи назаридан ёндошиш фойдали. Рента типигада қўйилмаларга банклардаги муддатсиз депозитлар мисол бўла олади.

Бу турдаги инвестициялар аннуитетга қарама-қарши ўлароқ перпетуитет (ингл.perpetuity-абдийлик) деб аталади.

Перпетуитет кўринишидаги инвестицияларнинг муддати чекламагани ҳолда, ҳисобланган фоиз даромадини бирданига олиш имконияти мавжуд бўлади ҳамда асосий сумма даромад келтиришда давом этаверади.

Бундай ҳолатда йиллик даромад қуйидаги формула ёрдамида аниқланади (10- формула):

$$PMT = PV * k$$

Бу ерда: PV- банкка қўйилган муддатсиз депозитнинг асосий суммаси;

k- бу турдаги депозитлар учун банк томонидан тўланадиган даромаднинг фоиз ставкаси;

PMT- депозит бўйича йиллик даромад.

Агар формулани бошқа кўринишда ёзсак, унда худди шу миқдордаги пул тушумини вужудга келтираётган инвестицияларнинг қийматини англаб етамиз (11-формула).

$$PV = PMT / k$$

Бу формулани қўллаш бизни инвестиция тахлилининг жуда оддий мантиғини англаб етишга олиб келади. Унинг моҳиятини қуйидаги мисол ёрдамида кўриб чиқамиз:

Айтайлик, банк депозитида бизнинг 1 млн. сўм омонатимиз бор ва банк бу депозит учун йиллик 60% даромад тўлайди. Демак, хар йили январь ойининг бошларида ўтган йил учун ҳисобланган 600 минг сўм даромадни банкдан олишимиз мумкин. 11-формуладан фойдаланиб, даромад ставкаси йилига 60 % бўлганда 600 минг сўм даромад олиш учун қанча миқдорда инвестиция қилишимиз зарурлигини топамиз:

$$PV = 600000 / 0,60 = 1000000 \text{ сўм.}$$

Кўрилган мисол асосида қуйидаги хулосага келишимиз мумкин: агар банк депозитига қўйилган 1 миллион сўм йилига 600 минг сўм даромад келтирса, кейинги йилнинг бошида 600 минг сўмга тенг (ёки ундан кам) даромад келтирадиган инвестиция лойихасига 1 миллион сўмдан кўп маблағ ажратиш мақсадга мувофиқ эмас.

Перпетуитетнинг яна бир кўриниши инвестиция даврининг чекланмаганлиги ва доимо ўсиб боровчи йиллик даромад билан характерланади. Агар бу ўсиш q га тенг суратда рўй берса ва PMT_1 биринчи йилнинг охирида

кутилаётган пул тушумлари суммасини акс эттирса, даври чекланмаган инвестицияларнинг жорий қиймати қуйидаги формула ёрдамида аниқланади (12-формула).

$$PV = PMT_1 / k - q$$

Бу тенглама одатда Горден модели деб аталади. Бу формула содда кўринишга эга бўлишига қарамасдан, ундан эҳтиёт бўлиб фойдаланиш керак. Горден модели ёрдамида олинган натижалар тўғри бўлиши учун бир неча шартларга амал қилиш зарур.

Биринчидан, формула суратидаги PMT 0 индекси билан эмас, балки 1 индекси билан турибди. Бундан хулоса шуки, формула бўйича ҳисоб-китоблар инвестицияланган маблағлар бўйича улар ишлатилган биринчи давр охиридаги тўловдан бошлаб бажарилади. Агар тўлов инвесторга дархол келиб тушса, бу тўлов суммасини Горден модели ёрдамида топилган жорий қиймат суммасига қўшиш керак.

Иккинчидан, бу моделни пул тушумлари оқими узлуксиз ва бир хил суратда ўсган ҳолдагина ишлатиш мумкин. Учинчидан, бу моделда (q) ўсиш сурати (k) дисконтлаш коэффициентидан кам бўлган ҳолдагина модель ёрдамида олинган натижа ҳақиқатга яқин бўлади. Бу талаб пул бозори хусусиятларидан келиб чиқади ва бажарилиши нореал эмас. Чунки, агар бир тармоқда даромадларнинг ўсиш сурати дисконтлаш коэффициенти (даромадлиликнинг ўртача даражаси)дан юқори бўлса, тезда бу тармоққа инвестиция маблағлари оқиб кела бошлайди ва даромадлилик даражаси q пасайиб кетади.

Мавзуга яқун ясай туриб, ҳар қандай инвестиция лойиҳаларини баҳолашда амал қилиниши шарт бўлган бир неча тамойилларни таъкидлаб келтирамиз:

1. Ҳисоб-китоблар бир хил қийматдаги пулларда олиб борилиши шарт. Бу учун барча харажатлар ва олинган натижалар келгусидаги ёки ҳозирги даврдаги маълум бир санага келтириб олинади.

2. Инвестицияларни баҳолаш бу маблағлар инвестор учун улар сарфланиши мумкин бўлган бошқа лойихаларга нисбатан кам бўлмаган даромад келтириши мумкинлиги нуқтаи назаридан туриб амалга оширилиши керак.

3. Умумий ҳолатларда пул тушумлари у билан бир хил қийматга келтирилган пул харажатларидан кўп бўлган инвестицияларни танлаш жоиз.

Қисқача хулосалар

Лойиха мақбул деб топилиши учун у бўйича олинган даромадлар харажатлардан кўп бўлиши, лойиха бўйича рентабеллик ўртача фойда меъёридан кам бўлмаслиги ҳамда харажатлар кўзда тутилган муддатда қопланиши керак.

Инфляция жараёнларининг мавжудлиги, маблағларнинг бошқа объектларга сарфланиши ҳисобига фойда олиш имкониятларидан маҳрум бўлиниши ҳамда харажатларнинг қопланмаслик хавфининг борлиги туфайли бугунги бир сўм эртаги бир сўмдан қимматроқ ҳисобланади. Лойихаларнинг самарадорлиги аниқланаётганда барча даврлар бўйича пул харажатлари ва тушумлари қиймати дисконтланади, яъни бир даврга келтириб олинади ва сўнг таққосланади.

Келажакда маълум суммани тўплаш учун хар йили пул маблағлари тўлаб борилиши аннуитет тушунчасини беради. Рента типига қўйилмалар (масалан, банклардаги муддатсиз депозитлар) аннуитетга қарама-қарши ўлароқ парпетуэт деб аталади. Перпетуитет кўринишидаги инвестицияларнинг муддати чекламагани ҳолда, ҳисобланган фоиз даромадини бирданига олиш имконияти мавжуд бўлади ҳамда асосий сумма даромад келтиришда давом этаверади.

Инвестицияларнинг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашда аннуитет ва перпетуитетнинг ҳам жорий, ҳам келгуси қийматлари кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Лойихаларни молиявий-иқтисодий баҳолашнинг махсус усуллари яратиш зарурати пайдо бўлишига сабаб нима?

2. Дисконтлаш ва дисконт ставкаси атамалари нимани англатади?

3. Аннуитетнинг келгуси ва жорий қийматлари деганда нимани тушунасиш?

4. Перпетуитет нима ва перпетуитет кўринишидаги инвестицияларнинг самарадорлиги қандай аниқланади?

5. Горден формуласи қандай вазиятларда қўлланилади?

6. $PV = PMT_1 / k - q$ бу формула нимани англатади?

7. $PV = PMT / k$ бу формула нимани англатади?

8. $PMT = PV * k$ бу формула нимани англатади?

9. $PVA_n = PMT_t * PVA1_{n,k}$ бу формула нимани англатади?

10. n

$PVA_n = \sum PMT_t / (1+k)^t$ бу формула нимани англатади?

тк1

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.

2. Кожухар И.О. практикум по экономической оценке инвестиций. Учебное пособие. 2-е изд. М: Издательско-товарная корпорация «Дашков и К о» 2006 –148 стр.

3. Тимченко Т.Н. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие. М: Издательство РИОР 2005 –63 стр.

4. Волков А.С. Марченко А.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Учебное пособие. М:Изд.РИОР, 2006 –111 стр.
5. Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие –М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о»2006 –138 стр.
6. Аньшин В.М. «Инвестиционный анализ»М.2004.

Интернет маълумотлари.

WWW.ceep.uz.

WWW.bearingpoint.uz.

V-БОБ. ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИХАЛАРИНИ МОЛИЯВИЙ– ИҚТИСОДИЙ БАХОЛАШНИНГ АСОСИЙ УСУЛЛАРИ

5.1. Инвестиция лойихаларини молиявий- иқтисодий баҳолашнинг моҳияти ва усуллари

Хар қандай инвестиция лойихасини молиявий-иқтисодий баҳолаш мазмунини жуда содда саволга, яъни келгусидаги пул тушумлари ҳозирги қилинган харажатларни қоплайдими ёки йўқми, деган саволга жавоб топиш ташкил этади.

Ривожланган бозор иқтисодиётига эга мамлакатларда инвестицияларни баҳолашнинг турли лойихаларга қўйилган маблағларнинг фойдалилигини таққослашга асосланган усуллари кўп қўлланилади. Бунда у ёки бу лойихага инвестиция қилишнинг муқобил варианты бўлиб бошқа объектларга маблағ сарфлаш, шунингдек маблағларни маълум фоиз билан банкка қўйиш ёки уларни қимматли қоғозларга айлантириш имкониятлари ҳисобланади.

Шу нуктаи назардан қараганда, инвестиция лойихалари самарадорлигини баҳолаш услублари деганда харажатларнинг фойдалилиги ва қопланиши нуктаи назаридан турли объектларга (лойихаларга, тадбирларга) инвестиция қилишнинг мақсадга мувофиқлигини аниқлаш усуллари тушунилади. Инвестициялар самарадорлигини аниқлашда, уларнинг айрим жиҳатларинигина характерлайдиган алоҳида кўрсаткичлардан фойдаланиш етарли бўлмайди. Шу сабабли инвестиция лойихалари самарадорлигини баҳолаш учун бир неча услублар ва кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Инвестиция лойихаларини баҳолашда беш асосий услубдан кенг фойдаланилади. Ўз навбатида бу услубларни икки гуруҳга аратиш мумкин:

1. Дисконтлаш концепциясини қўллашга асосланган услублар:

- соф жорий қийматни аниқлаш услуби;
- инвестицияларнинг рентабеллик даражасини аниқлаш услуби;
- ички фойда меъёрини аниқлаш услуби.

2. Дисконтлаш концепциясини қўллашни кўзда тутмаган услублар:

- инвестиция лойихаларига сарфланган маблағларни қоплаш даврини аниқлаш услуби;
- инвестицияларнинг бухгалтерия рентабеллигини аниқлаш услуби.

Ушбу услубларни кўриб чиқишдан олдин шуни таъкидлаш зарурки, ҳар бешала услуб инвестицияларнинг мутлақ самарадорлигини аниқлаш усули сифатида кўриб чиқилади. Яъни ҳар бир инвестиция лойихасини амалга ошириш фирманинг бошқа лойихаларга инвестиция сарфлаш имкониятларига таъсир этмайди, деган шартга амал қилинади.

Бундай шартнинг киритилишига сабаб шуки, амалда кўпчилик инвестиция лойихаларининг амалга оширилиши бошқа лойихаларни амалга ошириш имкониятларини пасайтиради ёки мутлақо йўққа чиқаради. Бундай инвестиция лойихалари ўзаро конфликтли лойихалар дейилади. Ўзаро конфликтли лойихалар жумласига шунингдек, фирманинг маълум бир пировард мақсадига эришишнинг турли йўллари кўзда тутувчи лойихалар киради. Турли лойихаларнинг конфликтли бўлишига сабаб корхона маблағларининг чекланганлигидир. Фирмалалар лойихаларни нафақат мутлақ самарадорлиги мезонига кўра, балки маблағ етмай қолганлиги сабаб бошқа лойихаларни амалга ошира олмаслиги туфайли ўзи кўриши мумкин бўлган йўқотишлар нуктаи назаридан келиб чиқиб ҳам танлайди.

Бошқача айтганда, фирма инвестиция лойихаларини нисбий самарадорлик мезонига кўра танлайди.

Инвестициялар самарадорлигини аниқлаш усулларини ўрганишга киришишдан олдин биз эътиборга олишимиз зарур бўлган яна бир шарт шундан иборатки, бу жараёнда лойиха билан боғлиқ бўлган барча харажатлар ва тушумлар пул кўринишига эга деб қаралади.

5.2. Инвестиция лойихаларини молиявий – иқтисодий баҳолашнинг пул тушумларини дисконтлашга асосланган услублари

Соф жорий қиймат – NPN (ингл.net present value). Соф жорий қиймат кўрсаткичи лойиха амалга оширилиши натижасида фирма бойлиги қанчага кўпайганини характерлайди. Соф жорий қийматга асосланган ҳолда инвестицияларни таҳлил қилиш усули қуйидаги иккита шартдан келиб чиқади:

- хар қандай корхона ёки фирма ўз бойликларини оширишга ҳаракат қилади;
- хар хил вақтда сарфланган маблағлар бир хил қийматга эга бўлмайди.

Соф жорий қиймат бу дисконтланган пул тушумлари билан (албатта инвестиция натижаларида вужудга келган) дисконтланган харажатларининг фаркидир.

Агар бошланғич инвестиция маблағларини I_0 , t -давр охиридаги пул тушумларини CF_t деб белгиласак, у ҳолда соф жорий қийматни аниқлаш формуласи қуйидаги кўринишга эга бўлади.

Агар соф жорий қиймат (NPV) мусбат миқдорга эга бўлса бу лойиха учун қилинадиган инвестиция самаралидир.

Мисол: Фирма 500млн сўмга универсал дўкон учун жой, бино сотиб олди. Бу дўкондан 10 йил давомида хар йили 100 млн.сўмдан пул тушумлари бўлади. Ўша даврда муқобил фойда меъёри 10% бўлса шу дўконни сотиб олиш

керакми деган савол туғилади. Хисоб-китоблар шуни кўрсатдики, фирма 10 йил ичида ўз капиталини 114,6 млн. сўмга кўпайтиради. Лойиха самаралидир.

Айрим холларда «узоқ» муддатли инвестиция сарф этилиб узоқ муддат ичида пул тушумлари вужудга келади. Яъни пул оқими бирданига эмас бир неча йилга чўзилади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин(14-формула):

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+k)^t} - \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+k)^t}$$

Лойихаларнинг ҳаёт даври чекланмаган ҳолатларда NPVни хисоблашда Горден формуласидан фойдаланилади(15-формула).

$$NPV = CF_1 / (k - q) - I_0$$

Бу ерда: CF_1 -пул тушумлари;

q -пул тушумларининг доимий ўсиш суратлари.

Мисол: Фирма янги «Моделлар уйи»ни 510 млн. сўмга сотиб олмокчи Шу даврда муқобил фойда меъёри 15%. Хар йили бу корхона 70 млн.сўм пул тушумлари вужудга келтиради. Корхонани сотиб олиш тўғри бўладими?

$$NPV = 70 / (0,15 - 0) - 510 = 466,7 - 510 = -43,3$$

Бундан кўриб турибмизки, корхонани сотиб олиш фирма учун зиён келтиради.

Фараз қилайлик, пул тушумлари йилига 4% га ошсин ва йил охирида 70 млн. сўм пул тушумига эга бўлинсин, бундай ҳолатда корхонани сотиб олиш фойдали бўлади.

$$NPV = 70 / (0,15 - 0,04) - 510 = 70 / 0,11 - 510 = 636,4 - 510 = 126,4$$

млн.сўм.

Инвестициялар самарадорлигини NPV асосида аниқлаш усули кенг тарқалганига сабаб бу кўрсаткичнинг дастлабки шарт-шароитлар турли комбинацияларида барқарор, ўзгармай туришидир. NPV инвестициялашнинг ушбу варианты фирма бойлиги ўсишига олиб келадими, деган саволга жавоб берса-да, бундай ўсишнинг нисбий ўлчамлари хақида ҳеч қандай маълумот бермайди. Бундай маълумот эса инвестор учун жуда зарур. Бу камчиликни тўлдириш учун бошқа бир кўрсаткич инвестициялар рентабеллигини ҳисоблаш усулидан фойдаланилади.

Инвестиция рентабеллиги PI(ингл. profitability index) қилинган ҳар бир сўм инвестицияга қандай даражада фойда олинганлигини, ёки инвестор бойлиги қанчага кўпайганини ифодалайдиган кўрсаткичдир. Кўпинча, фойда меъёри, дейиладиган бу кўрсаткични қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин(16-формула):

$$PI = \left[\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+k)^t} \right] / I_0$$

Бунда: I_0 - дастлабки инвестиция суммаси;

CF - пул тушумлари;

t – давр.

Агар «узок муддатли харажатлар - узок муддатли тушумлар» ҳолати бўлса бунда формула қуйидаги шаклга эга бўлади(17-формула):

$$PI = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+k)^t} / \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+k)^t}$$

Олдинги мисолга (модалар уйи) қайтиб лойиханинг рентабеллик даражасини аниқлаймиз:

$$PI=100 * 6.1446 / 500 = 1.23 =123\%$$

яъни лойиха учун сарф этилган хар бир сўм 0,23 сўм соф жорий даромад олиб келмоқда.

17-формуладан кўриниб турибдики, унда соф жорий қийматнинг икки томони – даромад ва инвестиция томони ўзаро таққосланади. Агар дисконтнинг қандайдир даражасида лойиханинг рентабеллиги бирга тенг бўлса, у холда келтирилган инвестиция харажатлари келтирилган даромадларга, тенг бўлади ва лойиханинг соф келтирилган дисконтланган даромади нолга тенг бўлади.

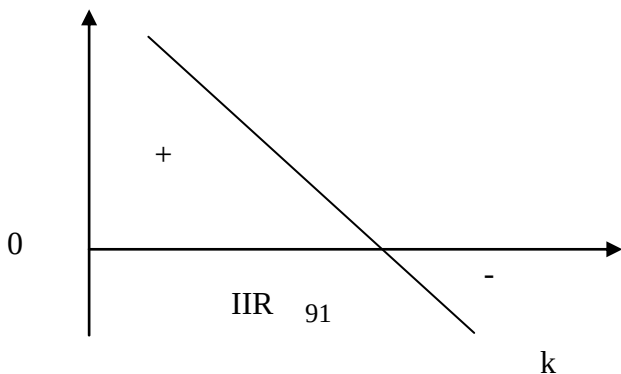
Агар NPV мусбат бўлса, PI албатта 1 дан катта бўлади. Демак, PI 1 дан катта бўлса, инвестициялар самарали ҳисобланади. Шуни таъкидлаш жоизки, PI инвестицияларнинг мутлақ самарадорлиги кўрсаткичи бўлиши билан бирга инвестиция лойиҳаларини яна икки жиҳатдан туриб баҳолаш имконини беради.

Биринчидан, бу кўрсаткич ёрдамида лойиханинг барқарорлиги даражасини текшириб кўриш мумкин. Яъни PI қанча катта бўлса, лойиханинг мустаҳкамлиги (барқарорлиги даражаси) шунча катта бўлади. Бундай лойиха шароитлар ўзгариши таъсирида дарҳол фойда келтирмайдиган лойихага айланиб қолмайди.

Иккинчидан, PI мутахассисларга турли инвестицияларни уларнинг самаралилиги нуқтаи назаридан таққослаш имконини беради.

Ички фойда меъёри (ингл. Internal rate of return-IRR) - даромадлиликнинг шундай меъёрики, унда пул тушумларининг дисконтланган қиймати пул чиқимларининг дисконтланган қийматига тенг бўлади.

NPV

Бошқача қилиб айтганда, IRR лойиха бўйича инвестициялашдан олинган соф тушумларнинг дисконтланган қиймати инвестицияларнинг дисконтланган қийматига тенг бўлишини таъминловчи коэффицентдир. Уни ҳисоблаш учун соф жорий қийматни ҳисоблашда қўлланиладиган формулалар қўлланилади. Аммо бунда берилган минимал фоиз меъёрида (дисконт ставкасида) пул оқимларини дисконтлаш ўрнига фоиз меъёри (дисконт)нинг NPV ни нолга тенг бўлишини таъминловчи миқдори топилади. Шундай қилиб, IRR - дисконт коэффицентининг шундай миқдорики, бунда NPV 0 га тенг бўлади. Буни графикда қуйидагича тасвирлаш мумкин:

NPV нинг дисконтлаш коэффицентига боғлиқлиги графиги.

Юқоридаги графикдан куришиб турибдики, IRR дисконтлаш коэффицентининг шундай миқдорики, унда NPV горизонтал ўқни кесиб ўтади, яъни нолга тенг бўлади.

Иқтисодий адабиётда ички фойда меъёрини ички даромад меъёри, қоплаш коэффиценти ёки самараси, баъзида эса капитал қўйилмалар самараси, деб ҳам аталади. IRR ни ҳисоблаш усули NPV ни ҳисоблаш усули сингари дисконтлаш концепциясига асосланади. IRR миқдорини икки усулда топиш мумкин:

Биринчи усулда соф жорий қийматни ҳисоблаш формуласида NPV миқдори нолга тенглаштириб олиниб, дисконтлаш коэффиценти ҳисоблаб топилади. Яъни қуйидаги формулалардаги k миқдори топилади (18, 19 - формулалар).

$$0 = \sum_{t=1}^n \frac{C_t}{(1+k)^t} - I_0$$

$$0 = \sum_{t=1}^n \frac{C_t}{(1+k)^t} - \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+k)^t}$$

Бу формулалар ёрдамида аниқ жавоб олиш қийин. Олинган натижалар маълум даражада тақрибий бўлади. Ички фойда меъёрини топиш учун «синов ва хато» усулидан фойдаланилади, яъни формулага дисконтнинг анча катта ва кичик миқдорлари берилиб олинган натижа солиштирилади. Агар олинган натижалардан бири нолга яқинроқ бўлса, бунга сабаб бўлган дисконт ставкасига яқин миқдорлар берилиб, формула, натижа токи нолга максимал даражада яқинлашмагунча ечилади.

Иккинчи усулда IRR миқдорини топиш учун келтириш коэффициентлари жадвалларидан фойдаланилади.

Мисол: Айтайлик, транспорт фирмаси 40 млн. сўмга юк ташиш машинасини сотиб олмакчи. Уни эксплуатация қилиш 20 йил давомида йилига 3,2 млн. сум пул тушумларини келтириши кутилмоқда. Пул тушумлари йил охирида бўлади деб ҳисобласак, аннуитет ҳолатига дуч келамиз.

$$PVA_n = PMT_t * PVA1_{n, k}$$

$$40 = 3,2 * PVA1_{n, k}$$

$$PVA1_{n, k} = 40 : 3,2 = 12,5$$

Аннуитетнинг жорий қийматини ҳисоблаш коэффициентлари жадвалидан 20-қаторда (20 йиллик муддат) олинган натижага энг яқин миқдор 12,462 бўлади. Бу миқдор 5% лик дисконт ставкасига мос келади. Айни шу дисконт ставкасида келгусида машинани эксплуатация қилишдан олинган пул тушумларининг дисконтланган жорий қиймати уни сотиб олиш учун қилинган ҳозирги инвестицияларга тенг бўлади, яъни NPV 0 га тенг бўлади. Демак, мазкур лойиҳада IRR 0,05 га тенг.

IRR баъзида текширув дисконти деб ҳам аталади, чунки у дисконтлаш коэффициентининг лойиҳаларини самарали ва самарасиз турларга ажратиш имконини берувчи даражасидир. Бунинг учун IRR фирмага стандарт сифатида қабул қилинган маблағларнинг қопланиш

даражаси билан солиштирилади. Бундай қўйилмалар рентабеллигининг стандарт даражаси барьер коэффиценти HR (ингл. hurdle rate) деб ҳам аталади.

- агар $IRR > HR$ - бўлса лойиха маъқул;
- агар $IRR < HR$ - бўлса лойиха маъқул эмас;
- агар $IRR = HR$ – бўлса лойиха ҳар қандай қарор қабул қилиш мумкин.

$IRR > HR$ бўлган ҳолатда NPV мусбат, инвестициялар рентабеллиги эса бирдан юқори. $IRR < HR$ бўлса, NPV манфий, PI эса бирдан кичик бўлади.

Шундай қилиб, IRR маъқул бўлмаган лойиҳаларни ажратиб олувчи тур вазифасини ўтайди.

Бундан ташқари бу кўрсаткич лойиха бўйича таваккал хавфи даражаси индикатори ҳисобланади. IRR барьер коэффицентида қанчалик катта бўлса, лойиҳанинг мустаҳкамлиги захираси шунча катта бўлади. Бу эса келгусидаги пул тушумларини баҳолашда йўл қўйиладиган хатолар натижасида кўриладиган зарар хавфи кам бўлишини таъминлайди.

5.3.Инвестиция лойиҳаларини баҳолашнинг содда услублари

Энди инвестиция лойиҳаларини баҳолашнинг содда(статик) усулларини кўриб чиқамиз. Бу услублар дисконтлаш концепцияси пайдо бўлмасдан олдин ҳам кенг қўлланилган бўлиб, улар ёрдамида, асосан пул киримлари ва чиқимларини таққослаш орқали лойиҳаларнинг мақсадга мувофиқлиги аниқланади.

Инвестицияларнинг қопланиш даври PP (ингл. Payback period), бу шундай даврки, бунда дастлабки қилинган инвестициялар миқдори тикланади (20-формула).

$$PP = I_0 / CF_t$$

Бунда: I_0 -дастлабки инвестиция миқдори;

CF_t - лойиҳани амалга ошириш натижасида бир йилда тушадиган маблағ. Бунда CF_t даражасидаги сумма белгисига эътибор бериш керак. Бу белги CF_t суммасини икки усулда (томонлама) аниқлаш мумкинлигини кўрсатади. Биринчи усул қачонки, пул тушумлари йил давомида бир хил бўлса қўлланилади. Айтайлик, биз 600 млн. сўм инвестиция сарф қилдик ва 8 йил ичида хар йили 150 млн.сўмдан даромад олишни кутаяпмиз. Унда $600/150=4$ йил ичида сарфланган инвестиция қопланади ва қолган 4 йил давомида инвестор соф фойда олади.

Иккинчи усул инвестиция қилингандан кейин, пул тушумлари бир хил бўлмаса ёки ўсиб боровчи миқдорни ташкил этса қўлланилади. Масалан, юқорида келтирилган мисолимизда пул тушумлари йиллар бўйича бир хил бўлмасдан ортиб борсин:

1-йил	50 млн. сўм,
2-йил	100 млн. сўм,
3-йил	200 млн. сўм,
4-йил	250 млн. сўм,
5-йил	300 млн. сўм.

Бунда 3 йил ичидаги пул тушумлари инвестиция суммасидан кам, 4 йил ичидагиси эса кўп. Бундай ҳолатларда инвестицияларни қоплаш даврини аниқ белгилаб олиш учун қуйидаги ишларни бажариш лозим:

- қайси йиллар орасида инвестиция суммаси қопланишини топиш зарур. Бизнинг мисолда 3-4 йиллар орасида;
- қопланмаган сумма миқдорини аниқлаш керак, бизнинг мисолда бу 150 млн.сўмни ($600-(100+150+200)$));
- аниқланган қопланмаган суммани 4-йилги пул тушумлари миқдorigа бўлиш керак, яъни $150/300=0,5$. Кўриниб турибдики қопланмаган сумма 4-йилнинг ярмида қопланади. Демак, бунда инвестицияларни қоплаш даври 3,5 йилни ташкил қилади.

Инвестицияларнинг қопланиш муддати кўрсаткичидан куйидаги шартлар бажарилгандагина фойдаланиш яхши натижа беришини эътиборда тутиш керак:

- 1) бу кўрсаткич ёрдамида таққосланаётган барча лойиҳалар бир хил ҳаёт даврига эга бўлиши керак;
- 2) барча лойиҳалар бошланғич инвестицияларнинг бир марталик сарфланишини кўзда тутди;
- 3) маблағ сарфланиб бўлингандан сўнг барча инвесторлар лойиҳа ҳаёт даврининг охиригача бир хил пул тушумларига эга бўладилар.

Бу кўрсаткич ҳисоблаб топиш осонлиги, тушуниш учун соддалиги билан бирга лойиҳанинг таваккал хавфи даражаси ҳақида маълумот бериши туфайли ҳам қадрлидир. Инвестицияларнинг қопланиш муддати қанчалик катта бўлса, дастлабки ҳисобланган натижаларга салбий таъсир кўрсатувчи шарт-шароитларнинг юзага келиши хавфи шунча юқори бўлади.

Шу билан бирга бу кўрсаткич жиддий камчиликларга ҳам эга. Яъни у икки муҳим ҳолатни инкор қилади:

- 1) турли муддатларда пулнинг қиймати турлича бўлишини;
- 2) қопланиш муддати тугагандан сўнг ҳам пул тушумларининг давом этишини.

Шу сабабли ҳам РР кўрсаткичини инвестициялар самарадорлигини баҳолашда асосий усул сифатида қўллаб бўлмайди. Шунини таъкидлаш жоизки инвестицияларнинг қопланиш муддатини ҳисоблашдаги кўрсатилган биринчи камчиликни тузатиш мумкин. Бу учун пул оқимлари дисконтлаб олинади, ҳолос.

Инвестицияларнинг бухгалтерия рентабеллиги ROI (ингл. return on investment) кўрсаткичи лойиҳаларини баҳолашнинг иккинчи содда (статик) кўрсаткичи бўлиб, адабиётларда инвестицияга ўртача фойда меъёри (IRR – ингл. average rate of return), ҳисобланган фойда меъёри (IRR – ингл. accounting rate of return), деб ҳам юритилади.

Бу кўрсаткич воситасида инвестицияларга пул тушумлари асосида эмас, балки бухгалтерия кўрсаткичи бўлган фирма даромади миқдорида асосланиб, баҳо берилади.

Кўрсаткичнинг номидан хулоса қилиш мумкинки, у бухгалтерия ҳисоботи бўйича фирма даромади ўртача миқдорини инвестицияларнинг ўртача миқдорида нисбатини ифодалайди.

Бу кўрсаткич қуйидаги формула ёрдамида аниқланади(20-формула):

$$ROI = EBIT(1 - C) / [(Q_{a.й.б.} - Q_{a.й.о.})/2]$$

Бу ерда: EBIT(ингл.earnings before interest and tax) - фирманинг фоиз ва солиқлар тўловларини амалга оширгунга қадар (ёки солиқ тўловларидан кейинги, лекин фоиз тўловларига) бўлган фойдаси миқдори;

C - солиқ ставкаси(коэффициентда берилади);

Қа.й.б., Қа.й.о. - активларнинг йил бошидаги ва йил охиридаги қиймати. Бу иккала миқдор ўртасидаги фарқ инвестиция харажатлари ҳажмини кўрсатади.

ROI кўрсаткичининг қўлланиши унинг ҳисобланган даражасини ташкилот учун стандарт бўлган рентабеллилик даражалари билан солиштиришга асосланган. Агар бу кўрсаткич ташкилот томонидан стандарт деб қабул қилинган кўрсаткичдан катта бўлса, лойиҳа маъқул деб ҳисобланади. Бу кўрсаткич ҳозиргача дунёнинг кўпчилиқ мамлакатларида кенг қўлланиб келинишига қуйидагилар сабаб:

Биричидан, уни ҳисоблаш осон ва дисконтлаш каби мураккаб ҳисоб-китобларни талаб этмайди. Шу билан бирга айрим шарт-шароитлар мавжуд бўлса, ҳисобланган ROI миқдори IRR миқдорида жуда яқин бўлади. Бу шарт-шароитлар қуйидагилардир:

- агар инвестициялар перпетуитет кўринишида йиллик пул тушумларининг тенг миқдордаги суммалари сифатида амалга оширилса;

- тўпланган амортизация қўшимча маблағларсиз эскирган ускуналарни янгилаш учун етарли бўлса;
- инвестицияларни амалга ошириш даврида айланма капитал миқдорида ўзгариш рўй бермаса.

Лойихаларни баҳолашнинг статик усуллари лойиха бўйича қўшимча маълумотлар олиш имконини бериши билан қадрлидир.

Иккинчидан, акциядорлик компанияларида бу кўрсаткич менежерларни инвестициялашнинг акциядорларни энг кўп қизиқтирадиган бухгалтерия рентабеллиги кўрсаткичи билан боғлиқ бўлган вариантларига йўналтиради.

ROI кўрсаткичи камчиликлари унинг афзалликлари аксини ташкил этади. Яъни бу кўрсаткич воситасида инвестиция лойихалари таққосланганда:

- пулнинг турли вақтларда қиймати бир хил бўлмаслиги эътиборга олинмайди;
- лойихалар турлича муддат хизмат қилиши инкор қилинади, яъни бир хил рентабелликка эга икки лойихадан бири 5 йил, иккинчиси 10 йил даромад олишини таъминлаши бу кўрсаткичда акс этмайди.

Шунингдек, инвестицияларнинг бухгалтерия рентабеллиги фирма бойлигининг реал ўзгаришини характерламасдан, акциядорлар ва «четдаги» бошқа шахсларнинг талабларига мос натижа олишга қаратилган

Кўриб чиқилган инвестиция лойихаларини баҳолашнинг барча усуллари биргаликда қўллашгина лойихаларнинг самарали ёки самарасиз эканлиги тўғрисида аниқ хулоса олиш имконин беради.

Қисқача хулосалар

Инвестиция лойихалари самарадорлигини баҳолаш услублари деганда харажатларнинг фойдалилиги ва қопланиши нуқтаи назаридан турли объектларга

(лойихаларга, тадбирларга) инвестиция қилишнинг мақсадга мувофиқлигини аниқлаш усуллари тушунилади.

Инвестициялар самарадорлигини аниқлашда, уларнинг айрим жihatларинигина характерлайдиган алохида кўрсаткичлардан фойдаланиш етарли бўлмайди. Шу сабабли инвестиция лойихалари самарадорлигини баҳолаш учун бир неча услублар ва кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Инвестициялар самарадорлигини баҳолашнинг дисконтлашга асосланган услубларига соф келтирилган қиймат, инвестициялар рентабеллиги ва ички фойда меъёрини ҳисоблаш услублари киради. Соф жорий қиймат кўрсаткичи лойиха амалга оширилиши натижасида фирма бойлиги қанчага кўпайганини характерлайди.

Инвестиция рентабеллиги қилинган ҳар бир сўм инвестицияга қандай даражада фойда олинганлиги ёки инвестор бойлиги қанчага кўпайганини ифодалайдиган кўрсаткичдир IRR лойиха бўйича инвестициялардан олинган соф тушумларнинг дисконтланган қийматини инвестицияларнинг дисконтланган қийматига тенг бўлишини таъминловчи коэффициентдир. IRR - дисконт коэффициентининг шундай миқдорики, бунда NPV 0 га тенг бўлади.

Лойиха инвестицияларини баҳолашнинг содда (статик) услубларига инвестицияларнинг қопланиш даври ва бухгалтерия рентабеллигини ҳисоблаш услублари киради. Лойихаларни баҳолашнинг статик услублари лойиха бўйича қўшимча маълумотлар олиш имконини беради. Инвестиция лойихаларини молиявий-иқтисодий баҳолашнинг барча услублари ўзига ҳос афзалликлар ҳамда камчиликларга эга. Шу туфайли уларни биргалликда қўллабгина инвестиция лойихаларини комплекс баҳолашимиз мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Соф жорий киймат «узоқ муддатли харажатлар ва узоқ муддатли пул тушумлари» ҳолатида қандай аниқланади?

2. Инвестицияларнинг рентабеллилиги кўрсаткичи бўйича лойиҳаларнинг мақбуллиги қандай мезонларга кўра аниқланади?

3. Ички фойда меъёри кўрсаткичининг моҳияти нимада?

4. Дисконтлашга асосланган услублар бўйича инвестициялар самарадорлигини аниқлаш мезонларини санаб ўтинг.

5. Бухгалтерия рентабеллилиги кўрсаткичи инвестициялар рентабеллилиги кўрсаткичидан нима билан фарқ қилади?

6. Инвестицияларни баҳолашнинг статик услублари камчилиги ва афзалликлари нимада?

7.
$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+k)^t} - \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+k)^t}$$
 бу формула

нимани англатади?

8.
$$PI = \left[\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+k)^t} \right] / I_0$$
 бу формула нимани англатади?

9.
$$PI = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+k)^t} / \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+k)^t}$$
 бу формула нимани

англатади?

10.
$$0 = \sum_{t=1}^n \frac{C_t}{(1+k)^t} - I_0$$
 бу формула нимани англатади?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.

2. Кожухар И.О. практикум по экономической оценке инвестиций. Учебное пособие. 2-е изд. М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о» 2006 –148 стр.
3. Тимченко Т.Н. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие. М: Издательство РИОР 2005 –63 стр.
4. Волков А.С. Марченко А.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Учебное пособие. М: Изд. РИОР, 2006 –111 стр.
5. Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие –М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о» 2006 –138 стр.
6. Аньшин В.М. «Инвестиционный анализ» М. 2004.
7. Черняк В.З. «Управление инвестиционными проектами» М. 2004.

Интернет маълумотлари.

www.makroiqtisodiyot.narod.ru

www.nigorabonu.narod.ru

V1-БОБ.РАҚОБАТЛАШУВЧИ ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИХАЛАРИНИ БАХОЛАШ.

6.1.Рақобатлашувчи инвестициялар ҳақида тушунча.

Инвестициялар мақбуллигини асослашда қўлланиладиган кўрсаткичлар бизни зиддиятли ҳулосаларга олиб келади. Барча мезонларга кўра инвестицияларнинг юқори даромадли бўлиши камдан-кам учрайдиган ҳолдир. Бунинг устига битта инвестиция лойиҳаснинг ўзи бир кўрсаткич (масалан: ARR) бўйича ўзаро фарқ қилувчи бир неча миқдорларга эга бўлиши мумкин. Шу сабаб бу мавзуда тахлилий маълумотлар зиддиятли бўлган ҳолатларда (айниқса рақобатлашувчи инвестициялар шароитида) қандай қилиб инвестицион қарорлар қабул қилиш тўғрисида фикр юритамиз.

Инвестиция Лойиҳалари ўртасида рақобат икки сабабга кўра юзага келади:

Биринчидан, ноиктисодий характердаги сабабларга кўра икки лойиҳа бир-бирини инкор этса (яъни, ўзаро муқобил бўлса). Масалан: Транспорт компанияси маълум миқдорда юк ташиш учун 10 ёки 8 тоннали юк ташиш машиналарини сотиб олиши мумкин. Агар юк ташиш учун етарли миқдорда 10 тоннали юк машиналарини сотиб олинса, 8 тоннали юк машиналари компания учун керак бўлмай қолади. Гарчанд, 8 тоннали юк машиналарини сотиб олиш учун етарли маблағ бўлса ҳам, компания уларни сотиб олмайди.

Иккинчидан, бюджетнинг чекланганлиги сабабли ҳам инвестициялар ўзаро рақобатлашувчи бўлиши мумкин. Масалан: Фирма ихтиёрида NPV даражаси юқори бўлган бир неча Лойиҳалар мавжуд бўлса-ю, унинг маблағи фақат бир Лойиҳани молиялаштиришга етса. Харажатларни оқилона сарфлаш керак. Шунда, фирма

ихтиёридаги шу бир неча лойихалар ўзаро рақобатлашувчи бўлади.

6.2.Муқобил инвестициялар.

Инвестициялар битта натижага эришишнинг бир нечта муқобил вариантлари мавжуд бўлган ҳолда ёки қандайдир чекланган ресурснинг (пул маблағларидан ташқари) битта манбасини ишлатганларида ўзаро инкор этувчи ёки муқобил бўлиши мумкин. Масалан: «Ўзсаноатқурилишбанк» ўз филиалларининг компьютер техникаси билан таъминлаш вазифасини ҳал этаётганида, унга турли фирмалар ўзаро муқобил бўлган бир нечта инвестиция лойихаларини таклиф қилишган. Тошкент универмаги учун унинг биносини турли фирмаларга ижарага бериш тўғрисидаги таклиф ҳам ўзаро инкор қилувчи лойихаларга мисол бўлади. Ресурслар чекланганлиги билан боғлиқ кўпгина иқтисодий масалалар сингари муқобил инвестиция лойихаларидан бирини танлаш муаммоси ҳам чекланган вақт давомида рўй беради, яъни шу вақт давомида ресурсларнинг етишмовчилиги муаммосини ҳам ҳал этиш керак. Масалан: ишлаб чиқариш корхонаси олдида ёки бир цехдаги ускуналарни янгилаш ёки янги цех қуриш лойихаларидан бирини танлаш муаммоси шу давр ичида бирданига икки лойихани молиялаштириш имконияти йуклиги туфайли юзага келади. Қуйидаги мисолда муқобил инвестициялардан бирини танлаш жараёнида рўй берадиган муаммоларни кўриб чиқамиз.

Айтайлик янги қурилган микрарайонда уй-жойларни иссиқ сув билан таъминлаш учун иситиш қозонини қуриш керак. Бунинг учун кўмир, газ, мазут каби уч хил турдаги ёқилғи ишлатилиши мумкин. Мутахассислар энергия таъминотининг уч варианты бўйича қуйидаги тахлилий жадвални тузишди. (Тахлил осон бўлиши учун барча вариантни ҳам амал қилиш муддати 4 йил деб олинди)

Инвестици тури	Йиллик пул тушумлари					NPV млн.сум	PI	IRR%
	Йиллар							
	0	1	2	3	4			
Кўмир	- 1000	750	500	0	0	95,04	1,095	18
Газ	- 1000	350	350	350	350	109,45	1,109	15
Мазут	-500	180	180	180	180	70,58	1,141	16

Кўмир варианты самародорлигининг пастлиги туфайли унга мослаб қурилган қозонхона учинчи йилдан бошлаб пул тушумини таъминламайди. Шу билан бирга дисконт коэффициентини 10% га тенг бўлганда, бу вариант мазут схемасига нисбатан юқори NPV га эга. Демак, турли кўрсаткичлар бўйича турли Лойихалар самаралидек туюлади. Лойиха тахлилида бундай муаммолар икки сабабга кўра юзага келади:

1. Келгуси пул тушумларининг графикларидаги фарк.
2. Талаб этилган инвестиция суммаларидаги фарк.

Жадвалда IRR кўрсаткичига кўра кўмир варианты газникдан устун, аммо кўмир вариантыда дастлабки йилларда пул тушумлари катта бўлган ва мутлақо тўхтаган. Бошқача айтганда, каттароқ ички фойда нормаси кўмир Лойихасида газ Лойихасига нисбатан қисқароқ даврда таъминланади. Бошқа томондан қараганда мазут схемаси бир сўмлик инвестицияга энг кўп фойда келтиради. Бу ерда NPV нинг кичиклиги дастлабки инвестиция миқдорининг камлиги билан изоҳланади. Инвестиция Лойихаларини баҳолашдаги бундай ҳолатларни тушуниш учун газ, кўмир ва мазут вариантларини энергия таъминоти бўйича ҳисобланган NPV нинг дисконтлаш коэффициентига боғлиқлигини ифодаловчи графикни таҳлил қиламиз.

Графикдан кўриниб турибдики NPV ни мезон қилган ҳолда инвестиция Лойихаларидан бирини танлаш

қабул қилинган дисконт ставкасига боғлиқ. Дисконт ставкаси 11.45% бўлганда ҳар иккала вариант Лойихаси ҳам бир хил NPV га эга. 11.45% дан кам бўлганда газ варианты мақбул. Акс ҳолда кўмир лойихаси мақбул.

6.3.Инвестиция лойиҳаларининг амал қилиш муддатларидаги фарқлар.

Инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолашда дисконтлаш ставкасини танлашдан ташқари Лойиҳаларни амал қилиш муддати ҳам таъсир кўрсатади. Масалан: транспорт фирмаси ишлатилган ва яна уч-тўрт йил хизмат қилиши мумкин бўлган ёки 8-10 йил хизмат қиладиган янги автомобилларни сотиб олиши мумкин. Бундай ҳолатда икки Лойиҳани қандай таққослаймиз? Буни тушуниш учун иккинчи саволда келтирилган биринчи жадвалга қайтамиз. Жадвалга кўра кўмир варианты танланганда икки йилдан сўнг пул тушумлари тўхтайди. Шунга кўра, ҳисоб-китобда икки йилдан сўнг яна шундай инвестиция қилиш мумкин деган шартни қўямиз. Яъни, минг сўмга янги қозон сотиб олиш мумкин деб фараз қиламиз. Бундай шартни қабул қилиш кўмир ва газга тегишли NPVни максималлаштириш имкониятларини солиштиришга шароит яратади. (NPV жуда кичик бўлгани учун мазут вариантини кўриб чиқмаймиз) Шу билан бирга, тўрт йилдан сўнг микрарайон марказлашган иситиш тизимига уланади. Қозонхоналарнинг ёпилиш эҳтимоли бор. Унинг қолдиқ қиймати нольга тенглашади. Бундай шартлар бизни қуйидаги жадвалдаги натижаларга олиб келади.

Жадвал

Инвестициялаш натижалари.

Инвестициялаш вариантлари ва кўрсаткичлари	Йиллар				
	0	1	2	3	4
Кўмир:					
1-инвестициялаш	-1000	750	500	-	-

2-инвестициялаш	-	-	-1000	750	500
Σ инвестициялаш	-1000	750	-500	750	500
Жами	173,59				
Газга инвестициялаш	-1000	350	350	350	350
Жами	109,45				

Жадвалдан кўриниб турибдики, икки марта инвестициялашга қарамасдан кўмир варианты газ вариантыдан кўпроқ NPVни таъминлайди. Албатта бундай натижа биз қабул қилган бир қанча шартларни яъни амортизация схемаси, асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати ва инвестициялаш натижасида яратилган объектларни бошқа субъектларга сотиш имкониятларига боғлиқ. Чунки ҳар қандай инвестиция лойиҳаларини таҳлил қилувчи мутахассис танланган мезон бўйича лойиҳаларни баҳолаётганда ҳисоб-китоб асосига қўйилган шартларни тўғри белгилаш керак. Шу сабабли таҳлил қилинаётган лойиҳаларни тўғри тафсифлаш учун асосий эътиборни ҳисоб-китобларни аниқ қилиш, бунинг учун эса мураккаброқ усулларни қўллашдан кўра, бу ҳисоб-китобларнинг дастлабки шартларини тўғри баҳолашга эътиборни қаратиш лозим. Шунда оддийроқ ҳисоб-китоб усули ҳам олинган натижаларнинг ишончлилиги юқорироқ бўлишини таъминлайди. Айни пайтда ҳисоб-китобларни соддалаштиришга тез-тез зарурат туғилади. Масалан: инвестиция ресурслари чексиз қайта инвестицияланган шароитда Лойиҳаларини NPVга кўра тафсифлаш шароитида бундай зарурат юзага келади. Буни тушуниш учун транспорт фирмаси бўйича мисолга қайтамыз. Маълумки, фирма тўрт йил хизмат қиладиган ёки тўққиз йил хизмат қиладиган янги автомобилларни сотиб олиши мумкин. NPVга кўра Лойиҳаларни оддий танлаб олиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки, Лойиҳаларнинг амал қилиш муддати турлича (тўрт йилдан сўнг фирма эски машиналарни ҳисобдан чиқариб, бошқаларини сотиб олади деб кўзда тутилган). Бунинг устига бу муддатлар қаррали эмас. Шу сабаб ҳисоб-

китобларни таққослашни таъминлаш учун бу икки Лойихани бир хил хизмат даврга келтириб олишимиз керак. Чунки, айнан шу муддат инвестицияланган активлар икки Лойиха бўйича тенг хизмат муддатини ўтаб бўлади. Кўриниб турибдики, бу ҳисоб-китоблар узоққа чўзилади. Шу сабаб, бу муаммони ечиш учун соддалаштиришнинг қулай воситаси эквивалент аннуитетдан фойдаланиш керак. Бу усул баъзида NPVни йиллик ҳисоблаш деб ҳам айтилади.

ЕАқNPV

Бундай соддалаштиришда таққосланаётган лойихаларда калтислик даражаси бир хил бўлгандагина йул куйилади.

ЕА ни топиш усули NPVни ҳисоблаш ҳисоблаш усулига мувофиқ эмас. У NPVни максималлашган инвестиция лойихасини танлашни осонлаштиради холос.

Эквивалент аннуитет – даражали, яъни унификация қилинган аннуитет бўлиб, баҳоланаётган лойиха билан бир хил давомийликка ва бу лойихадаги NPV билан бир хил жорий қийматга эга. Бундай аннуитетни ҳисоблаш формуласи қуйидаги кўринишга эга:

$$ЕАқNPV = PVA1n_k$$

Бу формулада PMT – ЕА, PVA – NPV , билан алмаштирилган.

Эквивалент аннуитетдан фойдаланиш мантики шундаки, бундай аннуитетларни ўзаро таққосланаётган лойихалар бўйича ҳисоблаганда, агар Лойихаларда амал қилиш муддатлари бир вақтда тугагунга қадар қайта молиялаш кўзда тутилган бўлса, энг катта ЕА га тенг рақобатлашувчи инвестиция Лойихаси барча пул тушумлари бўйича энг йирик NPV ни таъминлайди.

Иситиш билан боғлиқ мисолимизга қайтсак. Лойихадаги кўмир ва газ вариантларини, кўмир технологияларини икки марта инвестициялашни кўзда тутувчи сунъий усул билан эмас, балки ҳар икки вариантдаги эквивалент аннуитетлар асосида

таққослаймиз. Бунинг учун дисконт ставкасини 10% деб оламиз ва унинг ёрдамида ҳар бир вариант реализация жараёни учун ҳисоб-китоблар олиб борамиз (хизмат қилиш муддати кўмир учун - 2 йил, газ учун - 4 йил). Бунда қуйидаги натижаларга эришамиз.

ЕАкўмир қ 95,04 F PVA12,10% қ 95,04 F 1,7355 қ
54,76

ЕАгаз қ 109,45 F PVA14,10% қ 109,45 F 3,1699 қ
34,53

Мисолдан кўриниб турибдики, кўмир ва газ вариантлари бу ерда ҳам мақсадга мувофиқ. қисқа ҳисоб-китоблар билан ҳисоблаганда ЕА қайта инвестициялашни кўзда тутувчи мураккаб ҳисоб-китоб натижасида олинган натижа билан бир хил.

Эквивалент аннуетет бўйича инвестиция лойиҳаларини баҳолашда қуйидаги шарт-шароитлар мавжуд бўлиши керак, акс ҳолда ундан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас:

1. Инвестициялаш барча лойиҳаларда асосий воситалар хизмат қилиш муддати бир вақтда тугагунча давом этади;
2. Ҳеч бўлмаганда битта инвестиция лойиҳаси корхона фаолиятини таъминлаш доирасида чексиз қайта инвестициялашни кўзда тутати.

6.4.Харажатларга кўра самарадорликни баҳолаш усули.

Амалиётда пул тушумларини таъминламайдиган лойиҳаларни баҳолашга дуч келишимиз мумкин. Масалан, хизмат биносини ёритиш учун кундузги ёритиш лампаларидан ёки бошқа турдаги ёритиш воситаларидан бирини танлаш вазифаси турганда шундай ҳолат юзага

келади. Бунда фирма маълум бир вақт давомида кам харажат талаб этадиган ёритиш Лойихасини танлайди.

Агар биз турли хизмат даврларига эга лойихаларга дуч келсак, ҳамда бахоланаётган фаолиятни давом эттириш учун қайта молиялаш кўзда тутилса, юқорида кўриб чиқилган эквивалент аннуитетни аниқлаш усулидан фойдаланилади. Бунда эквивалент аннуитет – ЕАС-йиллик эквивалент харажатлар деб аталади.

Мисол. Айтайлик туман ҳокимияти сув ёки электр билан иситиш тизимини киритиш масаласини ечиши керак. Бунда дисконтлаш ставкаси 10% деб олинади. Сув билан иситиш 5 йил ва бу тизимни яратиш ҳамда таъминлаб туриш учун 100 млн.сум харажат қилиш керак. Электр иситиш тизими учун бу кўрсаткичлар мос ҳолда 7 йил ва 120 млн сўмни ташкил этади. Буларни бир хил даврга келтириб, яъни сув тизимини 7 марта, электр тизимини 5 марта қайта лойихалашни кўзда тутиб, мураккаб ҳисоб китобларни амалга оширамыз. Бу ҳисоб-китоблар қуйидаги жадвалда келтирилган:

Жадвал 5.4.1.

Эквивалент йиллик харажатлар ҳисоб-китоби

Иситиш тизими	Амал қилиш муддати, йил	Харажатларнинг жорий қиймати, млн.сум	Эквивалент йиллик харажатлар, млн сум
Сув	5	100	100F3,791к26,38
Электр	7	120	120F4,868к24,65

Кўриниб турибдики, электр иситиш тизими йиллик кам харажатни талаб этади. Шунинг учун туман ҳокимияти учун шу лойихани танлаш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, юқори кўриб ўтилган, маъқул инвестиция вариантини танлаб олиш усули буюджет ва даромад

келтирмайдиган ташкилотлар учун ахамиятга эга. Лекин, чекланган инвестиция ресурсларидан рационал фойдаланиш масаласи хам жуда мухимдир.

6.5.Ускуналарни таъмирлаш ёки алмаштириш хақидаги қарорларни асослаш.

Бир-бирини сиқиб чиқарадиган инвестиция лойиҳаларидан бирини танлашдаги мухим ҳолат, мавжуд асбоб-ускуналарни ремонт қилиш керакми ёки уни янгилаш керакми деган саволга жавоб топишдир. Агар фирма асбоб-ускуналарни ремонт қилса бу янги сотиб олишдан кўра кам пул чиқимини таъминлайди, лекин шуни унутмаслик керакки, эски асбоб-ускуналарнинг яроқлилиги муддати янгилашиникидан кам бўлади. Бундай ҳолда авваламбор ремонт қилишга мўлжалланган асбоб-ускуналар қанақа харажатларни талаб қилишини аниқлаб олиш керак. Бу харажатларга ремонт сарфлари билан бирга эски ускуналарни сотишдан қилиши мумкин бўлган бой берилган фойда, яъни ликвидация қиймати хам киритилади. Таҳлилни эквивалент аннуитет ёки йиллик эквивалент харажатларни таққослаш асосида олиб бориш мумкин.

Мисол. Фараз қилайлик, сизда эски «Жигули» автомобили мавжуд. Сиз уни 5 млн. сўмга сотиб юбориб, 10 млн. сўмга 10 йил хизмат қиладиган ва жиддий ремонт талаб қилмайдиган янги автомобил сотиб олишингиз мумкин. Ёки ўша эски автомобилни 2 млн. сўмга капитал ремонт қилиб, 5 йил фойдаланишингиз мумкин. Хар икки ҳолда хам фойдаланилган автомобилни металлаломга топширишингизга тўғри келади (бунда ликвидация қиймати 0 га тенг бўлади).

Юқоридагилардан келиб чиқиб, эски автомобилдан фойдаланиш билан боғлиқ вариантнинг қиймати – 7 млн.сум, яъни бой берилган фойда – 5 млн.сум, ремонт харажатлари – 2 млн сум. Дисконтлаш коэффициентини

10% деб олсак, қуйидаги йўл билан ремонт қилинадиган автомобилнинг 5 йиллик хизмат қилиш муддати учун йиллик эквивалент харажатларини ҳисоблашимиз мумкин:

ЕАқ7,0F3,791қ1,847 млн.сум

Янги автомобил учун мос кўрсаткич:

ЕАқ10F6,145қ1,627 млн.сум

Бу ҳолда, бизнинг таҳлил пул тушумларига эмас, балки қилинган харажатларга асосланган. Шу туфайли, биз учун энг қулай инвестиция Лойиха бу энг кам йиллик эквивалент харажатни таъминлайдиган вариантдир. Кўриниб турибдики, юқоридаги мисолда янги автомобил сотиб олиш, эскисини таъмирлашдан маъқулроқдир.

Шу йул билан инвестициялаштиришда вариантларнинг кўплигига қарамасдан NPV дан фойдаланиш - аналитик ва инвесторлар учун лойихаларнинг маъқулини танлаш учун ишончли асос яратади. Хаттоки, фирмага катта даромад келтирадиган, лекин бир-бирини сиқиб чиқарадиган вариантлардан бирини танлаб олишда ҳам бу кўрсаткич муҳим аҳамиятга эга. Тўғри, буларнинг барчаси агар фирма бюджет танқислигига учрамаган ва шунинг учун инвестиция лойихаларини инвестицияларни чеклаш шароитларида танлаши керак бўлмаган ҳолдагина амал қилади.

Қисқача хулосалар.

Инвестицилар мақбуллигини асослашда қўлланиладиган кўрсаткичлар бизни зиддиятли хулосаларга олиб келади. Барча мезонларга кўра инвестицияларнинг юқори даромадли бўлиши камдан-кам учрайдиган ҳолдир. Бунинг устига битта инвестиция лойиханинг ўзи бир кўрсаткич (масалан:ARR) бўйича ўзаро фарқ қилувчи бир неча микдорларга эга бўлиши мумкин. Шу сабаб бу мавзуда тахлилий маълумотлар

зиддиятли бўлган ҳолатларда (айниқса рақобатлашувчи инвестициялар шароитида) қандай қилиб, инвестицион қарорлар қабул қилиш тўғрисида фикр юритамиз. Инвестициялар битта натижага эришишнинг бир нечта муқобил вариантлари мавжуд бўлган ҳолда ёки қандайдир чекланган ресурсларнинг (пул маблағларидан ташқари) битта манбасини ишлатганларида ўзаро инкор этувчи ёки муқобил бўлиши мумкин. Масалан: «Узсаноатқурилишбанк» уз филиалларининг компьютер техникаси билан таъминлаш вазифасини ҳал этаётганида, унга турли фирмалар ўзаро муқобил бўлган бир нечта инвестиция лойиҳаларини таклиф қилишган. Амалиётда пул тушумларини таъминламайдиган лойиҳаларни баҳолашга дуч келишимиз мумкин. Масалан, хизмат буюрини ёритиш учун кундузги ёритиш лампаларидан ёки бошқа турдаги ёритиш воситаларидан бирини танлаш вазифаси турганда шундай ҳолат юзага келади. Бунда фирма маълум бир вақт давомида кам харажат талаб этадиган ёритиш лойиҳасини танлайди. Лойиҳанинг белгилари ва таърифлар тахлили асосида лойиҳанинг куйидаги таърифи берилган. Бу эса барча асосий белгиларни қониқтиради ва келтирилган таърифларнинг ҳеч бирига зид келмайди: “Лойиҳа – бу алоҳида тизимнинг вақт билан чегараланган, мақсадга йўналтирилган ўзгариши бўлиб, у капитал ва ресурслар ҳамда махсус ташкилотлар харажатларининг тахминий доирасида белгиланган талаблар билан натижаларнинг сифатига қаратилгандир”.

Назорат ва муҳокама учун саволлар.

1. Иқтисодий сабабларга кўра лойиҳаларнинг рақобатлаштирувчи бўлиб қолиш сабабини тушунтиринг:
2. Қандай ноиқтисодий сабабларга кўра лойиҳалар рақобатлаштирувчи бўлиб қолади?
3. Муқобил инвестициялар деганда нимани тушунасиш?

4.Рақобатлашувчи лойихаларни таҳлил қилишда уларнинг хизмат муддати турлича бўлиши муаммоси қандай ечилади?

5.Хизмат муддати турлича бўлган лойихаларда тахлилий кўрсаткичлар турлича ҳулоса беришга сабаб нима?

6.Эквивалент аннуитет кўрсаткичига изох беринг:

7.Қайси сабаблар туфайли лойихаларни баҳолашда харажатларга кўра самарадорликни баҳолаш усулидан фойдаланилади?

8.Ускуналарни алмаштириш ёки янгилаш тўғрисида қарор қабул қилишда қайси мезонларга асосланилади?

Фойдаланилган адабиётлар

1.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.

2.Кожухар И.О. практикум по экономической оценке инвестиций. Учебное пособие.2-е изд.М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о» 2006 –148 стр.

3.Тимченко Т.Н. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие.М: Издательство РИОР 2005 –63 стр.

4. Волков А.С. Марченко А.А. Оценка эффективности инвестиционнўх проектов.Учебное пособие.М:Изд.РИОР,2006 –111 стр.

5.Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие –М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о»2006 –138 стр.

6.Аньшин В.М. «Инвестиционнўй анализ»М.2004.

7.Черняк.В.З. «Управление инвестиционнўми проекта»М.2004.

Интернет маълумотлари.

[WWW.ceep.uz.](http://WWW.ceep.uz)

[WWW.bearingpoint.uz.](http://WWW.bearingpoint.uz)

[WWW.pca.uz.](http://WWW.pca.uz)

www.makroiqtisodiyot.narod.ru

www.nigorabonu.narod.ru

VI1-БОБ. ТЕХНИК ТАХЛИЛ.

7.1. Лойихаларни техник тахлил қилишнинг вазифалари ва таркиби

Лойиханинг маркетинг нуктаи назардан ижобий хулосаси олингач, унинг техник тахлили амалга оширилади. Техник тахлилда лойиха технологиясини ишлаб чиқарувчилардан шу лойихани амалга ошириш учун зарур бўлган тижорат таклифи олинади. Тижорат таклифи лойиха технологиясининг хар бир машина ва асбоб-ускунаси, уларнинг баҳоси, техник спецификацияси, техник-иқтисодий кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади. Лойихани амалга оширишда энг самарали бўлган технология танланади. Агар лойиха чет эл валютаси ҳисобига технология билан таъминланадиган бўлса, унда халқаро кўламда шу технологияни ишлаб чиқарувчилар ўртасида танлов эълон қилинади. Мутахассислар тилида бундай танлов тендер деб аталади.

Инвестиция лойихаларини техник тахлил қилишнинг вазифаси лойиха мақсади нуктаи назаридан энг қулай бўлган технологиялар, лойихадан манфаат кўриши мумкин бўлган аҳоли контингенти, маҳаллий шароитлар, капитал, хом ашё ва ишчи кучидан фойдаланиш имкониятлари ва уларнинг баҳоси, бозор ҳажми, шунингдек, лойихани режалаштириш ҳамда амалга оширишнинг мавжуд ва потенциал имкониятларини аниқлаш ҳисобланади.

Инвестиция лойихалари устида ишлаш жараёнида техник тахлил биринчи навбатда ўтказилади.

Техник тахлилга қуйидагиларни кўриб чиқиш ва белгилаш кирази:

- 1) Техник ва технологик жихатдан муқобил вариантлар.
- 2) Лойихани жойлаштириш ўрни бўйича муқобил вариантлар.

- 3) Лойиха хажми.
- 4) Лойихани амалга ошириш муддатлари.
- 5) Хом ашё, ишчи кучи ва бошқа ресурслардан фойдаланиш имкониятлари ва уларнинг етарлилигини.
- 6) Лойиха махсулоти учун бозор сифими (хажми).
- 7) Кўзда тутилмаган омилларни ҳисобга олган ҳолда лойиха харажатлари.

7.2. Лойихаларни ишлаб чиқишнинг техник муаммолари. Мулк шакли. Лойиха кўлами

Турли лойихаларда учрайдиган техник муаммолар ўзига хос бўлади. Аммо айрим муаммолар (барча лойихаларга бўлмасада) кўпчилик лойихаларга хос бўлади ва уларни идентификация қилиш мумкин. Бу муаммолар куйидаги категорияларга бўлинадилар: мулк шакли; лойиха кўлами; амалга ошириш муддатлари ҳамда технологияларни танлаш ва тўплаш.

Лойиханинг техник режаси, эксплуатацияси ва менежменти лойихани ким амалга оширишига боғлиқ. Қайси лойихаларни давлат сектори, қайсисини эса хусусий сектор амалга ошириши кераклилигини аниқлаш ҳозирда анча муаммо. Чунки хусусий инвесторлар инфратузилмалар ва коммунал хизмат сингари анъанавий давлат секторларига ҳам кириб боришяпти. Лойиха қайси соҳага (тармоққа) тегишли эканлиги ҳам мулк шаклини танлашда муҳим рол ўйнайди. Мулк шакли масаласи шу билан бирга лойиханинг қандай техник режаси танланишини белгилаб беради.

Масалан, бир ҳудудни электр энергияси билан таъминлаш лойихаси давлат секторидида бажарилиши танланса, у ҳолда йирикроқ электростанция қурилиши танланади. Хусусий секторда эса бир неча кичик, ўзаро рақобат қилувчи электростанциялар қурилиши танланиши

мумкин. Йирик электростанция куриш қарори бундай инвестицияларда таваккалчилик даражаси юкори бўлгани учун хусусий инвесторлар иштирокини инкор этади. Шу сабабли хусусий инвесторларни лойиха устида ишлашга жалб қилиш қарори қандай технологиялар танланишини белгилаб беради ҳамда технологияларни олдиндан танлаш лойиха давлат секторидагина бажарилиши мумкин, деган хулосага олиб келиши мумкин.

Лойиха кўлами ва масштаби деярли ҳар доим лойихани ишлаб чиқиш жараёнида аниқланадиган ўзгарувчан миқдорлар бўлиб келган. Қишлоқ хўжалиги ёки саноат ишлаб чиқариш лойиҳалари кўлами лойиха маҳсулотига бўлган талабга кўра белгиланади. Бошқа ҳолларда лойиха кўлами аввало уни амалга оширувчи муассасаларнинг ёки ишлаб чиқарувчиларнинг имкониятларига боғлиқ бўлади. Айрим лойиҳалар кўлами фойдаланиш мўлжалланаётган ҳудудий ва табиий ресурсларнинг чекланганлиги билан белгиланади. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам режалаштирувчи идораларнинг мавжуд шароитни ҳисобга олмасдан катта кўламларни афзал кўришларини чеклаш керак. Тажрибадан ўтган технологик ечимлар йўқ бўлса, босқичма-босқич ёндашувни танлашга мажбур бўлинади. Бундай ёндашув тадқиқотлар ва адаптация ишларидан бошланади. Шундан сўнг лойиҳанинг тажриба варианты яратилади ва у тўпланган тажриба билан тўлдира борилиб, тўлиқ лойиҳага келтирилади. Молиявий жихатлар, масалан, лойиҳа амалга оширилгандан сўнг уни эксплуатация қилишга харажатлар қилиш зарурати ҳам лойиҳа кўламини белгилаши мумкин.

Лойиха кўлами масаласига тахлилий ёндашиш ҳам мумкин. Оддий қилиб айтганда лойиҳа учун соф келтирилган қиймат (СКҚ) максимал бўлишини таъминлайдиган кўлам оптимал бўлади. Бундай таҳлил ўтказилиши учун лойиҳа бир нечта алоҳида компонентларга бўлиб ташланади, сўнгра бу компонентлар (ўз харажатлари ва даромадлари билан бирга) технологик жихатдан энг кичик бўлган «базис» лойиҳага бирлаштирилади. Бундан кейин базис лойиҳа

хамда компонентларнинг ҳар бир комбинацияси учун СКҚ ҳисобланади. Охирги қўшилган компонент учун даромаднинг чекланган ички ставкаси дисконт ставкасига тенг бўлмагунга қадар лойиҳанинг изланаётган кўлами катталаштириб борилаверади. Айтиш лозим, шу лаҳзада СКҚ бутун лойиҳа учун мусбат бўлади ва максимал даражага етади. Лойиҳа бундан кейин ҳам кенгайтирилганда қўшилган компонентлар учун даромаднинг чекланган ички ставкаси дисконт ставкасидан паст, СКҚ эса манфий бўлади.

Иқтисодий қайта куриш шароитида кўламга нисбатан бундай ёндашув йирик корхона таркибида алоҳида бўлинмаларни ажратиш қанчалик мақсадга мувофиқлигини аниқлаш учун қўлланилиши мумкин. Кўпгина ривожлантириш лойиҳалари турли секторларга ёки фаолият турларига тегишли компонентлардан ташкил топади. Масалан, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш лойиҳаси суғориш тизими ва дренажлар, қишлоқ хўжалигида қўлланиладиган турли ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш, қишлоқ йўллари ва ижтимоий инфратузилманинг клублар, сув таъминоти тизими, мактаб ва тиббиёт муассасалари каби элементларини ўз ичига олиши мумкин.

Шу туфайли лойиҳанинг турли элементлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни аниқлаш биринчи навбатдаги вазифа ҳисобланади. Мактаблар, клублар ва тиббиёт муассасалари бир вазиятда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан ҳамбарчас боғланган бўлса, бошқа вазиятда ҳеч қандай алоқага эга бўлмаслиги мумкин. Агар лойиҳа компонентлари ўзаро ҳамбарчас боғланган бўлса, у ҳолда иқтисодий таҳлилда даромадлар ва харажатларни компонентлар бўйича тақсимлаш ҳеч қандай мазмунга эга бўлмайди. Шу туфайли турли компонентлар бўйича даромад ставкасини аниқлаш керак эмас. Бундай ҳолда дастлаб бутун лойиҳа учун СКҚ ва даромаднинг ички ставкасини аниқлаш, сўнгра лойиҳанинг бир ёки бир неча компонентини ўзгартириб, айтилган кўрсаткичларни ошириш мумкин ёки мумкин эмаслигини аниқлаш керак.

Агар лойиханинг алохида компонентлари бир-бири билан деярли боғланмаган бўлса, улар алохида-алохида тахлил қилиниши керак.

Лойиха алохида компонентларини иқтисодий тахлили.

Лойиханинг турли компонентлари ўзаро бир-бирининг ўрнини босадиган, бир-бирини тўлдирадиган ёки мустақил компонентлар бўлиши мумкин.

Агар лойиха компонентларини биргаликда амалга оширишдан олинadиган манфаат уларнинг ҳар бири алохида амалга оширилганда олинadиган манфаатлар йиғиндисидан кам бўлса, бундай компонентлар ўзаро бир-бирининг ўрнини босадиган компонентлар ҳисобланади.

Агар лойиханинг алохида компонентларидан манфаат кўрилса, улар ўзаро бир-бирини тўлдирувчи компонентлар дейилади. Агар бутун лойихадан кўрилган манфаат алохида компонентлардан кўрилган манфаатлар йиғиндисига тенг бўлса, бу компонентлар мустақил компонентлар дейилади.

Лойиха компонентлари, шунингдек, харажатларга кўра ҳам ўзаро бир-бирининг ўрнини босадиган, ўрнини тўлдирадиган ва мустақил компонентлар бўлиши мумкин. Бир-бирининг ўрнини босувчи компонентлар учун умумий харажатлар уларни алохида-алохида амалга ошириш харажатлари йиғиндисидан катта бўлади. Бир-бирини тўлдирувчи компонентлар учун эса умумий харажатлар уларни алохида-алохида амалга ошириш харажатлари йиғиндисидан кичик бўлади. Мустақил компонентлар учун харажатлар миқдори бошқа

Лойихаларнинг компонентлари бўйича турланиши

Лойиха компонентлари	Харажатларга кўра мустақил	Харажатларга кўра бир- бирини тўлдирувчи	Харажатларга кўра бир- бирининг ўрнини босувчи
Даромадларга кўра мустақил	Умумий СКҚ мустақил	Умумий СКҚ мустақил	Умумий СКҚ мустақил

	СКҚлар йиғиндисига тенг	СКҚлар йиғиндисидан катта	СКҚлар йиғиндисидан кичик
Даромадларга кўра бир- бирини тўлдирувчи	Умумий СКҚ мустиқил СКҚлар йиғиндисидан катта	Умумий СКҚ алохида СКҚлар йиғиндисидан катта	Аниқланмаган натижа. Бирма- бир солиштириб кўриш талаб этилади
Даромадларга кўра бир- бирининг ўрнини босувчи	Умумий СКҚ алохида СКҚлар йиғиндисидан кичик	Аниқланмаган натижа. Бирма- бир солиштириб кўриш талаб этилади	Умумий СКҚ алохида СКҚлар йиғиндисидан кичик

компонентлар бор-йўқлигига боғлиқ бўлмайди. Кўпгина кўп мақсадли лойиҳалар харажатларга кўра бир-бирини тўлдирувчи, даромадларга кўра эса бир-бирини ўрнини босувчи ҳисобланади. Масалан, суғориш ва гидроэлектростанция учун умумий туғон қуриш алохида-алохида туғон қуришга нисбатан кам харажат талаб этади. Лекин электр энергияси олиш учун қишда оқизилган сув суғориш учун фойдасиз бўлса, ёзда суғориш учун электр энергияси олиш эҳтиёжларидан кўпроқ сув оқизилади. Сув оқизиш миқдори ГЭС талаблари учун ҳам қишлоқ хўжалиги талаби учун ҳам зарур бўлган оптимал миқдордан кўп бўлади. Оқибатда алохида лойиҳадагига нисбатан камроқ қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳамда электр энергияси ишлаб чиқарилиши мумкин. Бундай ҳолатда иқтисодий таҳлил чоғида «лойиҳасиз» вазият сифатида тегишли иншоотларни алохида қуриш варианты кўриб чиқилиши керак.

Алохида лойиҳаларни иқтисодий баҳолаш асоси сифатида қўлланилиши лойиҳанинг алохида компонентларининг турли комбинациялари учун қуйидаги натижаларга олиб келади.

7.3. Лойиҳаларни жойлаштириш ўрни

Лойиханинг жойлашиш ўрнини белгиловчи омиллар турли-туман бўлиб, бу омилларни ҳам таҳлил қилиш мумкин. Лойиха учун СКҚни максималлаштирадиган жой энг яхши ҳисобланади. Кўп ҳолларда жойлашиш ўрнини танлаш ҳам лойиха кўламини белгилашдаги каби бир қатор жихатларни ҳисобга олишни талаб этади. Масалан, саноат корхонаси ёки хом ашё базаси яқинига ёки бошланғич энергия манбаи яқинига ёки маҳсулот бозори ёнига ёки бўлмаса тегишли инфратузилмага яқин жойда қурилиши мумкин. Хар бир вариант ўз афзалликлари ва камчиликларига эга. Максимал СКҚни таъминлайдиган жойлашиш ўрни танланиши учун бу афзалликлар ва камчиликлар баҳоланиши ҳамда таққосланиши мумкин.

Лойихага капитал қўйилмалар муддатлари масаласи ҳам лойихани тайёрлаш босқичида алоҳида кўриб чиқилиши лозим. Капитал қўйилмалар муддатлари билан боғлиқ муаммоларнинг аҳамияти лойиха кўлами, жойлашиш ўрни билан боғлиқ муаммоларга нисбатан кам бўлиб кўриниши мумкин. Лойихалар баъзида инвестициялаш муддатларининг мақбул (оптимал) эканлиги тўлиқ асосланмасдан қабул қилинади. Лойиха иқтисодий ва молиявий жихатдан унинг самарали бўлишини таъминлаш учун, унинг маҳсулотига бўлган талаб, технологиялар ҳолати, қўшимча капитал киритиш имкониятлари етарлича ривожланмаганлиги туфайли вақтидан эрта бўлиши мумкин.

Бошқа томондан лойиханинг иқтисодиётга ҳиссаси ва ундан келган манфаат анча юқори бўлиши, муддатидан кечикиши ҳам мумкин. Эксплуатациянинг биринчи йилидаги даромад даражаси, лойиханинг алоҳида компонентларидан олинadиган чекланган даромад сингари, лойихаларни амалга оширишнинг мақбул муддатларини баҳолаш мезони ҳисобланади. Агар шу йилги даромад ставкаси дисконт ставкасидан паст бўлса, у ҳолда лойиха муддатини кечиктириш соф келтирилган қийматнинг (СКҚ) кўпайишига олиб келади. Оптимал

(максимал СКҚни таъминловчи) муддатда эксплуатациянинг биринчи йили учун даромад ставкаси дисконт ставкасига тенг бўлади.

Эксплуатациянинг биринчи йилида олинган даромад мезони

Эксплуатациянинг биринчи йилида олинган даромад мезони биринчи йилда олинган манфаат етарли даромадлилик даражасини таъминлай олиш-олмаслигини аниқлаш орқали лойиха муддатлари тўғри танланганлигини текшириш имконини беради. Бунда эксплуатациянинг биринчи йилида олинган соф даромад лойихага қилинган (курилиш даврида йўқотилган % даромадини қўшган холда) капитал харажатлар билан солиштирилади.

Агар даромадларнинг харажатларга нисбати капитал қўйилмаларнинг муқобил қийматидан юқори бўлса, лойиха муддатидан кечиккан хисобланади. Бу мезонни қўллаш СКҚни максималлаштириш лойиха режаси билан таъминланганлигини аниқлаш учун кенг қўламли текширув бошлашда биринчи қадам хисобланади. Соф даромад (манфаат) биринчи бор капитал қўйилмалар рентабеллилиги таъминланган йил СКҚ кўрсатиш биринчи бор мусбат бўлган йилга мос келади.

7.4. Харажатлардаги ўзгаришлар

Харажатларга ва лойихани амалга ошириш графигига реал баҳо бериш учун муҳандислик ва лойиха-конструкторлик ишланмаларининг аниқ бўлиши талаб этилади. Нотўғри берилган баҳо иқтисодий ва молиявий таҳлилда ҳам нотўғри ечимларга олиб келиши мумкин.

Харажатлар сметаси лойиха тури ва мавжуд услубларнинг имкониятидан келиб чиқиб мумкин қадар максимал аниқликда баҳоланган бўлиши керак. Шунингдек, бундай смета лойихани молиялаштириш бошланишидан анча олдин тайёр бўлиши керак. Лойиха турларига қараб муҳандислик ва лойиха-конструкторлик ишлари ҳажми турлича бўлади, масалан, текис жойда йўл

қуриш лойихаси ҳамда тоғли жойда йўл қуриш лойихасида. Агар лойихада стандарт ускуналарни бир неча бор харид қилиш ёки анъанавий ишларни бажариш кўзда тутилган бўлса, муҳандислик ва лойиха-конструкторлик ишларига кетадиган харажатлар минимал бўлади.

Лойиханинг хар бир компоненти учун алоҳида харажатлар сметаси тузилади. Ускуналар сотиб олиш харажатлари сметаси ускуналар тури, сони ва хар бирининг баҳосидан келиб чиқиб тузилади. Мамлакатда бажарилган ўхшаш лойихалар тажрибаси ускуналар баҳосини аниқлашда мўлжал ҳисобланади. Агар бу тўғрида ахборот етарли бўлмаса (ёки ўхшаш лойихалар яқин вақт ичида амалга оширилмаган бўлса), харажатлар сметасини тузишда ихтисослашган фирмалар, шахслар ёки пудратчилар хизматидан фойдаланилади.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги лойихалар учун харажатлар сметалари ҳам миллий, ҳам хорижий валютада тузилади. Қурилиш даврида ҳисобланган фоизлар ва қўшимча айланма капиталга эҳтиёж ҳам харажатлар сметасида ҳисобга олиниши керак. Харажатлар сметаси молиявий (иқтисодий эмас) кўринишида пул харажатларини ҳисобга олган ҳолда тузилади. Маҳаллий солиқлар ва импортга бож тўловлари сметага киритилиши, лекин алоҳида кўрсатилиши лозим. Чунки булар лойихани амалга оширувчи фирма харажатларига кирса-да, мамлакат харажатларига кирмайди ва иқтисодий таҳлилдан чиқариб ташланади.

Харажатлар сметаси, одатда, икки қисмдан ташкил топади:

1. Асосий смета.

2. Кўзда тутилмаган харажатлар қўшимча сметаси.

Асосий смета дастлаб лойиханинг мақсадга мувофиқлигини асослаш учун тузилади ва тузатиб борилади. У тузилиш пайтида лойиханинг энг аниқ қийматини акс эттиради. Лекин у асосий смета тузилгандан лойиха тугаллангунга қадар рўй берадиган миқдор ва баҳо ўзгаришларини, масалан, етказиб бериш,

қурилиш ишларини тугаллаш муддатларидаги ўзгаришларни ҳисобга олмайди. Бу ўзгаришлар кўзда тутилмаган харажатлар қўшимча сметасида ҳисобга олинади. Хар икки сметани ўз ичига олган харажатларнинг тўлиқ сметаси лойиханинг якуний қийматини энг аниқ баҳолайди. Қўшимча смета лойиха характериға боғлиқ ва лойиханинг хар бир асосий компоненти учун алоҳида тузилади.

Физик кўрсаткичларнинг кўзда тутилмаган ўзгариши. Сотиб олинadиган ускуналар сони ва турида, бажарилadиган ишлар хажми ёки лойихани амалға ошириш усулларида бўладиган ўзгаришлар туфайли лойиха харажатларининг ўзгариши физик кўрсаткичларнинг кўзда тутилмаган ўзгариши захирасида акс этади. Бундай ўзгаришлар миқдори ва характерини доим ҳам олдиндан кўриб бўлмайди. Табиий ходисалар, сел, бўрон, қурғоқчилик, ер кимиришлари кўзда тутилмаган шундай ходисаларға мисол бўла олади ва уларда ҳеч қайси лойиха тўлиқ химояланмаган.

Бу ўзгаришларни акс этирувчи захиралар турли лойихаларда турлича бўлади. (Масалан, фуқаро - муҳандислик иншоотлари учун материал ва хом ашё етказиб бериш ҳолларига нисбатан юқорирок). Бундай кўзда тутилмаган харажатлар захираларининг Жаҳон банки томонидан қабул қилинган даражалари қуйидагича:

- лойихаларда доимий фойдаланиладиган ускуна турлари учун ёки асфальт ётқизиш каби енгил аниқланмайдиган иш турлари учун 5%;
- тақрорланиб турувчи ва олдиндан кўрса бўладиган ноаниқлик омилларига эға бўлган умумий фуқаро қурилиши учун 10%, масалан, бинолар, электр узатиш линиялари, трубопроводлар, текис ерда йўл ётқизиш ишлари учун;
- қайта ишлаш корхоналари, ноқулай бино ва муҳандислик иншоотлари, кичик суғориш ва дренаж ҳамда туғонлар қурилиши учун 15%.

Агар физик кўрсаткичларни кўзда тутилмаган ўзгариши захиралари суммаси 15-20% дан ошиб кетса лойиха режасини такомиллаштириш ҳамда (лойиха бўйича шартномалар тузилгунга қадар) ноаниқликларни камайтириш учун вазиятни жойнинг ўзида қўшимча ўрганиш зарур.

Кўзда тутилмаган баҳо ўзгаришлари. Бахонинг кўзда тутилмаган ўзгариши билан боғлиқ тузатишлар асосий смета тузилганидан сўнг лойиханинг алохида компонентлари учун баҳолар ўзгариши туфайли лойиха қийматининг мумкин бўлган ўзгаришини акс эттиради. Бундай кўзда тутилмаган харажатлар валюта курси ўзгаришини ҳисобга олиш учун миллий ва хорижий валюталарда алохида-алохида ҳисобланади. Кўзда тутилмаган баҳо ўзгаришлари лойиханинг молиялаштиришга бўлган эҳтиёжини таҳлил этишда фойдаланилса-да, лойиха мақсадга мувофиқлигини аниқлаш учун ўтказиладиган иқтисодий ва молиявий таҳлилда қўлланилмайди, чунки бундай таҳлиллар барқарор баҳоларга асосланади. Кўзда тутилмаган баҳо ўзгаришларининг вазиятга мос келувчи даражасини аниқлаш учун икки омилни кўриб чиқиш зарур:

1. Лойихани амалга ошириш муддатларида мамлакат ичида ва жаҳонда кутилаётган инфляция даражалари.

2. Умумий инфляция тенденцияларидан алохида турдаги ишлар ва хизматларга бўлган ички ва ташқи баҳолар фарқининг кутилаётган даражаси (масалан, йирик лойиханинг маҳаллий ресурслар баҳосига потенциал таъсири туфайли маҳаллий қурилиш саноатида талаб ва таклиф нисбатининг ўзгариши оқибатида.

Агар лойиха бўйича тузилган шартномаларда бажарилган ишлар ёки ускуналар баҳосини индексация қилишнинг маълум усуллари келишиб олинган бўлса, бундай ҳолат захира миқдорини аниқлашда ҳисобга олинishi керак. Кўзда тутилмаган баҳо ўзгаришлари захираси ҳар бир йил учун ҳисобланиб лойихани амал қилиш муддати бўйича қўшиб чиқилади.

7.5. Лойихани амалга ошириш ишлари графиги

Лойиханинг техник жихатларини ишлаб чиқиш ҳеч бўлмаганда лойихани амалга оширишнинг ким, нимани ва қачон бажарилиши кўрсатиб ўтилган дастлабки режасини тузишни ўз ичига олиши керак. Бундай фаолият баъзида тармоқли таҳлил ёки критик йўл услубида таҳлил деб юритилади. Охирги атама дастурларни баҳолаш ва изоҳлаш услуби каби мураккаб тизимларни ўз ичига олади. Бу тизимлар бир тадбир бошланишидан олдин тугалланиши керак бўлган ёки белгиланган муддатда тугалланмай қолиши бутун лойиха бўйича ишларнинг кечикишига олиб келиши мумкин бўлган тадбирларни аниқлашга мўлжалланган. Бу тизимлар йирик фуқаро иншоотларини ўз ичига олган лойихаларни режалаштиришнинг самарали воситаси бўлса-да, бошқа лойихалар учун тадбирлар кетма-кетлигини белгиловчи ва изоҳлар билан тўлдирилган оддий календарь режалари ҳам етарли ҳисобланади. Хар иккала ҳолда ҳам ўз вақтида бажарилиши лойихани амалга оширишга таъсир кўрсатувчи тадбирларни аниқлаш ва уларни тугаллашга етарли вақтни таъминлаш керак. Бу тадбирларни етарли даражада режалаштирмаслик оқибатида лойихани режалаштириш муддатлари чўзилиб кетиши мумкин.

Лойихани амалга ошириш бўйича ишлар графиги реал, яъни ташкилот ва шахсларнинг имкониятлари даражасига асосланган бўлиши шарт. Хаддан ортиқ оптимистик графиклардан фойдаланиш салбий натижаларга, оператив режалаштиришнинг издан чиқиши, ишлар режадан орқада қолганда турли ташкилотлар ўртасида келишмовчиликларга олиб келади. Бундан ташқари ишлар графиги нореал тузилганда иктисодий ва молиявий таҳлилда нотўғри хулосаларга келишга сабаб бўлади.

Қисқача қулосалар

Лойиха мақсади нуктаи назаридан энг кулай бўлган технологияларни, лойихадан манфаат кўриши мумкин бўлган аҳоли контенти, маҳаллий шароитлар, капитал, хом ашё ва ишчи кучидан фойдаланиш имкониятлари ва улар баҳоси, бозор ҳажми, шунингдек лойихани режалаштириш ҳамда амалга ошириш имкониятларини аниқлаш техник таҳлилнинг вазифаси ҳисобланади ва унинг моҳиятини ташкил этади.

Лойихаларни ишлаб чиқишнинг техник муаммолардан кўпчилиги кўпгина лойихаларга хос бўлиб буларга мулк шакли, лойиха кўлами, амалга ошириш муддатлари, технологияларни танлаш кабилар киради.

Лойихалар давлат секторида ёки хусусий секторда амалга оширилиши лойиха кўламига, техник режасига таъсир кўрсатади.

Лойиха кўламини аниқлашда лойиха маҳсулотига талаб, ташкилотларнинг имкониятлари, ресурсларнинг мавжудлиги кабилар мезон бўлиб хизмат қилади.

Соф келтирилган қиймат энг юқори бўлишини таъминлайдиган кўлам лойиха учун оптимал ҳисобланади. Кўп компонентли лойихаларда ўзаро бир-бирининг ўрнини босадиган, бир-бирининг ўрнини тўлдирадиган ва мустақил компонентлар ўзаро фарқланади.

Лойиха учун СКҚни максималлаштирадиган жой энг яхши ҳисобланади. Лойиха объекти ёки хом ашё базасига, ёки истеъмолчиларга ёки зарур инфратузилмаларга яқин жойга қурилади.

Лойиха харажатлари асосий ва қўшимча сметада акс эттирилади. Асосий сметада лойиха тузилган вақтдаги унинг қиймати, баҳо ва миқдорий ўзгаришлар таъсирида харажатлардаги ўзгаришлар эса қўшимча сметада акс эттирилади.

Назорат ва мулоҳаза саволлари

1. Лойихаларни техник тахлил қилишнинг вазифаларини тушунтириб беринг.
2. Кўп компонентли лойихаларга мисол келтиринг. Кўп компонентли лойихаларда лойиха кўлами қандай аниқланади?
3. Бир вақтнинг ўзида бир-бирининг ўрнини босувчи ва даромадларга кўра бир-бирининг ўрнини тўлдирувчи компонентларда умумий СКҚ мустақил СКҚ йиғиндисидан каттами ёки кичикми?
4. Лойихани жойлаштириш ўрни қайси мезонларга кўра танланади?
5. Кўзда тутилмаган баҳо ўзгаришлари лойихага қандай таъсир кўрсатади?
6. Лойихани амалга ошириш ишлари графигининг аҳамиятини очиб беринг.
7. Техник ва технологик жихатдан муқобил вариантлар қайсилар?
8. Лойихани жойлаштириш ўрни бўйича муқобил вариантлар қайсилар?
9. Лойиха хажми қанча?
10. Лойихани амалга ошириш муддатлари қанча?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.
- 2.Кожухар И.О. практикум по экономической оценке инвестиций. Учебное пособие.2-е изд.М: Издательско-товговая корпорация «Дашков и К о» 2006 –148 стр.
- 3.Тимченко Т.Н. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие.М: Издательство РИОР 2005 –63 стр.
4. Волков А.С. Марченко А.А. Оценка эффективности инвестиционнўх проектов.Учебное пособие.М:Изд.РИОР,2006 –111 стр.

- 5.Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие –М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о»2006 –138 стр.
- 6.Аньшин В.М. «Инвестиционнўй анализ»М.2004.
- 7.Черняк.В.З. «Управление инвестиционнўми проекта»М.2004.
- 8.Царев В.В. «Оценка экономической эффективности инвестиций»М.2004

Интернет маълумотлари.

WWW.ceep.uz.

WWW.bearingpoint.uz.

WWW.pca.uz.

www.makroiqtisodiyot.narod.ru

www.nigorabonu.narod.ru

VIII-БОБ.ЭКОЛОГИК ТАХЛИЛ.

8.1. Экологик тахлилнинг мохияти

Хозирги давр илмий техника тараққиётининг жадаллашиши ва инсоннинг табиатга таъсири кучайганлиги билан ажралиб туради. Бу ҳолатни ҳисобга олган ҳолда микро ва макро кўламда тузилаётган лойиҳалардан ҳар бирининг экологик мувозанатга таъсири мустақил экологик экспертлар томонидан баҳоланиши шарт. Агар тижорат лойиҳалари экологик мувозанатга салбий таъсир этса бундай лойиҳалар молиялаштирилмайди. Шу билан бирга давлат томонидан экологияни яхшилашга қаратилган нотижорат лойиҳалари ишлаб чиқилади. Бундай лойиҳаларнинг асосий мақсади фойда олиш эмас, балки экологик мувозанатни барқарорлаштириш ва аҳолининг саломатлигини мустаҳкамлашдан иборат.

Халқаро нодавлат ташкилотлари, мисол учун, ЭКОСАН каби ташкилотлар маълум грант лойиҳаларини амалга оширади. Умуман олганда, экологик лойиҳалар грантлар, давлат бюджети ва ҳомийларнинг маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Инвестиция лойиҳалар ҳам экологик тахлилдан ўтказилиши талаб этилади. Агар лойиҳада экологик вазиятга (сувга, ҳавога, ўсимлик дунёсига ва бошқаларга)таъсир этувчи цех ёки асбоб-ускуналар бўлса, уларнинг экологияга таъсирини йўқотиш учун кўшимча лойиҳа-смета ҳужжатлари тузилади. Масалан, оддий транспорт воситаларидан фойдаланишни кўпайтириш янги трассалар қуришни тақозо этади. Бу эса ўз навбатида ландшафтнинг ўзгариши, аҳоли оқимининг ошишига олиб келади. Айрим ҳолларда шу жойнинг анъаналарига салбий таъсир кўрсатади.

Саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиши атроф-муҳит ҳавоси зарарли чиқиндилар билан ифлосланишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолларда бу салбий

натижаларни самара натижалари билан таққослаш ва бу нисбатни чуқур таҳлил қилиш зарур.

Экологик таҳлилнинг асосий вазифаси лойиха натижасида юзага келиши мумкин бўлган потенциал зарарни олдиндан белгилаш ва унинг таъсирини юмшатиш ёки батамом тугатиш йўллари топишдир. Бу жараён лойихада кўзда тутилган натижаларга салбий таъсир кўрсатиши керак эмас. Ташқи муҳит «табиий капитал бўлиб», у иқтисодий ривожланишни жадаллаштиради. Нотўғри режалаштирилган лойихалар эса унинг бузилишига, миллий капиталнинг емирилишига олиб келиши мумкин.

Экологик бошқаришнинг вазифаси аҳолининг табиий таъсирларга бўлган талаби билан атроф-муҳитнинг шу талабни қондира олиш имкониятлари орасидаги мувозанатни (балансни) топишдан иборат. Лойихаларни амалга ошириш «экологик сизим» потенциалини камайитиши керак эмас. Лойихаларни амалга оширишдан олдин уларнинг атроф-муҳитга муҳим таъсирларини белгилаш, лойихалар таъсири асосида муҳит бузилиб кетгандан кейин уни ўз холига келтиришдан афзалроқдир.

Шунинг учун ҳар қандай лойиханинг экосистемага келтирадиган салбий оқибатларини чуқур таҳлил қилиш талаб этилади. Агар лойиха экосистемага меъёрдан юқори салбий таъсир кўрсатадиган бўлса уни янгидан кўриб чиқиш, шундан кейин ҳам вазият ўзгармаса ундан воз кечиш зарур. Экосистема битта давлат ҳудудидаги муаммо эмас, балки унинг ўзгариши бутун ер шарига таъсир кўрсатади (масалан, Орол муаммоси). Шунинг учун экосистемани таҳлил қилинганда бир мамлакат манфаатларидангина келиб чиқиш керак эмас.

8.2. Экология бўйича лойиха-смета хужжатларини тайёрлаш

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мақсадларини кўзлаш лойиха- смета харажатларида ўз аксини топади. Иқтисодий ривожланиш муаммоларини инсонлар томонидан илмий ўрганиш кучайиши билан,

лойихаларнинг экосистемага таъсирини жуда бўлмаганда минимал хавфсизлик меъёри даражасига тушириш имкони пайдо бўлади. Бу меъёрларга инсон саломатлигига бўлган хавф даражаси, атроф-мухитга зарарли моддаларни чиқариш меъёрлари ва бошқалар мисол бўлади. Лойихалар экосистемани муҳофаза қилиш бўйича чет эл мамлакатлари билан тузилган шартномалар бузилишига олиб келиши керак эмас.

Айрим ҳолларда лойиха таъсирида экологик ҳолат салбий томонга қараб ўзгариши ва бунга рухсат берилиши ҳам мумкин. Масалан, аҳоли жойлашган жой яқинига темир йўл қуриш лойихалаштирилса ва бу лойиха амалга ошса, шовкин кўпаяди ҳамда бу аҳоли яшаш тарзига салбий таъсир этиши мумкин. Лойихада бу салбий таъсирни бартараф қилиш йўллари бўлиши керак. Бунинг учун аҳолини бошқа жойга кўчириш (бу эса жуда қийин, чунки одамлар ўзлари ўрганиб қолган жойлардан, яхшироқ шароит яратиб берилишига қарамасдан, кўчишга розилик бермасликлари мумкин) ёки шовкинни камайтирадиган, яхшиси умуман йўқотадиган мосламаларни уйларга ўрнатиш керак. Бу, албатта, кўшимча харажатларга олиб келади. Ундан ташқари айрим вақтларда аҳолини компенсация бериш йўли билан ҳам рози қилиш мумкин. Масалан, электростанция қуриш лойихаси амалга ошса компания эгалари атрофда яшовчи аҳолига электроэнергияни текинга беришни ўз бўйнига олади.

Айрим ҳолларда лойихаларни амалга оширишда вужудга келтириладиган экологик хавфни бартараф қилиш жуда осон, айрим ҳолларда эса жуда мураккаб кечади. 1970 йилдан бошлаб, Жаҳон банки ҳамма инвестиция лойихаларининг экосистемага салбий таъсирини таҳлил қила бошлади. 1971-1980 йиллар ичида 1342 лойихани таҳлил қилиш шунинг кўрсатадики, улардан 845 таси ёки 63%и экологик жихатдан беҳатар лойихалар, 365 таси ёки 27%и экологик муаммоларни енгил ҳал қилса бўладиган лойихалар экан. 22 лойиха бўйича лойихаларни қайта кўриб чиқиш тавсия этилди ва 110 та лойихани

экосистемага жуда катта салбий таъсир кўрсатади, деган хулоса берилди.

Бу лойихалар бўйича махсус маслахатларнинг маслахати зарур. Экологик таъсирни бартараф қилиш муаммоси инвестиция олди босқичида хал қилиниши керак, шунда бу жараёнга қилинадиган харажатлар энг кам миқдорда бўлади. Умуман, лойихаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш харажатларида атроф-мухитни химоя қилиш харажатлари тахминан 5% ини ташкил этади. Жахон банкининг атроф-мухитни химоя қилиш бўлими лойихаларнинг турли категориялари учун махсус қўлланма яратган бўлиб, у лойиха тахлили билан шуғулланадиган мутахассислар учун тавсия этилади. Тажрибада энг кўп содир бўладиган ва атроф-мухит учун катта зиён етказадиган омиллар хавонинг бузилиши, сувга зарарли моддаларнинг оқизилиши ва бошқалар хисобланади. Умуман, экосистемага лойихаларнинг таъсири хар хил бўлади. Уларни қуйидагича таърифлаш мумкин.

Экосистемага таъсирга кўра лойихаларнинг турланиши лекин уларни ўтказмаслик, яъни лойихада экологик хавфни эътиборга олмаслик кейинчалик жуда катта харажатларга олиб келиши мумкин. Экологик хавфни стандарт тахлил қилиш услубият мавжуд эмас. Экологик лойиха ва экологик тадбирларни ўз ичига олган лойихалар натижаси капитални бошқа муқобил лойихаларга жалб этишдан олинадиган натижалардан юқорирок бўлиши керак. Дарҳақиқат, экологик лойихаларни иқтисодий тахлил қилиш умуман лойихани иқтисодий тахлил қилишдан фарқ қилмайди. Муаммо шундан иборатки, экологик лойихаларнинг натижаси жуда кеч намоён бўлади, шунинг учун уларни олдиндан башорат қилиш ва ўлчааш жуда мураккаб.

Атроф-мухитга таъсири тўлиқ тахлил қилиниши зарур бўлган лойиҳалар	Атроф-мухитга таъсирини қисман баҳолаш зарур бўлган лойиҳалар	Атроф-мухитга таъсири баҳоланиши шарт бўлмаган лойиҳалар
Платиналар, сув хавзалари, ўрмон билан боғлиқ лойиҳалар, катта саноат қурилиши, ирригация, зах кетказиш ишлари, сув тошқинига қарши тадбирлар, ерларни тозалаш, минералларни қазиб олиш, портлар қуриш, ер милиорацияси, аҳолини бошқа жойга кўчириш, дарё хавзасини ўзгартириш, иссиқлик ва ГЭСлар ва улардан фойдаланиш, химикатлардан фойдаланиш, зарарли чиқиндиларни қайта ишлаш лойиҳалари	АСМ тармоқларини, кичик корхоналарни, электроэнергияни узатиш тизимлари, кичик ирригация объектлари, қайтадан вужудга келадиган энергиядан фойдаланиш қурилмалари, қишлоқ хўжалигини электрлаштириш, туризм, қишлоқ аҳолисини сув билан таъминлаш, дарё оқимини тартибга солиш ва хоказо лойиҳалар	Аҳоли ресурслари лойиҳалари. Техник ёрдам лойиҳалари

8.3. Атроф-мухитни химоя қилишнинг иқтисодий тахлили

Умуман олганда, лойиҳаларни экологик тахлил учун сарф этилган харажатлар унчалик катта эмас,

Табиий мухит фақатгина табиий ресурсларнинг манбаи бўлиб қолмасдан, шу билан бирга у ҳар хил экологик хизматлар ҳам кўрсатади (тупрोकни тиклаш, чиқиндиларни чиритиш ва х.к.). Табиатнинг бу вазибаларига кўпинча етарли эътибор берилмайди, чунки уларнинг бозор баҳоси мавжуд эмас. Сув ва ҳавонинг ифлосланиши натижасида одам организмидаги ўзгаришларнинг салбий оқибатларини статистик маълумотлар ёрдамида тахминий аниқлаш мумкин бўлсада, бу ҳам анча қийин кечади. Шунинг учун кўп

холларда бу зарарларни аниқлаш услуги бўлмаганлиги сабабли бундай ҳолатдан зарар кўрган одамлар товон пули ололмай қоладилар.

Айрим холларда харажатларни ҳисоблаш вақтида билвосита услублардан фойдаланиш мумкин. Масалан, Бразилияда канализация тармоғини вужудга келтириш атрофдаги ер ва бинолар баҳосини оширади, яъни бошқа маҳсулотлар баҳоси билан экологик тадбирларга кетган харажатлар аниқланади. Лойихаларни амалга ошириш натижасида умуман тиклаб бўлмайдиган табиат ва унинг элементларини баҳолаш деярли амалга ошириб бўлмайдиган энг қийин ҳодисадир.

8.4. Атроф-муҳитни химоя қилишга сарфланадиган маблағларни қоплаш манбалари

Экологик лойихалар харажатини умумий лойихадан фойда кўрадиган шахслар қоплаши керак. Агар лойиха давлат томонидан рўёбга чиқарилса, харажатлар манбаи давлат бюджети ҳисобланади. Лекин масалага бундай ёндашувнинг ўзига хос камчиликлари ҳам мавжуд. Масалан, пировардда экологик лойиха туфайли ким манфаатдор эканлигини аниқлаш жуда қийин, ундан ташқари лойиханинг мақсади йўқотилган ёки бузилган экологик элементларни тиклаш ёки хавф олдини олиш бўлиши мумкин. Бунда ютуқ тўғрисида фикр юритилмайди. Агар металлургия комбинати атроф-муҳитни бўлғаётган бўлса, экологик хавфни бартараф қилиш харажатларини ўз бўйнига олиши керак. Сел хавфидан сақланиш учун канал қурилиши харажатларининг манбаи давлат бюджетидир.

Атроф-муҳитни ифлосланишдан асраш учун кураш рухсатномалар ва лицензиялар олиш тартибини жорий этиш йўли билан ҳам амалга оширилади. Корхоналар ташқи муҳитга маълум миқдорда зарарли моддалар чиқариши учун лицензия оладилар. Бунинг учун захарли моддаларни атмосферага чиқариш, вақт бирлигида

сувларга оқаваларни ташлаш меъёртиваларини вужудга келтириш зарур.

Бу меъёртивлар ҳамма турдаги корхоналар учун умумий қилиб тузилганлиги учун ҳам яхши самара бермайди. Шунинг учун тажрибада ҳар хил соҳадаги корхоналар учун алоҳида меъёртивлар белгиланади. Индивидуал меъёртивлар корхона турган районга қараб ўзгариши мумкин. Тадбирлардан яна бири атроф-муҳитнинг экологик ҳолатига салбий таъсир кўрсатган корхоналарга жарима солиш ҳисобланади. Жарималар тизимини пухта ўйлаб вужудга келтириш атроф-муҳитни ифлослантиришдан сақлаб қолади.

Жаҳон банки томонидан амалга ошириладиган лойиҳалар асосан индивидуал меъёртивларга асосланган. Айрим мамлакатлар тажрибасида меъёртивдан юқори бўлган чиқиндилар савдо-сотиғи амалга оширилади. Масалан, шаҳарларда ҳавога захарли моддалар чиқаришни камайтиришда ана шундай тадбир қўлланилади ва бу ижобий натижага олиб келган. Шаҳарларда жойлашган корхоналарга ҳавога маълум миқдорда (шаҳарни ўртача ифлослаш даражасига унчалик таъсир этмайдиган миқдорда) захарли моддалар чиқариш учун рухсат берилган. Айтайлик, ё бир корхона янги технология жорий қилиш йўли билан ҳавога захарли моддалар чиқаришни маълум миқдорда камайтирди. Қолган корхоналар бу корхонадан ортиқча чиқарилган захарли моддаларни сотиб олишлари керак. Бундай ҳол бошқа корхоналарни ҳам янги, илғор технологияларни тадбиқ қилишга ундайди.

Қисқача хулосалар

Экологик таҳлилнинг асосий вазифаси лойиҳа натижасида юзага келиши мумкин бўлган потенциал зарарни олдиндан белгилаш ва унинг таъсирини юмшатиш ёки батамом тугатиш йўллари топишдир. Агар экосистемага лойиҳанинг салбий таъсири меъёрдан юқори бўлса ва буни тузатиб бўлмаса, одатда, лойиҳадан воз кечилади. Экологик таҳлил нисбатан ортиқча

харажатларсиз лойиханинг салбий экологик оқибатларини олдини олиш имконини беради. Лойихалар экосистемани муҳофаза қилиш бўйича халқаро мажбуриятларнинг бузилишига олиб келмаслиги зарур.

Экосистемани сақлаш талабига кўра, лойихалар тўлиқ ва қисман экологик таҳлил қилиниши зарур бўлган ва атроф-муҳитга таъсири баҳоланиши шарт бўлмаган турларга бўлинади. Лойихаларнинг экологик оқибатларини иқтисодий баҳолашда экологик оқибат таъсирида зарар кўрган одамларга тўланадиган товон пули, атроф-муҳитни ифлослантиргани учун тўланадиган маблағлар экологик тадбирларнинг иқтисодий самарасини аниқлаш мезонлари бўлиши мумкин. Лойиха атроф-муҳит ҳолатини бузса, экологик тадбирлар харажатлари уни амалга оширувчи томонидан қопланиши шарт. Давлат томонидан амалга оширилса, экологик тадбирларга харажатлар давлат бюджетидан қопланади.

Селга қарши иншоот лойихасининг харажатлар манбаи ҳам давлат бюджетидир. Харажатлар манбаларини вужудга келтириш учун корхоналарга нисбатан атроф-муҳитга ифлослантирувчи моддалар чиқарганлиги учун (модда турига қараб) турлича тўлов меъёртивлари қўлланилади. Атроф-муҳитга ифлослантирувчи модда чиқариш ҳуқуқини сотиб олиш усули лойихаларнинг экологик хавфсизлигини таъминлашга ундовчи прогрессив воситалардан биридир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик таҳлилининг моҳияти ва вазифасини тушунтириб беринг.

2. Лойихаларнинг салбий экологик оқибатларини бартараф қилиш йўллари қандай?

3. Атроф-муҳитга таъсири тўлиқ ва қисман таҳлил қилиниши зарур бўлган лойихалар турларини санаб ўтинг.

4. Лойихаларнинг экологик оқибатларини иқтисодий баҳолаш муаммолари нимада?

5. Экологик лойихалар харажатларини қоплаш манбаларига изох беринг.

6. Нормативдан юқори бўлган чиқиндиларни сотиб олиш тажрибасининг мохияти нимада?

7. ЭКОСАН қандай компания?

8. ЭКОСАННИ мақсади нималардан иборат?

9. Экологик лойихалар қандай тузилади?

10. Хар қандай лойихалар ҳам экологияга таъсир кўрсата оладими?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.

2.Кожухар И.О. практикум по экономической оценке инвестиций. Учебное пособие.2-е изд.М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о» 2006 –148 стр.

3.Тимченко Т.Н. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие.М: Издательство РИОР 2005 –63 стр.

4. Волков А.С. Марченко А.А. Оценка эффективности инвестиционнўх проектов.Учебное пособие.М:Изд.РИОР,2006 –111 стр.

5.Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие –М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о»2006 –138 стр.

6.Аньшин В.М. «Инвестиционнўй анализ»М.2004.

7.Черняк.В.З. «Управление инвестиционнўми проекта»М.2004.

8.Крўлов Э.И. Лившиц В.Н,Смоляк С.А. «Оценка эффективности инвестиционнўх проектов: Теория и практика»2004.

Интернет маълумотлари.

[WWW.ceep.uz.](http://WWW.ceep.uz)

[WWW.bearingpoint.uz.](http://WWW.bearingpoint.uz)

[WWW.pca.uz.](http://WWW.pca.uz)

www.makroiqtisodiyot.narod.ru

www.nigorabonu.narod.ru

IX-БОБ.ИЖТИМОЙ ТАХЛИЛ

9.1. Ижтимоий тахлилнинг моҳияти ва таркибий қисмлари

Хар қандай лойиха самарали амалга оширилиши учун ижтимоий тахлилнинг аҳамияти катта. Лойиханинг таклиф этилаётган у ёки бу варианты аҳолининг мақсадли гуруҳи манфаати талабларига жавоб бериши ёки бермаслигини аниқлаш ижтимоий тахлилнинг вазифаси ҳисобланади. Ижтимоий тахлил лойиха ва у йўналтирилган ижтимоий гуруҳнинг ўзаро мувофик келишини яхшилаш бўйича тадбирларни таклиф этади. Шунингдек, ижтимоий тахлил аҳоли томонидан қўллаб-қувватланадиган ҳамда жамоатчилик фикри ва қарашларидаги ўзгаришларни рағбатлантириш йўли билан лойиха мақсадларига эришишни таъминлайдиган лойиха стратегиясини белгилайди.

Ижтимоий тахлил қилинмаган лойиха мазмунига уни ишлаб чиқарувчиларнинг маданий қарашлари лойиха мўлжалланган кишиларнинг маданий қарашларига нисбатан кўпроқ таъсир кўрсатади. Ижтимоий тахлил лойиха тахлилининг бошқа турлари билан бирга ўтказилиши керак. Лойиха тахлилининг бошқа турлари сингари ижтимоий тахлил ҳам идентификация босқичида бошланиб, лойиха даврининг кейинги ҳар бир босқичида давом этиши керак.

Ижтимоий тахлил тўрт асосий соҳага эътиборни жамлайди. Булар:

1. Лойихага таъсир кўрсатадиган аҳолининг ижтимоий-маданий тавсифи миқдорий тавсифи ва ижтимоий тузилмаси бўйича тахлил.
2. Лойиха амал қиладиган ҳудуддаги аҳоли томонидан ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллари, шу жумладан оилалар, уй хўжаликлари тузилмаси, ишчи кучининг мавжудлиги, ерга эгалик қилиш шакллари,

ресурслардан фойдаланиш имконияти ва улардан фойдаланишни тартибга солиш масалалари тахлили.

3. Лойиханинг маҳаллий маданият нуқтаи назаридан талабга жавоб бериши, хусусий лойиханинг мавжуд ижтимоий меъёрларга мослашувчанлиги, кишиларнинг қарашларида, ўз эҳтиёжларини англашларида зарур ўзгаришлар ясашга қобиллиги.

4. Лойихадан уни амалга оширувчи ташкилот ҳамда маҳаллий аҳоли манфаатдорлигини таъминлаш стратегияси. Бундан мақсад аҳоли ва ташкилотларнинг лойиханинг барча босқичларида узлуксиз иштирокини таъминлашдир.

9.2. Аҳолининг ижтимоий-маданий ва демографик хусусиятлари

Ижтимоий таҳлилнинг биринчи босқичи лойиха йўналтирилган аҳоли гуруҳи, унинг миқдори ва таркибини аниқлашдан иборат.

Лойиха йўналтирилган аҳолининг турмуш тарзи кўпинча уни ишлаб чиқувчи кишиларнинг турмуш тарзидан фарқ қилади. Шу туфайли режалаштириш жараёнларига маҳаллий аҳоли жалб этилмаса, лойиха маҳаллий шароитга мос келмаслиги мумкин. Маҳаллий шароитларни билмаслик, бу тўғрида бир гуруҳ шахслар, хусусан, йўлбошчиларнинг интервью йўли билан олинган фикрига кўра иш юритиш аҳоли кўпчилик табақалари қарашларининг эътиборидан четда қолишига олиб келади.

Шаҳар ҳамда қишлоқ жойларидаги оилавий хўжаликлар таркиби тўғрисида тўғри тасаввурга эришиш ҳам катта куч талаб этади. Шаҳар жойлари учун мўлжалланган айрим лойиҳаларда бу ерларда оила аъзолари қишлоқ жойларида муҳим роль ўйнавчи ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизимидан бутунлай алоқасини узган деб қаралган. Аслида кам таъминланган шаҳар оиласи тез ўзгариб турувчи ижтимоий коалиция ҳисобланади. Иқтисодий ва сиёсий шароитлар ўзгариши таъсирида бу оила болалари бир уй хўжалигидан

бошқасига ўтиб турадилар, бошқа бир аъзолари эса бойроқ қариндошлариникига кўчиб ўтадилар. Бундай ўзгаришлар оила аъзолари сонининг ўзгариб туришига мослаша оладиган уй-жой майдонини талаб этади.

Кўпчилик шаҳар оилалари ўз даромадларининг каттагина қисмини қариндошларидан ёрдам тариқасида оладилар. Шундай йўл билан ижтимоий ҳимоя тизими яратилади ва минимал зарур истеъмол даражаси таъминлаб турилади. Уй-жой қурилишини лойihalаштирилганда бу жиҳатлар эътиборга олиниши керак. Агар лойиха аҳолини кўчиришни кўзда тутса, ижтимоий маданияти ва демографик хусусиятларни эътиборга олиши зарур. Мажбурий кўчириш ўзига хос ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради. У ожизлик, бегоналик туйғуларини туғдиради ҳамда ижтимоий бирдамлик ва гуруҳ ишлаб чиқариш потенциали пасайишига олиб келади.

Кўчириш дастурлари уй жой билан таъминлаш, товон пули тўлаш, ишга жойлаштириш тадбирлари билан бир қаторда, кишиларга уларнинг турмуш даражалари яхшиланишини кафолатлаши керак.

Кўп ҳолларда лойиха таъсир кўрсатадиган аҳоли (айниқса қишлоқ жойларида) ресурслар ва мавжуд чекловларни ҳисобга олган ҳолда уюшган бўладилар. Бунда мулк ҳуқуқи ва ер ҳамда сувдан фойдаланиш ҳуқуқлари муҳим аҳамиятга эга. Уюшмаларни бошқа бир ташкилий элементи ресурсларни биргаликда ва индивидуал бошқариш усуллари, капиталга эга бўлиш характери, ишчи кучини мавсумий таклиф этиш, меҳнат тақсимоти, рағбатлантириш тизими, маҳаллий ишлаб чиқариш уюшмаларининг типлари, савдо ва ҳукумат муассасалари билан ўзаро муносабатлар ҳисобланади. Бир қанча камчиликларга эга бўлишига қарамасдан бу ташкилий элементларни доимо ҳисобга олиб бориш керак, чунки улар лойиха тузиш учун асос бўлади.

9.3. Лойиха ва маҳаллий маданият талаблари

Кўп сонли аҳолига таъсир этувчи лойихалар муваффақиятли бўлиши учун уларнинг кўпчилиги лойиха мақсадини тушинишлари ва уни қўллаб -қувватлашлари керак. Шу туфайли лойхаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида маҳаллий қадриятлар тизимини, урф-одатлар, анъаналар, аниқланган эҳтиёжлар ва мақсадларни ҳисобга олиш зарур.

Миллий иқтисодиёт нуктаи назаридан самарали бўлган лойихалар мақсади маҳаллий аҳоли учун тушунарсиз ёки улар фикрига кўра, аҳамиятсиз бўлиши мумкин. Оқибатда лойихалар маҳаллий аҳоли томонидан қўллаб-қувватланмайди. Ижтимоий таҳлил маҳаллий шароитларга асосланган ҳолда лойиха вазифалари ва умумий мақсадларни маҳаллий аҳолининг индивидуал мақсадлари билан боғлаш йўллари кўрсатиб беради.

Оилани режалаштириш масаласида ҳам маҳаллий маданиятнинг ўзига хос хусусиятлари лойиха мақсадида ёки умумий мақсадларга эришишга таъсир кўрсатади. Лойиха натижалари одамларнинг лойиха ва ундан келадиган фойда ўртасидаги боғлиқликни қанчалик тушунишига боғлиқ бўлган яна бир соҳа- соғлиқни сақлаш соҳасидир.

9.4. Лойихалардан манфаатдорликни таъминлаш масалалари

Лойиха муваффақиятининг яна бир шартининг мақсад гуруҳининг лойихада манфаатдорлигини, уни қўллаб-қувватлаш ва иштирокини таъминлашдир. Бу лойихани самарали эксплуатация қилиш гаровидир. Кишилар ўзгаришлар қилиш учун таваккалчиликка боришлари ва лойиха мақсадларига эришишлари учун қилган куч-ғайратлари ўзини оқлашига ишонч ҳосил қилишлари керак. Лойихада иштирок этиш барча босқичларда ва шаклларда бўлиши мумкин:

1. Инвестицияларни танлаш ва режалаштириш борасида маслаҳат.

2. Ишчи кучи билан иштирок этиш.

3. Моддий ва пул ресурслари билан иштирок этиш;

4. Лойиха бажарилишини кузатиб бориш ва хоказо.

Маҳаллий аҳолининг лойихада иштирок этиши лойиха раҳбарларига жами харажатларни ўзгартирмаган ҳолда кўпроқ сонли аҳолига лойихадан манфаат етказиш имконини беради. Қарор қабул қилингунга қадар маҳаллий аҳолидан маслаҳат олиш лойихаларга кўрсатиладиган қаршилиқни минималлаштириш, ундан келадиган манфаатни кўпайтириш, хизмат муддатини узайтириш имконини яратади. Масалан, фермерлар қишлоқ хўжалиги ходимлари ишлаб чиқариш технологиялари бозорларининг ҳолати, лойиханинг мумкин бўлган экологик оқибатлари тўғрисида муҳим ахборот манбаи ҳисобланадилар. Сув иншоотлари қуриш ва қишлоқ хўжалигига тегишли бошқа лойихаларда бу ахборотлар жуда муҳим роль ўйнайди.

Маҳаллий аҳолининг лойихада иштирок этиш имкониятларини кенгайтириш стратегияси муваффақияти аҳолининг уюшмаларга бирлаша олиш қобилиятига боғлиқ. Бу уюшмалар орқали улар ўз манфаатларини аниқлайдилар ва химоя қиладилар. Ташкилий ва техник имкониятлар тажриба орттириш билан кенгайтириб борилади. Аммо лойихани эксплуатация қилиш бошлангунга қадар маҳаллий аҳолини ўқитиб, бу жараёнларга тайёрлаш кўпроқ самара беради (ЎзДэуАвто лойихасида бўлгани каби).

Маҳаллий институционал тизимларни яратиш учун вақт талаб қилиниши сабаби кўп лойихаларда илгариде мавжуд бўлган ташкилотларга таянилади. Аммо бу ташкилотларга янги вазифалар юклатилганда улар олдиндан бажариб келган вазифаларни кескин эмас, балки аста-секин кенгайтириб бориши керак.

Мавжуд махаллий ташкилотлардан фойдаланиш ўз афзалликларига эга бўлса-да, бу янги ташкилотлар муваффақиятсиз ишлашини англатмайди. Янги ташкилотлар фаолиятининг муваффақияти бошқа омиллар қаторида янги гуруҳ мавжуд эҳтиёжларни лозим даражада қондира олишига, ходимларнинг тайёргарлиги даражасига, муддатларнинг реаллигига ҳам боғлиқ.

9.5.Ижтимоий ва иқтисодий ривожланишда хотин-қизларнинг роли

Кўпинча лойихалар муҳокама этилаётганда бутун дунёда хотин-қизлар аҳолининг ярмидан кўпчилигини ташкил этиши эътибордан четда қолади. Лойихаларда иштирок этиш ва улардан манфаат кўришда, жинслар ўртасида фарқ борлиги, аёлларнинг иқтисодий манфаатлари лойихаларда ҳисобга олиниши шарт, чунки бу лойиха муваффақияти гаровларидан биридир. Кўпроқ аёллар меҳнатига таянадиган енгил саноат корхоналари лойихаларида бу алоҳида аҳамият касб этади. Аёллар дунё бўйича қишлоқ хўжалигида ишчи кучининг 50%дан 80%гача қисмини ташкил этади. Оилаларда қишлоқ хўжалигида банд аёллар сони эркакларникидан кўп. Улар иш кунининг узоклиги эркакларники билан бир хил.

Оиладаги ишларнинг катта қисми улар зиммасида. Шу сабабли қиз болалар таълими учун қилинган сарфлар энг яхши капитал қўйилма бўлиши мумкин. Чунки аёллар маълумотининг яхшиланиши соғлиқни сақлаш, овқатланиш, болалар соғлиғи яхшиланиши, болалар ўлимининг, туғилиш суръатларнинг пасайишига олиб келади. Ривожлантириш жараёнларида аёллар иштирокини кенгайтириш учун лойихани ишлаб чиқувчилар аҳоли ўртасида аёлларнинг лойихада иштирок этишига ҳамда ундан манфаат кўришига маданий, ҳуқуқий, жисмоний, молиявий тўсиқлар бор-йўқлигини аниқлаш керак. Бундай тадқиқотлар ўтказишда мамлакат ҳудудлари ўртасидаги фарқ эътиборга олиниши лозим.

9.6. Ижтимоий таҳлилда мутахассислар масаласи

Ижтимоий муаммолар лойиха даврининг турли босқичларида юзага чиқади. Лойиха нафақат салбий оқибатларнинг олдини олиш учун, шунингдек, ижтимоий ўзгаришларни бошлаш мақсадида кишилар куч-ғайратларини сафарбар этиши учун ҳам аҳоли урф-одатлари, анъаналарига мосланган бўлиши керак. Кўпгина ижтимоий муаммоларни аниқлаб, мохиятига етишнинг ўзиёқ уларнинг лойихага салбий таъсирини кескин камайтириш имконини беради.

Профессионал тайёргарлик ва ижтимоий таҳлил тажрибаси потенциал ижтимоий муаммоларни аниқлаш учун ўта зарур. Шу сабабли лойиха таҳлилида социолог, антрополог каби мутахассислар иштирокини таъминлаш керак. Турли қишлоқ хўжалиги муассасаларининг чорвачилик бўлимларида чорва билан шуғулланувчи мутахассислар бўлгани ҳолда чорвани етиштириш (чорвадорлар) билан шуғулланувчи мутахассисларнинг йўқлиги кўпгина мамлакатларда чорвачилик лойиҳалари самарадорлигининг пастлиги сабабларидан биридир.

Лойиҳани самарали ишлаб чиқиш ва амалга ошириш қуйидан маҳаллий аҳоли иштироки ва юқоридан ҳукумат томонидан раҳбарлик қилинишини талаб этади. Муваффақиятли ва иқтисодий самарали лойиҳалар кишиларни ўзларининг бир ёки бир неча мақсадларига эришиш йўлида сафарбар этади ва уларни ўз кучларига таянишга ўргатади. Ривожлантириш лойиҳаларида кўпинча бир-бирига зид келувчи ва ўзаро боғланган бу икки шарт бир вақтда бажарилиши керак. Ижтимоий таҳлил улар ўртасида муҳим боғловчи бўғин сифатида хизмат қилади.

Ижтимоий таҳлил бошқа лойиҳалар тажрибасига, мутахассислар тажрибаси ва малакасига таянган ҳолда кишиларнинг эҳтимол бўлган хатти-ҳаракатларини объектив баҳолаш орқали лойиҳаларни ишлаб чиқишни такомиллаштириш ва амалга оширишга ёрдам беради.

Қисқача хулосалар

Лойиханинг у ёки бу варианты аҳолининг лойиха билан боғлиқ бўлган гуруҳи манфаати нуқтаи назаридан талабга жавоб бериш ёки бермаслигини аниқлаш ижтимоий таҳлилнинг вазифаси ҳисобланади. Ижтимоий таҳлил аҳоли томонидан қўллаб-қувватланадиган лойиха стратегиясини белгилайди. Бу таҳлил лойиха таҳлилининг бошқа турлари билан бирга ўтказилади.

Ижтимоий таҳлилнинг биринчи босқичида мақсад, аҳоли гуруҳи, уларнинг демографик ва маданий тавсифлари ўрганилади. Лойихани режалаштириш жараёнларига маҳаллий аҳолини жалб этиш, уларнинг ўзига хос қарашлари ҳисобга олинишини таъминлаш лойиха муваффақиятининг муҳим шартларидан биридир. Лойиха муваффақияти шартларидан яна бири аҳолининг қай шаклларда уюшганлигини, улар ўртасидаги муносабатлар тизимини ҳисобга олишдир.

Маҳаллий аҳоли лойихаларда қуйидаги шаклларда иштирок этади:

- инвестицияларни танлаш ва ривожлантириш борасида маслаҳат;
- ишчи кучи билан иштирок этиш;
- моддий ва пул ресурслари билан иштирок этиш;
- лойиха бажарилишини кузатиб бориш ва хоказо.

Маҳаллий аҳолининг лойихаларда иштирок этиши лойихадан манфаат кўрувчилар сафини кенгайтириш, яъни унинг самарадорлигини ошириш имконини беради.

Лойихаларда хотин-қизлар ролига катта эътибор бериш зарур, чунки аёллар жами аҳолининг камида ярмини ташкил этадилар. Бунинг учун лойихада хотин-қизлар иштирокига тўсқинлик қилувчи омилларни аниқлаш ва уларни бартараф қилиш чораларини кўриш лозим. Айниқса, енгил саноатдаги каби ходимларининг катта қисми хотин-қизлар бўлган тармоқларлаги лойихалар учун бу ўта зарур.

Лойиха тахлилида социолог, антрополог каби мутахассислар иштирок этиши ижтимоий тахлил сифатли бўлиши, лойихадаги турли зиддиятларнинг олди олинишини таъминлаши мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ижтимоий тахлилнинг вазифаси ва ахамиятини тушунтириб беринг.
2. Ижтимоий тахлилнинг тўрт асосий соҳасига (вазифаларига) изох беринг.
3. Маҳаллий аҳоли маданий хусусиятлари эътиборга олинмаслигининг лойиха учун салбий оқибатлари нималарда кўринади?
4. Аҳолининг демографик хусусиятлари ва лойиха самараси ўзаро қандай боғланган?
5. Нима учун маҳаллий аҳоли ахборот манбаи хисобланади?
6. Хотин-қизларнинг лойихалар муваффақиятидаги ролини тушунтириб беринг.
7. Инвестицияларни танлаш ва режалаштириш борасида тушунтириб беринг.
8. Ишчи кучи билан иштирок этишни тушунтириб беринг.
9. Моддий ва пул ресурслари билан иштирок этишни тушунтириб беринг.
10. Лойиха бажарилишини кузатиб бориш ҳақида нима дея оласиз?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.
- 2.Кожухар И.О. практикум по экономической оценке инвестиций. Учебное пособие.2-е изд.М: Издательско-товговая корпорация «Дашков и К о» 2006 –148 стр.

- 3.Тимченко Т.Н. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие.М: Издательство РИОР 2005 –63 стр.
4. Волков А.С. Марченко А.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Учебное пособие.М:Изд.РИОР,2006 –111 стр.
- 5.Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие –М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о»2006 –138 стр.
- 6.Аньшин В.М. «Инвестиционный анализ»М.2004.
- 7.Черняк.В.З. «Управление инвестиционными проектами»М.2004.

Интернет маълумотлари.

WWW.ceep.uz.

WWW.bearingpoint.uz.

WWW.pca.uz.

www.makroiqtisodiyot.narod.ru

www.nigorabonu.narod.ru

Х-БОБ.ИНСТИТУЦИОНАЛ ТАХЛИЛ

10.1. Институционал тахлилнинг мохияти ва мақсадлари

Институционал тахлил лойиха устида бажариладиган ишларнинг энг муҳимларидан бирига айланди. Инвестиция лойиҳалари натижалари кўп жихатдан ташкилий тузилма сифатига ҳам боғлиқ. Лойиҳани амалга оширувчи ташкилотларни ўрганиш, уларнинг бошқарув имкониятлари, шунингдек, марказий ҳокимиятнинг лойиҳа учун мутасадди бўлган ташкилотларга ёрдам беришга қанчалик тайёр эканликларини баҳолашга имкон беради. Яхши шаклланмаган, такомиллашмаган бошқарув тузилмасига, малакали мутахассислар, ахборот тизимлари ва хоказоларга эга бўлмаган ташкилотлар зиммасига лойиҳаларни амалга оширишни топшириш ёки улар таклиф этган лойиҳаларни молиялаштириш муваффақиятсизликка олиб келиши мумкин (ёки ҳеч бўлмаганда қўшимча харажатларни келтириб чиқаради).

Институционал тахлил лойиҳаларни самарали амалга ошириш ва эксплуатация қилишга, шунингдек, мавжуд ташкилотларни мустаҳкамлаш, малакали мутахассислар билан тўлдиришга кўмак бериши лозим. Кучли институтларни ташкил этиш лойиҳага кўра фойдаланиладиган миллий ҳамда халқаро ресурсларни муҳофаза қилган ҳолда лойиҳаларни самарали амалга ошириш имконини беради. Инвестиция лойиҳалари институционал тахлили (ИТ) дан мақсад лойиҳа амалга ошириладиган макондаги ташкилий, ҳуқуқий, сиёсий ва маъмурий вазият (муҳит) га баҳо бериш ҳамда лойиҳага жалб этилган ташкилотларнинг имкониятларини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари борасида тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Тавсиялар қуйидаги масалаларни қамраб олади:

а) менежмент услублари ва усуллари, шу жумладан, мониторинг ва баҳолаш;

б) ташкилий тузилма, ундаги ўзгаришлар;

в) режалаштириш, шу жумладан, инвестицияларни жойлаштиришни режалаштириш;

г) ходимлар таркибини тўлдириш, ўқитиш, малакасини ошириш;

д) молиявий фаолият, шу жумладан молиявий фаолиятни бошқариш, сметалар тузиш, бухгалтерия хисоби ва тафтиш;

е) лойихаларнинг моддий-техник таъминоти;

ж) эксплуатация ва техник хизмат кўрсатиш тизимлари;

з) ташкилотлараро мувофиқлаштириш;

и) алоҳида секторларга нисбатан сиёсат масалалари.

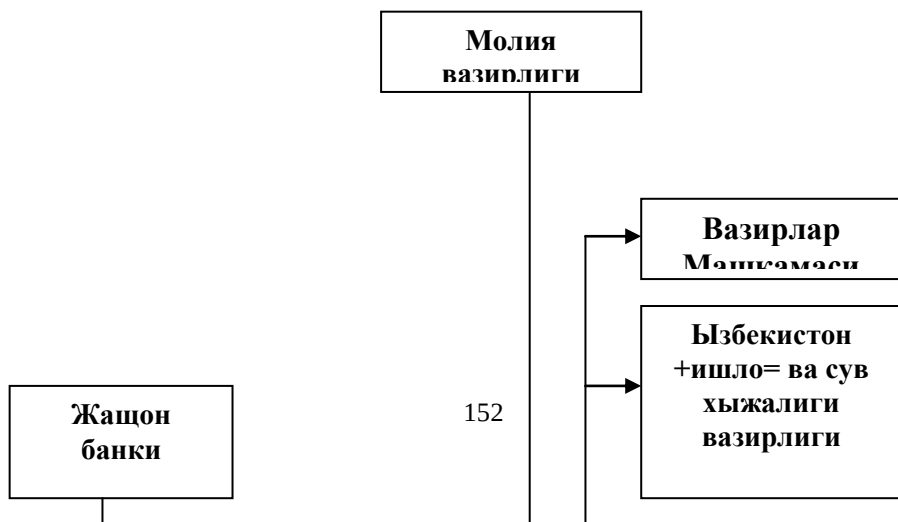
Бу вазифалар нафақат лойихаларни амалга ошираётган ва эксплуатация қилаётган ташкилотлар, шунингдек, лойиха муваффақиятига таъсир кўрсатувчи ҳукумат ва тармоқ тузилмаларига, яъни вазирликлар, идоралар, банклар, тадқиқот муассасаларига ҳам тегишли.

Ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатларда институционал таҳлилнинг муҳим вазифаларидан бири эски давлат ташкилотларини бозор иқтисодиётидаги бошқачароқ вазифаларни бажаришга мослашган янги ташкилотлар, агентликлар ва корхоналарга айлантиришни режалаштиришдан иборат. Бу муаммонинг нақадар муҳимлиги бир қатор мамлакатларда оммавий хусусийлаштириш лойихаларини амалга ошириш чоғида яққол намоён бўлди. Бунга Ўзбекистонда жаҳон банкининг пахтачилик индустриясини такомиллаштириш бўйича лойихаси мисол бўла олади.

Ушбу лойихани амалга оширишда лойихада иштирок этаётган совхозлар ва колхозлар хусусийлаштирилиб, очиқ турдаги хиссдорлик жамиятларига айлантирилди. Колхоз ва совхозларнинг мулкларининг қийматига тенг миқдорда акциялар чиқарилди ва улар биржасига эркин сотилиши ва олиниши учун республика фонд жойлаштирилди. Бундан асосий

мақсад колхоз ва совхозларни хусусийлаштириш, хиссдорлик жамиятларига айлантириш ва хусусий секторни ривожлантиришга таъсир кўрсатиш бўлган эди. Шу вазифаларни ҳал қилиш учун Ўзбекистон Республикаси Пахтачилик лойихасини амалга ошириш агентлиги ташкил этилди. Унинг бошқарув тузилмаси куйидаги чизмада соддлаштирилган ҳолда келтирилган:

Иқтисодиётни қайта қуриш шароитида лойихага мутасадди бўлган ташкилотлар учун “мулкчилик” концепцияси ўта муҳим ҳисобланади. Лойихани амалга оширувчи ташкилотлар унинг муваффақияти ёки муваффақиятсизлиги учун масъулиятни ўз зиммаларига олгандагина ижобий натижага эришилади. Мулк ҳуқуқи мутасадди ташкилотлар менежерлари лойиха мақсадларини англашлари ва бу мақсадларга эришиш учун зарур қарор қабул қилиш ваколатига эга эканликларини англатади. Бундай вазиятда уларда ҳам шахсий манфаатдорлик, ҳам лойихага раҳбарлик қилиш имконияти мавжуд бўлади. Институционал таҳлилнинг каттагина қисми “мулкчилик” омили лойихани муваффақиятли амалга оширишга қанчалик таъсир этишини аниқлашга қаратилган.

10.2. Институционал тахлил тузилмаси

Инвестиция лойихаларини институционал тахлил учун конкрет шароитларга тезда мослаштира бўладиган стандарт ечимлар ёки моделлар деярли йўқ. Институтларни ривожлантириш узоқ давом этувчи экспериментлар ва адаптация (мослашув) жараёнларидан иборат. Бу жараёнлар эса кўпинча сиёсий ва иқтисодий вазиятнинг салбий ўзгаришлари туфайли муваффақиятсизликка учрайди. Умуман олганда

институционал таҳлилга қуйидаги вазифаларни бажариш киради:

- лойиха амалга ошириладиган институционал шарт-шароитларни (ташкилотлар, меъёрий ҳужжатлар ва сиёсий омиллари) аниқлаш ва тасвирлаб бериш;

- лойихада иштирок этувчи ташкилотларнинг моддий ва меҳнат ресурслари, техник малакаси, ташкилий тузилмаси, бошқарув ва маъмурий имкониятлари, молиявий ахvoli нуқтаи назаридан кучли ва заиф томонларини баҳолаш;

- қонунлар, сиёсат ва йўриқномалар ўзгаришининг лойихани амалга ошириш ва эксплуатация қилишга (айниқса, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, иш ҳақи, баҳолар, субсидиялар, ташқи савдо, валюта курси ва хоказоларга) эҳтимол бўлган таъсирини баҳолаш;

- лойихада қатнашувчи ташкилотларнинг заиф жиҳатларини бартараф қилишнинг муқобил йўллари хамда қонунлар, сиёсат ва йўриқномаларнинг лойихага кўрсатиши мумкин бўлган потенциал салбий таъсирига қарши чора-тадбирларни илгари суриш (тегишли такомиллаштириш ишлари лойиха амалга ошириладиган ва эксплуатация қилинадиган вақтда хамда бундан олдин лойиха бўйича иш графигига кўра амалга оширилади);

- тавсия қилинадиган ташкилий ўзгаришларни амалга ошириш учун керак бўлиши мумкин бўлган техник ёрдам бўйича таклифларни илгари суриш хамда зарур ишларни ўтказиш графигини ишлаб чиқиш.

10.3. Лойиха иштирокчилари фаолиятидаги доимий муаммолар

Иқтисодий қайта қуриш жараёнида икки муҳим институционал муаммо кузатилади. Биринчидан, бу мавжуд ҳукумат муассасаларини ислох қилиш зарурати, иккинчидан, эски тузумда мавжуд бўлмаган янги институтларни ташкил этиш. Масалан, собиқ Совет Иттифоқи республикаларида банк тизими, биржалар ва бошқа бир қатор институтлар мавжуд эмас эди. Иқтисодий

ислохотлар, шубҳасиз, ишсизлик ва бошқа ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради. Хусусий сектор ва бандликнинг бошқа муқобил соҳалари ишга тушгунига қадар эса анча узилиш юзага келади. Шу туфайли ўтиш даври иқтисодиётида институционал ислохотлар ижтимоий ҳимоя тизимини яратиш билан бирга бормаса, амалга ошириб бўлмайдиган вазифага айланади.

Институционал муаммоларни характерлаш учун кўпинча зарур ечимларни топишга ҳалақит берувчи юзаки атамалар қўлланилади. Масалан, қийинчиликка учраган лойиҳа ҳақида, унинг “рахбарлари заиф” дейилса, лойиҳа муваффақиятини “лойиҳанинг ҳаракатчан менежери” билан боғлашади. Молиявий фаолиятни назорат қилишда юзага келган қийинчиликларни эса кўпинча бухгалтерияда персонал компьютерларнинг йўқлиги билан изохлашади, ходимлар ва маъмуриятнинг қониқарсиз иши эса, ходимларда етарли малака йўқ, деб осонгина изохлаб қўйилади.

Аммо бу кўриниб турган камчиликларни тузатиш бўйича таклиф қилинган қарорлар кўпинча навбатдаги муаммолар қатламини аниқлашнинг анча қиммат турадиган йўлидир. Албатта, яхши менежер керак. Лекин менежерлар аслида ишга лаёқатли бўлсалару бир-бирига зид талабларга дуч келишса ҳамда бу зиддиятни ечиш ваколатига эга бўлишмаса менежерларни ўзгартиришдек кўп вақт талаб қилувчи ва қиммат турувчи жараён ҳеч қандай ижобий натижа бермайди. Шу сингари ҳақиқий муаммо бухгалтерия ҳисобини автоматлаштириш эмас, балки аниқ ахборотнинг келиб туриши бўлса компьютер ўрнатиш билан масала ечилиб қолмайди.

Кўпгина давлатларда вазирликлардаги бюджет ҳисоб-китобларида персонал компьютерларни қўллаш нафақат ахборотларни қайта ишлаш ҳажмларини кўпайтириш ва тезлигини ошириш туфайли, шунингдек, вазирликлар раҳбарларига ахборот тизимининг ўзини ўзгартириш имконини бергани учун ҳам муваффақиятли бўлди. Натижада ҳисоботларни топшириш тартиби соддалашди ва шу қадар тезлашдики, топшириш муддатлари ҳафта ва ойлар ўрнига кунларгача қисқарди

хамда турли хилдаги ва хажмдаги харажатлар оқибатини анча аниқроқ баҳолаш тизимини ўрнатишга эришилди.

Худди шунингдек, айрим ҳолларда ходимлар малакасининг етишмаслиги уларнинг қониқарсиз ишлашининг вазифаларини белгилаш ва стимуллар тизимида аниқлик етишмаслиги, хизматда кўтарилиш имкониятлари чекланганлиги каби омилларга нисбатан иккинчи даражали сабаби бўлиши мумкин. Бу омилларда ўзгариш ясамасдан туриб, ходимларни ўқитиш борасидаги чора-тадбирлар кутилган натижани бермайди.

Қисқача қилиб айтганда, одатда, лойиҳаларни амалга ошираётганда пайдо бўладиган кўпгина институционал муаммолар жуда чуқур сабабларга эга. Бу сабабларни аниқламасдан туриб эса узоқ муддатли қарорлар қабул қилиш қийин. Санаб ўтилган қийинчиликлардан кўпини ҳал этиш ўнлаб йилларни талаб қилиши мумкин. Чунки улар чуқур иқтисодий, техник, ижтимоий ва маданий чекланишларни акс эттиради. Янги институтлар ўз жамиятида илдиз отиши ва ўз маданий муҳитига мослашиши керак. Техник ва бошқарув лаёқати сиёсатни самарали режалаштириш, ишларни дастурлаш, молия ва кадрларни бошқариш ва ҳозирги замон ташкилотининг бошқа муҳим вазифаларини бажаришни таъминлаши учун аста-секин яхшиланиб бориши керак.

10.4. Зарурий институтларни ташкил этишга таъсир этувчи омиллар

Зарурий институтларни ташкил этиш (айниқса, ривожлантириш лойиҳалари билан боғлиқ ҳолларда) уч гуруҳ омиллар таъсирида мураккаблашади. Булар:

а) ноқулай сиёсий шарт-шароитларнинг салбий таъсири;

б) лойиҳа олдига қўйилган мақсадларнинг мураккаблиги;

в) лойиҳанинг инвестициядан кейинги босқичига эътиборсизлик.

Шу туфайли институционал муаммоларни аниқлаш, баҳолаш ҳамда ечиш борасида тавсиялар ишлаб чиқиш учун (бу борада умумий моделлар, андозалар йўқлигини ҳам эътиборга олган ҳолда) санаб ўтилган омилларни эътиборга олиш зарур.

Сиёсий омиллар таъсири

Барча ривожлантириш лойиҳалари ҳоҳ у давлат секторида, ҳоҳ у хусусий секторда бўлсин, ҳукумат макроиктисодий сиёсатининг ҳамда бу сиёсатни ўзида мужассамлаштирган қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар кучли таъсири остида бўлади. Агар ташкилий тузилмалар ўз куч ва ресурсларини сиёсий қарорларининг салбий таъсирига қарши курашга сарфлашга мажбур бўлсалар бу тузилмалар узоқ истиқболга муваффақият билан ишлай олмайдилар. Ҳукумат сиёсати лойиҳа амалга оширилаётган иқтисодий шарт-шароитларни (жиддий суратда) бузиб кўрсатса, институционал муаммолар сони ортиб кетади. Асосланмаган валюта алмашув курси ёки савдо сиёсати нафақат лойиҳа бўйича олинадиган даромадлар даражасига таъсир кўрсатади, шунингдек, эҳтиёт қисмларни қидириб топиш, экспорт-импорт операциялари йўлидаги бюрократик тўсиқларни енгиш қабиларга ортиқча куч келишга олиб келади. Давлат баҳо ва солиқ сиёсати бозор сигналларини бузиб кўрсатиб, менежерларнинг адашишига олиб келиши мумкин.

Айниқса, давлат баҳо ва бюджет сиёсатининг лойиҳанинг иқтисодий ва молиявий фаолиятига таъсири катта. Шунингдек, бунинг таъсирида лойиҳа менежерлари ҳамда ходимлар фаолияти баҳолаш мумкин бўлмай қолади. Чунки ташкилотнинг қониқарсиз ишига доимо яхши ишлашга ҳалақит бераётган сиёсий вазият сабаб қилиб кўрсатиш мумкин. Давлат томонидан тартибга солиш, назорат қилиш ва бевосита аралашувнинг мураккаб тизими мавжудлиги таъсирида сиёсий вазиятнинг салбий таъсири янада чуқурлашиши мумкин.

Мақсадлар мураккаблиги

Кўпчилик истеъмолчилар ва манфаат кўрувчилар талабини ифода этувчи йирик, ижтимоий йўналтирилган ривожлантириш лойихаларида кўп холларда лойиха мақсади ва унга эришиш воситаларини белгилаш қийин бўлади. Бунга мисол тариқасида таълим дастури ва минерал ўғитлар ишлаб чиқаришга инвестиция сарфлари лойихаларини таққослашимиз мумкин. Маълумотли ва ўзгарувчан шароитларга тез мослашувчан кишиларни тайёрлаш вазифасини маълум миқдордаги ўғит ишлаб чиқариш вазифасига кўра баҳолаш қийин. Ўқитиш дастурида мақсадга эришиш усуллари ҳам анча мураккаб ва ноаниқдир.

Айрим лойихаларда мақсадлар аниқ-равшан бўлса-да, улар шунчалик кўпки, уларнинг ҳаммасига бир текис эришишни таъминлаб бўлмайди. Масалан, қишлоқ туманларини комплекс ривожлантириш лойихалари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни кўтариш, инфратузилмани ривожлантириш, ижтимоий хизматларни кенгайтириш, маданий анъаналарни ўзгартириш каби мақсадларга дуч келди.

Ижтимоий йўналтирилган лойихалар кўп сонли аҳоли билан иш кўрадики, лойиха агентлиги уларга доим ҳам бевосита таъсир кўрсата олмайди (электростанция директори ўз ходимларига таъсир кўрсатишига ўхшаб).

Лойихани ўраб турган мухитга нисбатан уни бошқаришнинг уч жиҳатига алоҳида тўхталиб ўтиш зарур:

1. Стандарт ва экспериментал лойихалардан фойдаланиш.

2. Ишларни мувофиқлаштириш услублари.

3. Бошқарув назоратини такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар.

Инфратузилмалар, коммунал иншоотлар ва йирик sanoat корхоналари куриш лойихалари ташкилий жиҳатдан бирмунча афзалликка эгалар. Яъни улар учун зарур ташкилий тадбирлар ва технологиялар, стандарт ечимлар mavjud. Кўпчилик лойихалар учун эса стандарт ечимлар, технологияларни қўллаб бўлмайди. Бундай шароитда мослаштириш қобиляти ташкилий тузилманинг муваффақият гарови бўлиши мумкин.

Мослаштирув иши бюрократик муассасалар учун айниқса қийин кечади. Бунга уларнинг режали харажатлар ҳақида доимий ҳисобот беришга мажбурликлари ва ҳар қандай хавфдан қочишлари сабабки, бу ҳол уларни консерватив қилиб қўяди. Айрим ҳолларда лойихани амалга оширувчи ташкилотга мураккаб институционал ва моддий-техник талаблар қўйиладиган битта йирик лойихадан кўра, ўрнатилган график бўйича бир нечта экспериментал лойихаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин.

Экспериментал лойихаларга муқобил вариант - кичик дастурларни субпудратчи ташкилотларга топширишдир. Бунда бош пудратчи бундай дастурларни молиялаштириш, техник ёрдам кўрсатишни ўз зиммасига олади.

Мувофиқлаштириш муаммолари

Йирик лойихаларга хос бўлган ташкилий муаммоларни ҳал этишнинг яна бир йўли лойиханинг бош мақсадига эришиш учун қайси фаолият турлари асосий эканлигини аниқлаб, чекланган ташкилий ресурсларни шу фаолиятга жамлаш ҳамда иккинчи даражали вазифаларни кейинроққа қолдиришдир. Шундай ёндашувни лойиха бўйича ишларни мувофиқлаштиришга нисбатан ҳам қўллаш мумкин, чунки кўп сонли ижрочилар фаолиятини мувофиқлаштириш кўп вақт талаб этади ва керакли натижа бермаслиги мумкин. Мувофиқлаштиришни инкор этиб бўлмайдиган шароитларда турли ижрочилар вазифалари аниқ-равшан белгиланиши керак. Иккинчи даражали ресурсларни назорат этувчилар фаолиятини мувофиқлаштирувчи комитет тузгандан кўра уларни кичик ишчи гуруҳларга бирлаштириш мувофиқлаштиришнинг самаралироқ механизми бўлиши мумкин.

Бошқарув назоратини такомиллаштириш чора-тадбирлари

Лойиха натижаларини баҳолашдаги қийинчиликларни лойиха фаолиятининг мумкин қадар кичикроқ назорат ва бошқарув осон бўлган вазифаларга

бўлиш йўли билан камайтириш мумкин. Таълим ва ижтимоий масалалар бўйича лойихаларда молия фаолиятини бошқаришга катта эътибор берилади. Молиявий оқимларни ҳисобга олиш ва назорат қилиш эса бу лойихалардаги ноаниқликларни камайтирар ва уларни бошқаришни яхшилар, молиявий тартибни мустаҳкамлаган булар эди. Шунингдек, замонавий бошқарув ахборот тизимини яратиш имкониятини берадики, бу ўз навбатида лойихани самарали бошқарувнинг асосий унсуридир. Патент бериш ёки коммунал хизмат кўрсатиш бўйича хусусий корхоналар билан контракт тузиш услублари бошқарув назоратини такомиллаштириш усули сифатида кейинги йилларда алоҳида эътибор жалб этаяпти. Турли сабабларга кўра ҳукумат идоралари билан шартнома асосида ишловчи хусусий корхоналар томонидан коммунал хизматлар кўрсатиш транспорт, соғлиқни сақлаш каби соҳаларда хизмат сифатини оширишга, харажатларни қисқартирилишига олиб келади.

10.5. Лойихаларнинг инвестициялардан кейинги босқичига эътиборсизлик

Лойихаларни амалга оширишдан кейинги босқичга доим ҳам етарлича эътибор берилавермайди. Кўпинча бу ҳолат қарор қабул қилувчи шахсларнинг асосий эътибори инвестициялаш босқичига жамлангани ҳолда, эксплуатация ва жорий хизмат масалалари эътибордан четда қолишида намоён бўлади. Бунинг оқибатида лойихадан олинаётган даромад камаяди, асосий фондлар қисқариб кетади ҳамда ташкилий тузилма ривожланишида жиддий молиявий ва бошқарув муаммолари келиб чиқади. Лойихани амалга оширишдан манфаатдор бир қанча ташкилотлар ва шахсларни санаб ўтиш мумкин (Масалан, хорижий инвесторлар, сиёсатчилар, компаниялар ва қасаба уюшмалари). Лекин лойиха тугалланиши биланоқ уни самарали эксплуатация қилиш учун зарур бўлган ресурслар билан таъминлаш ҳамда маъмурий бошқарув тизими

томонидан етарлича эътибор бериш борасида муаммолар пайдо бўлади.

Лойихани эксплуатация қилиш босқичига эътиборсизликнинг кўринишларидан бири техник хизмат кўрсатиш харажатлари ва ундан келадиган даромадларга кам аҳамият берилишидир. Бу соҳага етарли эътибор берилиши лойихадан кутилаётган самарани янада оширади. Лойихани эксплуатация қилиш босқичига эътиборсизлик оқибатларидан бири қайтарилиб турувчи инвестиция харажатлари етарли даражада тахлил қилинмаслигидир. Бунинг устига, бу харажатларни қоплаш манбалари зарур даражада режалаштирилмайди.

Қисқача хулосалар

Инвестиция лойихаларини институционал тахлил қилишдан мақсад лойиха амалга оширилаётган макондаги ташкилий, ҳуқуқий, сиёсий ва маъмурий вазият (муҳит)га баҳо бериш ҳамда лойихага жалб этилган ташкилотларнинг имкониятларини мустахкамлаш чоратadbирлари борасида тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Бу тавсиялар менежмент, ташкилий тузилма, режалаштириш, ходимларни бошқариш, молия, моддий техник таъминот каби соҳаларни қамраб олади ва улар лойиха муваффақиятига таъсир кўрсатувчи ҳукумат ва тармоқ тузилмаларига, яъни вазирликлар, идоралар, банклар, тадқиқот муассасаларига ҳам тааллуқлидир.

Иқтисодиётни қайта қуриш жараёнида икки муҳим институционал муаммо кузатилади. Биринчидан, бу мавжуд ҳукумат муассасаларини ислох қилиш зарурати бўлса, иккинчидан, эски тузумда мавжуд бўлган янги институтларни ташкил этишдир.

Лойиха иштирокчилари фаолиятида менежер малакаси, унинг ваколатлари етишмаслиги, ахборот етишмаслиги ёки ахборот тизимининг мураккаблиги, ходимларни рағбатлантириш тизимида аниқлик етишмаслиги каби чуқур сабабларга эга институционал муаммоларга дуч келинади.

Лойихани амалга ошириш учун зарурий институтлар ташкил этишга уч гуруҳ омиллар акс таъсир кўрсатади. Булар:

а) ноқулай сиёсий шарт-шароитлар (сиёсий омиллар);

б) лойиха олдига қўйилган мақсадларнинг мураккаблиги;

в) лойиханинг инвестициядан кейинги босқичига эътиборсизлик.

Давлатнинг нотўғри баҳо ва бюджет сиёсати, иқтисодий фаолиятини қатъий тартибга солиш, бюрократик тўсқинларнинг мавжуд бўлиши оқибатида бозор сигналлари бузиб кўрсатилади, иқтисодий фаолият чекланади ва лойиха муваффақияти шубҳа остида қолади.

Лойиха ишга туширилгандан сўнг, уни ким эксплуатация қилиши, харажатлар ва даромадлар қандай бўлиши кабилар ҳам лойиха муваффақияти шартларидан биридир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Институционал таҳлилнинг моҳиятини тушунтириб беринг.

2. Институционал таҳлил вазифалари нималардан иборат, яъни тузилмаси қандай?

3. Лойихалар учун зарур институтларни ташкил этишга таъсир этувчи омиллар нималардан иборат?

4. Лойихаларнинг инвестициялардан кейинги босқичига эътиборсизлик.

5. Институционал таҳлил лойиха таҳлилининг бошқа турлари билан қандай боғланган?

6. Стандарт ва экспериментал лойихалардан фойдаланиш ҳақида нима дея оласиз?

7. Ишларни мувофиқлаштириш услублари қандай?

8. Бошқарув назоратини такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлари қандай?

9. Менежмент услублари ва усуллари, шу жумладан, мониторинг ва баҳолаштирилиши қандай?
10. Ташкилий тузилма, ундаги ўзгаришлар қандай?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.
- 2.Кожухар И.О. практикум по экономической оценке инвестиций. Учебное пособие.2-е изд.М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о» 2006 –148 стр.
- 3.Тимченко Т.Н. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие.М: Издательство РИОР 2005 –63 стр.
4. Волков А.С. Марченко А.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Учебное пособие.М:Изд.РИОР,2006 –111 стр.
- 5.Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие –М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о»2006 –138 стр.
- 6.Аньшин В.М. «Инвестиционный анализ»М.2004.
- 7.Черняк.В.З. «Управление инвестиционными проектами»М.2004.

Интернет маълумотлари.

WWW.ceep.uz.
WWW.bearingpoint.uz.
WWW.pca.uz.
www.makroiqtisodiyot.narod.ru
www.nigorabonu.narod.ru

ХІ-БОБ.МОЛИЯВИЙ ТАХЛИЛ

11.1. Молиявий тахлилнинг мохияти ва турлари

Лойихани молиявий тахлил қилиш бир неча кўринишга эга бўлиб, лойиха турига қараб, икки ёки ундан кўпроқ турдаги молиявий тахлил амалга оширилиши мумкин. Молиявий тахлил қуйидаги турларни ўз ичига олади:

1. Молиявий рентабеллилик тахлили.
2. Молиялаштиришга эҳтиёж тахлили.
3. Лойихани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг молиявий тахлили.
4. Харажатларнинг қопланиши тахлили.

Молиявий тахлилнинг санаб ўтилган турлари қайси вазифаларга эга бўлиши, лойиханинг молиявий жихатдан мақсадга мувофиқлиги у қайси нуқтаи назардан туриб кўриб чиқиладиганлигига боғлиқ.

Буни қуйидаги жадвалда кўрамиз:

Молиявий тахлил турлари

Тахлил тури	Молиявий Рентабелли-лик тахлили	Молиялаш тиришга эҳтиёж тахлили	Лойихани эксплуатация қилувчи ташкилотни молиявий тахлил	Харажатларни қопланиши тахлили
Тахлил мақсади	Лойихага қўйилган капитал маблағлар самарадорли гини аниқлаш	Лойихани амалга ошириш учун маблағ билан таъминла шни режалаш-тириш	Лойихани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг молиявий ахвопи ва бошқарув сифатини аниқлаш	Давлат лойихаларида фойдаланувчиладан тушадиган тўловлар хисобига харажатлар қопланишини баҳолаш
Лойиха	Лойиха	Хукумат,	Лойихани	Хукумат,

тахлили қайси позициядан туриб амалга оширилади	позиция-сидан туриб	лойихадан фойдаланувчилар ва ундан манфаат кўрувчилар позицияси дан туриб	эксплуатация килувчи ташкилот позициясидан туриб	лойихадан фойдаланувчилар, ундан манфаат кўрувчилар ҳамда лойихани бошқариш позициясидан туриб
Фойдаланила диган молиявий хисоботлар тизими	Дисконтланган пул тушумлари ва чиқимлари оқими хисоботи	Молиявий режа	Фойда ва зарарлар хисоботи, Пул маблағлари тушумлари ва чиқимлари оқими хисоботи, баланс хисоботи.	Харажатларни коплаш кўрсаткичлари, тўлов хажми, ёки фойдаланувчилардан олинадиган солиқ хажми.
Мезонлар	Ички фойда меъёри, Соф келтирилган қиймат	Қарзларни ва улар бўйича фоизларни тўлаш учун қилинган харажатларни коплаш даражаси.	Самарадорлик меъёри, молиявий кўрсаткичлар	Тўлов хажми ва таркиби
Қайси объектга нисбатан қўлланилади	Хусусий сектордаги лойихаларга, давлат секторидаги тижорат лойихаларига нисбатан	Хамма лойихаларга нисбатан	Фирмаларга ва давлат лойихаларига нисбатан	Давлат секторидаги таълим, соғлиқни сақлаш, сув таъминоти, транспорт каби хизмат кўрсатишга йўналтирилган лойихаларга нисбатан

Молиявий тахлилнинг ҳар хил турлари лойиханинг мақсадга мувофиқлигини, ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини, лойиха иштирокчилари учун рағбатларни, молиявий режаларнинг асосланганлигини, молиявий бошқарувнинг лаёқатлилиги даражасини ҳамда лойихани амалга ошириш натижасида кутилаётган фойда даражасини баҳолаш учун қўлланилади.

У ёки бу турдаги тахлилни ўтказиш зарурати лойиханинг мураккаблиги даражасига, унинг хусусий сектордаги ёки давлат лойихаси эканлилигига ҳамда иқтисодиётнинг қайси тармоғига тааллуқлигига боғлиқ.

Молиявий тахлилда даромад ва харажатларни ҳисоблашда:

- фақат алоҳида бозор баҳолари қўлланилади;
- капитал харажатлар лойиханинг бутун хизмат даврига тақсимлаб чиқилади (амортизация);
- солиқлар ва турли гуруҳлар ўртасидаги бир томонлама тўловлар ҳисобга олинади;
- хусусий дисконт ставкаси қўлланилади.

11.2. Молиявий рентабеллилик тахлили

Молиявий рентабеллилик тахлилининг мақсади лойиханинг ҳаёт даври давомида инвестициялардан келадиган самарани баҳолашдан иборат. Бу тахлилни баъзида лойиханинг молиявий мақсадга мувофиқлиги тахлили деб ҳам юритилади. Бу тахлилни ўтказишнинг услубий асослари иккинчи ва учинчи мавзуларда кўриб чиқилган. Шу асосга таянилган ҳолда рентабеллилик кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади.

Бу тахлил лойихадаги пул тушумлари ва чикимлари оқимига асосланган ҳолда ўтказилади. Бунда эътибор лойихани амалга оширувчи ташкилотларга(уларнинг молиявий ҳолатига) эмас, балки лойиханинг ўзига қаратилади. Молиявий рентабеллилик тахлили товарлар ва хизматлар савдосини амалга оширувчи лойихалар учун ўта муҳим, лекин коммунал хизмат кўрсатувчи ва давлатдан қисман дотация олиб ишловчи ташкилотлар учун унча ҳам муҳим эмас.

Харажатларни қоплаш тахлили рентабеллилик тахлилининг деярли худди ўзи бўлиб, давлат харажатлари фойдаланувчилар тўловлари ва солиқлар хисобига қопланадиган лойихалар учун қўлланилади.

Молиявий рентабеллилик тахлилида харажатлар ва даромадлар қўйилган мақсаддан келиб чикиб аниқланади. Харажатларни фирма ёки ижрочи ташкилотнинг фойдасини камайтирувчи молиявий оқимлар ташкил этса, даромадларни фойда ёки даромадни кўпайтирувчи молиявий оқимлар ташкил этади.

Харажатлар ва даромадлар оқимларини лойихалаштириш учун ишлаб чиқариш фаолиятининг техник даражасини белгилаб олиш, инвестициялардан кўзда тутилган техник ресурсларнинг лойихага кириш ва чиқишдаги оқимини, лойихаларнинг бозор ва маъмурий ўрнатиладиган баҳоларда ҳисобланган натижаларини аниқлаб олиш талаб этилади.

Тушумлар оқими махсулот сотиш (хизмат кўрсатиш) хажмини уларнинг харид баҳоларига кўпайтириб топилади. Харажатлар оқими эса ишлаб чиқаришда фойдаланилган моддий ресурслар ва хизматлар миқдорини уларни сотиб олиш баҳосига кўпайтириб топилади. Бундай баҳолаш лойиханинг бутун яшаш даврига, ҳар бир йил учун ўтказилади.

Лойиха учун зарур ресурслар ва ундан кутилаётган натижаларни баҳолашда: биринчидан, ички ва ташқи бозорда яқинда бўлиб ўтган битимларда қўлланилган амалдаги баҳолар асосида реал бозор баҳоларини; иккинчидан, келгусидаги баҳоларни прогноз қилиш лозим.

Одатда, иқтисодий ва молиявий тахлилни ўтказишда инфляция таъсиридан тозаланган доимий баҳолар, шунингдек, инфляция таъсиридан тозаланган дисконт коэффициенти қўлланилади.

Лойиха бўйича ишлаб чиқарилган товар (кўрсатилган хизмат)лар учун тушган барча тўловлар, дебиторлик қарзлари, субсидиялар ва бошқа даромадлар (ижара ҳақи ва бошқалар) лойиха бўйича тушумларга киритилади ва унинг умумий самарасини кўрсатади.

Харажатлар ўз ичига эксплуатация ва капитал харажатларини олади. Эксплуатация харажатларига иш хақи, материал, ёқилғи харажатлари, ижара хақи тўловлари, коммунал тўловлар, умумий ва маъмурий харажатлар, солиқлар, жорий таъмирлаш харажатлари, хали тўланмаган, аммо хисобга олинган кредиторлик қарзлари ва бошқалар киради. Капитал харажатларга эса инвестициялар, лойиха фондларини алиштириш, модернизация қилиш ва капитал таъмирлаш харажатлари киради.

Пул оқимлари баҳолаб бўлингандан сўнг рентабеллилик кўрсаткичлари калькуляция қилинади, лойихалаштирилаётган тушумлар ва харажатлар дисконтланади ва иловада келтирилган кўрсаткичлар хисобланади. Молиявий эҳтиёжни таҳлил қилишда лойихани амалга оширишга кетадиган айланма маблағлар алоҳида валютада ҳамда сўмда хисобланади. Ўзбекистон шароитида айланма маблағларни валютада шакллантириш айниқса катта амалий аҳамиятга эга. Агар лойихада айланма маблағлар валютада тўғри режалаштирилмаса, лойиха муаммога дуч келади. Мисол учун, лойиха махсулотининг ингредиентлари импорт қилинса, уни сотиб олиш учун валюта кўринишидаги айланма маблағлар етарли бўлиши керак. Шунда махсулот ингредиентларни сотиб олишда муаммога дуч келинмайди. Баъзи лойихаларда айланма маблағлар сўмда етарли бўлса-да валютада етарли бўлмагани учун корхоналар ингредиентларни импорт қила олмайди. Натижада ишлаб чиқариш тўхтаб қолади.

11.3. Молиялаштиришга эҳтиёж таҳлили

Молиялаштиришга эҳтиёж таҳлили лойихани инвестициялаш ва уни эксплуатация қилиш учун керак бўлган барча молиявий эҳтиёжларни прогноз қилишни ўз ичига олади.

Бу эса зарур ресурслар келиб тушишини таъминлайдиган молиявий режа тузиш имконини беради.

Молиявий режани тайёрлашда хорижий кредиторлар талабларини бажаришни енгиллаштириш учун хорижий валютага бўлган эҳтиёж алохида кўрсатилади.

Молиявий режада, шунингдек, молиялаштиришнинг маҳаллий манбалари, лойиха учун масъул бўлган ташкилотнинг ўз маблағлари ва фондлари, давлат ва тижорат ташкилотларидан олинishi мумкин бўлган қарзлар ҳам эътиборга олинади.

Молиявий режада лойихани эксплуатация қилиш даври харажатлари ўз аксини топмаса, эксплуатация қилиш, жорий хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш учун фондлар йўқлиги туфайли лойиха ускуналари эскириб, тезда яроқсиз холга келиб қолади.

Молиявий режа лойихадан манфаат кўрувчиларнинг у таклиф этаётган махсулотни сотиб олиш қобилиятини ҳисобга олиши зарур.

Молиявий режа жорий баҳоларда тузилиши ҳамда йиллар бўйича лойиханинг бутун амао қилиш даврига қуйидагиларни кўрсатиши керак:

- мўлжалланаётган капитал маблағлар ва эксплуатация харажатлари (шу жумладан, баҳо ва физик кўрсаткичларнинг кўзда тутилмаган ўзгаришлари ҳисобга олиб киритилган тузатишлар);
- лойиха махсулотини сотиш ва бошқа манбалардан келадиган даромад;
- қарзларни, инвестицияларни ва лойиханинг бошқа эҳтиёжларини қоплашнинг бошқа манбаалари.

Лойихани молиялаштиришда корхонанинг ўз маблағлари қанча кўп бўлса, унинг инвестор томонидан баҳоланиши шунча енгил бўлади.

11.4. Лойихани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг молиявий таҳлили

Лойихани эксплуатация қилувчи ташкилотни молиявий тахлилга урта молиявий хисоботни тайёрлаш, тахлил этиш ва прогноз қилиш киради:

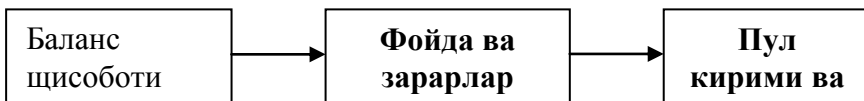
- даромадлар(фойда ва зарарлар) хисоботи;
- пул маблағлари тушумлари ва чиқимлари хисоботи;
- баланс хисоботи.

Бу хисоботлар лойиханинг бутун амалда бўладиган даври ёки ҳеч бўлмаганда уни эксплуатация қилишнинг дастлабки бир неча йилига тузилади.

Кўрсатилган молиявий хисоботларни прогноз қилиш уларнинг барча компонентларини чуқур тахлил қилиш, бухгалтерия ҳисоби ва молиявий хисоботларнинг умумий қабул қилинган қоидаларини билишни талаб этади. Шу туфайли бу ишни тажрибали бухгалтер аудиторларга ёки молиявий тахлилчига топшириш керак.

Фойда ва зарарлар хисоботи корхонанинг маълум даврдаги (чорак, йил) ишлаб чиқариш фаолиятидан олган даромадларини шу даврдаги қилинган ва даромад олиш билан боғлиқ бўлган харажатлари ўртасидаги нисбатни кўрсатади. Бу хисобот жорий хўжалик фаолияти самарадорлиги, лойиханинг ўз капиталини ошириш захираларини баҳолаш учун зарур. Бу шаклнинг яна бир вазифаси турли солиқ тўловлари ва дивидендлар миқдорини аниқлашдан иборат.

Корхонанинг молиявий ҳисоб тизими маълумотлари

Бу хисоботлар қуйидагиларга тақдим қилинади:

1. Ички гуруҳ
 - таъсисчилар;
 - бошқарувчилар;
 - ички аудиторлар.
2. Ташқи гуруҳ

- инвесторлар;
- касаба уюшмалари;
- солиқ инспекцияси;
- кредиторлар;
- жамоат ташкилотлари;
- ташқи аудиторлар.

Қуйида ушбу ҳисоботларнинг халқаро стандартларга мос келувчи намуналарини келтирамыз(рақамлар шартли):

Баланс 2003 йил 31 декабрь	
Воситалар	
Айланма воситалар	
Пул воситалари	1449
Бозордаги қимматбаҳо қоғозлар	246
Дебитор ҳисоблари (соф)	9944
Товар-материал воситалари	10623
Пули тўланган харажатлар	389
Жами айланма маблағлар	22651
Асосий воситалар	
Бино, иншоот, асбоб-ускуналар	26946
Жами амортизация йиғиндиси	-13534
Бино, иншоот, асбоб-ускуналар (соф).....	13412
Инвестиция	1110
Патент ва савдо белгиси	403
Гуд вил	663
Жами воситалар	38239
Капитал ва мажбуриятлар	
Қисқа муддатли мажбуриятлар	
Кредиторлар хисоблари	5602

Банкга ссуда тўлаш	1000
Жами мажбуриятлар	876
Кутилаётган солиқ тўловлари	1541
Узоқ муддатли қарзнинг жорий қисми	500
Қисқа муддатли мажбуриятларнинг жами	9519
Узоқ муддатли мажбуриятлар	
Узоқ муддатли қарзнинг қодиғи	2000
Фойда солиғининг кечиктирилган қисми	824
Жами мажбуриятлар	12343
Капитал	
Одий акциялар	1000
Бошқа тўланган хиссадорлик капитали	11256
Жами тўланган хиссадорлик капитали	12256
Таксимланмаган фойда	13640
Жами капитал	25896
Жами мажбуриятлар ва капитал	38239

Фойда хисоботи	
Товарларни сотишдан тушум	2200000
Сотилган товарларнинг таннари	1300000
Умумий фойда	900000
Бошқарув ва сотиш харажатлари	420000
Амортизация харажатлари	150000
Солиқ ва кредит тўловларидан олдинги фойда	330000
Кредит қарз фоизлари тўловлари	90000
Солиқ тўлашдан олдинги фойда	240000

.....	
Солиқ тўлови .	80000
.....	
Соф фойда .	160000
.....	
Имтиёзли акциялар дивидентлари	10000
Таксимланмаган фойда	150000
Муомаладаги акциялар сони	120000
Хар дона акцияга фойда	1,25

Юқоридаги молиявий ҳисоботлардан фойдаланиб, корхонанинг молиявий саломатлиги ҳақида хулоса қилинади. Молиявий таҳлилнинг биринчи босқичи ана шу ҳисоботлардан келиб чиқади.

Пул маблағлари тушуми ва харажати ҳисоботи ҳисобот даврида пул маблағларини бошқаришни характерлайди ва ҳисобот йилида ташкилотнинг пул тушумлари ва чиқимларини ҳисоблаш учун хизмат қилади. Баъзида бу ҳисобот ликвидлиликнинг ҳаракати ҳисоботи, пул маблағлари ҳаракати ҳисоботи деб ҳам юритилади.

Пул маблағлари ҳаракати ҳисоботи

	Режалаштириш интервали тартиб рақами			
	1	2		п
1.Ўз капиталининг кўпайиши.				
2.Қарздорликнинг кўпайиши				
3.Жорий пасивларнинг кўпайиши				
4.Сотишдан олинган тушум				
5.Бошқа даромадлар				
Жами тушум				
1.Доимий активларнинг кўпайиши				

2. Жорий активларнинг кўпайиши				
3. Операцион харажатлар				
4. Кредитлар учун тўловлар				
5. Солиқлар				
6. Дивидендлар				
Жами чиқимлар				
Пул маблағлари баланси				
Пул маблағлари баланси ўсиб бориш тартибида				

Бундай ҳисоботнинг тайёрланиши зарурати шу билан изоҳланадики, фойда ва зарарлар ҳисоботида пул маблағларининг шу давридаги ҳаракати тўлиқ акс эттирилмайди.

Баланс ҳисоботи бошқа ҳисоботлардан фарқли равишда корхонанинг маълум бир давр учун эмас, балки аниқ санадаги ҳолатини акс эттиради.

Баланс ҳисоботи ёки анъанавий бухгалтерия ҳисоботи маълум санада корхона ихтиёрида нималар борлиги ва унинг манбаларини кўрсатиб боради.

Молиявий баҳолаш коэффициентлари

Кўрсаткичлар номи	Ҳисоблаш формуласи
Молиявий ҳолатни баҳолаш	
1. Умумий (жорий) ликвидлик коэффициенти	ЖА / ЖП
2. Шу муддатдаги ликвидлилик коэффициенти	ЛА / ЖП
3. Критик баҳолаш коэффициенти	$(НП + ДҚ) / ҚММ$
4. Умумий тўлов қобилияти коэффициенти	ҚМ / УА
Инвестициялардан фойдаланишни баҳолаш	
5. Активларнинг айланувчанлиги коэффициенти	Сотишдан тушум / УА
6. Доимий капиталнинг	Сотишдан тушум / ДҚ

айланувчанлиги коэффиценти.	
7. Акциядорлик капитали айланувчанлиги коэффиценти	Сотишдан тушум / АК
8. Айланма капиталнинг айланувчанлиги коэффиценти	Сотишдан тушум / Айланма капитал
Рентабеллилик кўрсаткичлари	
9. Умумий активлар рентабеллиги	$(СФ + Ф) / УА$
10. Доимий капиталнинг рентабеллиги	$(СФ + Ф) / ДК$
11. Акциядорлик капитали рентабеллиги	$СФ / АК$
12. Сотиш рентабеллиги	$СФ / \text{Сотишдан тушум}$
13. Ўз капитали рентабеллиги	$СФ / (АК + ТФ)$
14. Капиталнинг даромадлиги	$(СФ + Ф) / \text{Ўз капиталнинг узок муддатли қарзлар.}$

Лойиха амалиётида умумлаштирилган кўринишдаги балансдан фойдаланилади.

Кўрсатиб ўтилган ҳисобот шаклларида фойдаланган ҳолда зарур молиявий коэффицентлар ҳисобланади ва йиллар бўйича бу коэффицентлар ўзгариши таҳлил қилиниб муаммо ва захиралар аниқланади:

Бу ерда: А-юқори ликвидли активлар;
 ЖП-жорий пасивлар;
 ЖА-жорий активлар;
 ТФ-таксимланмаган фойда;
 ЛА-ликвидли активлар;
 Ф- кредит(қарз) учун фоиз;
 УА-умумий активлар;
 НП-нақд пуллар;
 ДҚ-дебиторлик қарзлари;
 ҚММ-қисқа муддатли мажбуриятлар;
 ДК-доимий капитал;
 АК -акциядорлик капитали;
 СФ- соф фойда;
 М-қарз мажбуриятлар.

11.5. Лойиханинг молиявий самарадорлигини фойда баланси ёрдамида аниқлашнинг оддий усули

Лойихани биринчи ҳисобда ҳисоб-китоблар билан самарадорлигини ҳисоблашда содда фойда ҳисоботи моделидан фойдаланишимиз мумкин.

Бу жадвалдан кўриниб турибдики лойиханинг фойдалилик даражаси солиқ ва кредит фоизини тўлашдан олдинги фойда кўрсаткичида кўринади. Кўп ҳолларда тижорат банклари лойихани самарадорлик даражасини ҳамда кредитни қайтариб бериш қувватини аниқлашда бу кўрсаткич 30% дан юқори бўлишини хоҳлайди. Бу кўрсаткич қанча юқори бўлса кредитни қайтариш коэффициенти юқори деб тушунилади.

Фойда ҳисоботи моделидан фойдаланиб, лойиханинг
оддий усулда самарадорлигини аниқлаш

Кўрсаткичлар	Халқаро стандарт бўйича	Маҳаллий стандарт бўйича
Товар сотилишидан тушим	100\$	60\$
Сотилган товарларнинг таннари	40\$	40\$
Умумий фойда (3қ1-2)	60\$	20\$
Бошқарув харажатлари Маркетинг харажатлари Бошқа харажатлар	15\$	15\$
Солиқ ва кредит фоизини тўлашдан олдинги фойда (7қ3- 4-5-6)	45\$	5\$

Шу билан биргаликда умумий фойда кўрсаткичининг коэффициенти ҳам 50% дан юқори бўлса, мақсадга мувофиқ деб тушунилади. Ўзбекистондаги

тижорат банклари лойиха харажатларининг камида 25%и мижозлар тамонидан қопланишини талаб этади. Агар мижозлар 30-35 ва ундан кўп фоизда лойихани молиялаштира, унда лойихалар тижорат банклари тамонидан янада енгилроқ молиялаштирилиши мумкин. Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, ушбу лойихада халқаро стандарт бўйича кутилаётган соф фойда 60%ни, солиқ ва кредит тўлашдан олдинги фойда 45% ни ташкил этади. Демак, бу лойихани биринчи содда усул билан тахлил қилганимизда унга ижобий баҳо беришимиз мумкин. Жадвалдан яна қўйидаги хулосага келиш мумкин: лойихадаги солиқ ва кредит фоизини тўлашдан олдинги фойда 45% ни ташкил этгани учун корхона умумий тушумнинг 45% гача миқдорида инвестиция олиш мумкин. Бошқача сўз билан айтганда, агар корхонанинг умумий тушумлари бир млн.доллар миқдорда кутилаётган бўлса корхонага максимум 450 минг доллар миқдорда кредит бериши мумкин. Бунда тижорат банкининг кредитлаш коэффиценти умумий фойдага нисбатан 1:0,5 қилиб белгиланган. Шунга айтиш керакки, ривожланган мамлакатларда бу коэффицент 1:1, 1:3,1:4, ва ҳоказо қилиб белгиланган. Амалиётда кредит олиш ҳатто ривожланган мамлакатларда ҳам осон эмас. Шунинг учун ғарб мамлакатларида шундай муҳит мавжуд: инвестицияни олиш инвестиция керак бўлмаган компаниялар учун осон, чунки уларнинг активлари ва соф фойдаси юқори, банклар учун эса уларнинг кафолати етарли, аммо уларнинг кредитга зарурати йўқ. Урта ва кичик бизнес корхоналари учун тузилган лойихалар юқори миқдорда қўшилган қиймат яратса, уларнинг инвестиция олиш икониётлари кўпаяди.

Қисқача хулосалар

Молиявий тахлил тахлилнинг молиявий рентабеллилик тахлили, молиялаштиришга эҳтиёж тахлили, лойихани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг

молиявий тахлил, харажатларнинг қопланиши тахлили каби турларини ўз ичига олади.

Молиявий рентабеллик тахлили лойиха позициясидан амалга оширилади ва лойиханинг ҳаёт даври давомида инвестициядан келадиган самарани баҳолашдан иборат. Бу тахлил пул тушумлари ва чиқимлари ҳисоботига таяниб, дисконтланган тушум (даромад)лар ва чиқим (харажат)лар ёрдамида турли рентабеллик кўрсаткичларини, шунингдек, ички фойда меъёри, соф келтирилган қиймат, инвестициялар рентабеллиги каби мезонлар бўлиб ҳисобланган кўрсаткичларни ҳисоблашга асосланган.

Молиялаштиришга эҳтиёж тахлили ҳукумат, лойихадан фойдаланувчилар ва ундан манфаат кўрувчилар позициясидан туриб амалга оширилади ва унинг мақсади лойихани инвестициялаш ва уни эксплуатация қилиш учун керак бўлган барча молиявий эҳтиёжларни прогноз қилишдан иборат. Зарур ҳисоб-китоблар жорий баҳоларда тузилган молиявий режада акс эттирилади.

Лойихани эксплуатация қилувчи ташкилотни молиявий тахлидан мақсади ташкилотнинг молиявий ахволи ва бошқарув сифатини аниқлашдан иборат. Бу тахлил ўз ичига учта молиявий ҳисоботни тайёрлаш, тахлил этиш ва прогноз қилишни олади. Булар фойда ва зарарлар ҳисоботи, пул маблағлари тушумлари ва чиқимлари ҳисоботи ва баланс ҳисоботидир. Бу ҳисобот шакллари прогноз қилиниб, интерваллар бўйича кўрсаткичлар ҳисобланади. Ўз навбатида улар бир қанча молиявий кўрсаткичларни ҳисоблаш учун база ҳисобланади. Бу кўрсаткичларда умумий ликвидлик, шу муддатдаги ликвидлик, умумий тўлов қиймати коэффициенти ва бошқалар ўз ифодасини топади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Лойихаларнинг молиявий тахлили нима мақсадда ўтказилади?
2. Молиявий рентабеллик тахлилининг моҳияти нимада?

3. Молиялаштиришга эҳтиёж тахлили қандай амалга оширилади?
4. Харажатларнинг қопланиши тахлиliga тавсиф беринг.
5. Лойихани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг молиявий тахлилида қўлланиладиган ҳисобот шакллари изохлаб беринг.
6. Лойиха тахлили турлари бўйича қўлланиладиган мезонларни тушунтириб беринг.
7. Молиявий тахлилда қўлланиладиган қайси коэффициентларни биласиз?
8. Молиявий тахлилда айланма маблағларга талаб сўмда ва валютада ҳисобланиши сабаби нимада?
9. Молиявий рентабеллилик тахлили сабаблари нимада?
10. Молиялаштиришга эҳтиёж тахлили нимани англатади?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.
- 2.Кожухар И.О. практикум по экономической оценке инвестиций. Учебное пособие.2-е изд.М: Издательско-товговая корпорация «Дашков и К о» 2006 –148 стр.
- 3.Тимченко Т.Н. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие.М: Издательство РИОР 2005 –63 стр.
4. Волков А.С. Марченко А.А. Оценка эффективности инвестиционнўх проектов.Учебное пособие.М:Изд.РИОР,2006 –111 стр.
- 5.Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие –М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о»2006 –138 стр.

Интернет маълумотлари.

WWW.ceep.uz.

WWW.bearingpoint.uz.

WWW.pca.uz.

www.makroiqtisodiyot.narod.ru

XII-БОБ.ИҚТИСОДИЙ ТАХЛИЛ

12.1. Иқтисодий таҳлилнинг моҳияти ва мақсади

Лойиха Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг устувор йўналишларига ва иқтисодий хавфсизлигига жавоб бериши керак. Шунинг учун иқтисодий таҳлил инвестиция лойиҳасини умумжамиат манфаати нуқтаи назаридан ўрганади. Иқтисодий таҳлил лойиҳаларга кенгроқ ёндашиб, даромад ва харажатларни баҳолашда молиявий таҳлилдан фарқ қилади. Умуман, бу таҳлилда даромадлар-харажатлар оқимини баҳолашда молиявий таҳлилга қараганда икки катта ўзгаришга йўл қўйилади.

Биринчидан, инвестиция лойиҳасини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқарувчилар олган субсидиялар солиқ тўловчиларнинг йўқотишлари билан қопланиб кетса, айрим шахслардан тушадиган тўловлар умуммиллий даражада ресурслар миқдорини ўзгартирмайди. Иккинчидан, бир лойиҳани амалга ошириш иккинчи бир лойиҳа учун ресурслар миқдори камайишига олиб келиши мумкин. Мисол учун, Самарқанд вилоятида 15000 тонна помидор етиштирилади. Европа технологиясида қайта ишланган памидор томат пастаси, агар 220 кг лик асептек қопларга қадоқланса ва Европанинг ISO- 9001 сертификати билан қафолатланса, лойиҳа валюта келтирувчи лойиҳага айланади.

Агар шундай завод мавжуд бўлсаю, унинг талаби 12000 тонна помидорни қайта ишлашга мўлжалланган бўлса, демак, кейинги лойиҳага фақат 3000 тонна помидор қоляпти. Қўшимча захиралар билан яна 5000 тонна

памидор етиштирилса ҳам иккинчи турдош корхонанинг лойихасига хом ашё тақчил бўлади. Бу ҳолда иккинчи лойиха ўзи билан бир хил бўлган биринчи лойихага конфликтли лойиха деб баҳоланиши мумкин. Бундан хулоса шуки, биринчи лойиханинг амалга оширилиши иккинчи лойихани молиялаштиришни самарасиз қилиб қўяди. Бу ҳолда умумжамият нуқтаи назаридан иқтисодий даромад молиявий даромаддан паст бўлади ва буни лойиха бўйича иш бошлашдан олдин ҳисобга олиш зарур. Молиявий таҳлилда фойдали деб баҳоланган лойиха ўзининг салбий экологик ёки ижтимоий оқибатлари туфайли иқтисодий таҳлилда фойдасиз деб баҳоланиши мумкин.

Лойиханинг экологик жihatлари билан боғлиқ иқтисодий харажатлар ҳисобга олинганда кўп ҳолларда у самарасиз бўлиб қолиши мумкин. Лойиханинг экологияга салбий таъсирини олдини олиш учун тозалаш иншоотлари қуришга тўғри келади. Бу ҳолда инвестиция харажатлари кўпаяди ва лойиханинг самарадорлиги пасаяди. Натижада лойиха самарасиз деб ҳисобланиши мумкин. Молиявий таҳлил ва иқтисодий таҳлил ўртасидаги фарқларни қуйидагича келтириш мумкин:

1. Молиявий таҳлилда даромад ва харажатларга нисбатан алоҳида бозор баҳолари қўлланилади.

Иқтисодий таҳлилда муқобил ижтимоий қийматлар (даромадлар ва харажатларга нисбатан яширин баҳолар, экологик даромад ва харажатлар, фойдалинилмаётган ёки тўла фойдаланилмаётган ишлаб чиқариш омиллари) қўлланилади.

2. Молиявий таҳлилда капитал харажатлар лойиха хизмат муддатига тақсимлаб чиқилади (амортизация).

Иқтисодий таҳлилда эса капитал харажатлар фойдаланиш (ишлатилиш) йилидаги бир маротабалик харажат суммаси сифатида ҳисобга олинади.

3. Молиявий таҳлилда солиқлар ва турли гуруҳлар ўртасидаги бошқа бир томонлама тўловлар ҳисобга олинади. Иқтисодий таҳлилда эса бу тўловлар ва солиқлар жамият ичидаги трансферт тўловлари бўлгани учун ҳисобга олинмайдилар.

4. Молиявий таҳлилда дисконтнинг хусусий ставкаси қўлланилади.

Иқтисодий таҳлилда лойихалар бўйича даромадлар ва харажатлар оқимларини даромад даражаларига кўра гуруҳлар бўйича ўрганилади.

Умуман олганда, иқтисодий таҳлил лойиханинг хомийларига ҳам, бошқаларга ҳам таъсирини ўрганган ҳолда у жамият учун қанчалик фойдали эканлигини, уни амалга ошириш учун жамият нуктаи назаридан ресурс ажратиш қанчалик мақсадга мувофиқлигини текширади.

Даромадлар ва харажатларни иқтисодий таҳлил қилиш ресурслардан самаралироқ фойдаланиш мақсадида иқтисодий танлаш муаммосини қулай ва тушунарли изохлаш усулидир. Хар бир мамлакат у ёки бу маҳсулотни кўп ишлаб чиқара олади. Лекин бир йўла ҳамма маҳсулотни кўп ишлаб чиқариб бўлмайди. Шу сабабли ресурслардан фойдаланишнинг турли вариантларидан бирини танлашга тўғри келади. Минимал харажатлар билан максимал натижаларга эришишни таъминлайдиган қилиб инвестициялашга эришган мамлакатгина ўз ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлай олади.

Иқтисодий таҳлил мақсади лойиха билан боғлиқ барча самараларни кўриб чиқиш учун умумий асос яратишдир. Бунга:

1. Бозор битимларидан ўз аксини топадиган иқтисодий ўзгарувчиларни аниқлаш (масалан, уй баҳоси у жойлашган ҳудуд сифатини-транспорт, мактаб кабиларнинг яқинлигини, уй-жой архитектурасининг урф бўлган турини, хоналар сонини акс эттиради);

2. Лойиханинг турли белгиларини баҳолашга аҳоли муносабатини аниқлаш учун лойиханинг фойдали томонларини характерловчи кўрсаткичларга пулда ифодаланмайдиган қийматларни киритиш;

3. Лойихаларни бевосита ўлчанадиган бошқа харажатлари ҳамда натижаларини таққослаш имконини берувчи чизмаларни ишлаб чиқиш йўли билан эришилади.

Булар асосида лойихадан олинадиган манфаат унга сарфланган харажатдан ошиш-ошмаслиги тўғрисида

мураккаб қарорга келинади. Бунда манфаат (даромад) ва харажатлар ягона ўлчов бирлигида ифодаланади.

Лойихани қабул қилиш, лойиха бўйича истеъмол қилинадиган ресурслардан фойдаланиш борасидаги муқобил вариантлардан ҳеч бири мамлакат олдида турган вазифалар нуқтаи назаридан бундан юқорироқ натижа бермаслигини англатади.

Иқтисодий таҳлил яъни даромадлар ва харажатларни таҳлил қилиш усуллари 3-бобда акс эттирилган. Бунда NPV, PI, IRR, CC, PP, ROI каби кўрсаткичлари ҳисобланади.

12.2. Иқтисодий таҳлилнинг вазифалари. Лойиханинг мақсадларини ва таҳлил чизмасини аниқлаш

Даромадлар ва харажатларнинг таҳлили қуйидаги тадбирларни ўтказишдан иборат:

1. Лойиха мақсадларини аниқлаш ва бош мақсаднинг иқтисодий мазмуни, оқибатларини аниқлаш;
2. Лойихани баҳолаш чизмасини ва босқичларини аниқлаш;
3. Лойиха натижалари бўйича талабни прогноз қилиш;
4. Даромад ва харажатларнинг иқтисодий кўрсаткичларини ҳисоблаш;
5. Рентабеллилик кўрсаткичларини баҳолаш;
6. Таъсирчанлик ва таваккал хавфи (қалтислик) даражасини таҳлил қилиш.

Лойиха мақсадлари уни молиялаштирувчи ташкилотнинг оператив вазифаларини акс эттиради. Масалан, транспорт соҳаси бўйича лойиха мақсади транспорт қатнови самарадорлигини таъминлаш, саноат лойиҳасининг мақсади эса маълум турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш бўлиши мумкин.

Мукобил вариантларни кўриб чиқиш лойихани тайёрлаш ва уни ишлаб чиқишнинг муҳим қисми ҳисобланади. Техник, мукобил вариантлар (яъни ёқилги учун ё кўмир ёки газни қўллаш, темир йўлни узайтириш ёки янги автомобил шоссесини қуриш)ни бир-бири билан таққослаш ва энг мақбулини танлаб олиш керак. Агар ҳамма вариантлар миқдор ва сифат жиҳатдан бир хил натижа берса, ҳам инвестиция, ҳам эксплуатация харажатларини ҳисобга олганда энг кам харажат талаб этиладиган лойиха танланади.

Иқтисодий таҳлил чизмаси турлича бўлиши мумкин. Бунда лойиха мақсадларига салбий таъсир этувчи ҳамма нарса харажатларга, ижобий таъсир этувчи ҳамма нарса даромадларга киритилади.

Лойиха таҳлили даромад ва харажатларни ресурслардан фойдаланишнинг бошқа вариантлари бўйича эришилиши мумкин бўлган даромад ва харажатлар билан қиёслайди. Кўпинча лойихасиз ва лойиха билан деган чизма қўлланилади.

Масалан, цемент заводи қурилиши бўйича лойиха бор бўлса, инвесторлар бошқа лойихаларга сармоя қўйиш имкониятидан маҳрум бўлади. Аммо цемент ишлаб чиқаришнинг кўпайиши натижасида унинг нархи тушиб кетиши, харидорлар учун цементга камроқ пул тўлаш, айрим харидорлар учун эса бошқа қурилиш материаллари ўрнига цемент ишлатиш имкониятини пайдо қилиши мумкин.

Лойиха билан ва лойихасиз вазиятларни солиштириш лойихани амалга ошириш натижасида олинадиган қўшимча ва ўсган даромадларни ҳисоблашнинг асосий услубидир. Лойихасиз вазиятларни истиқболга баҳолашда харажатларнинг тахмин қилинаётган ўсуви ёки даромадларнинг пасайишига нисбатан реакцияни ҳисобга олиш керак. Бу лойихани амалга ошириш юзага келтирадиган ўзгаришларни тўлиқ акс эттириш имконини беради.

Лойиха натижаларига талабни таҳлил ва прогноз қилиш киритиладиган ресурслар ва ишлаб чиқариладиган маҳсулот бозорларини таҳлил қилишни ўз ичига олади

хамда талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатни билишни, лойихага тааллуқли ресурслар ва маҳсулотлар маркетинги ҳақида маълумотга эга бўлишни талаб этади.

12.3. Иқтисодий таҳлилда яширин баҳолар

Жамият нуктаи назаридан қараганда лойиха маҳсулотини сотиш ёки ресурсларини сотиб олиш баҳолари доим ҳам харажатлар ва даромадларнинг мақбул даражасини кўрсата олмайди. Масалан, баҳолар уларга солиқ тўлашга кетган харажатлар қўшиб юборилиши натижасида ошириб юборилиши ёки давлат субсидияси таъсирида пасайтириб юборилиши мумкин. Иқтисодий таҳлил учун, икки ёқлама ҳисоблашга йўл қўймаслик мақсадида, баҳоларни бу элементлардан тозалаш керак.

Икки ёқлама ҳисоблаш шу туфайли рўй берадики, жамият, дастлаб, ишлаб чиқарувчига сотиб олинаётган маҳсулот баҳосига солиқлар (субсидиялар) қўшилиши натижасида оширилган (камайтирилган) нархда ҳақ тўлайди, кейин эса ишлаб чиқарувчи даромадининг бир қисмини солиқ сифатида олиб қўяди (ишлаб чиқарувчига субсидия кўринишида қўшимча даромад беради), яъни бу билан солиқ ва субсидияларни икки бор ҳисобга олади. Бошқа ҳолатларда баҳолар монополистик амалиёти таъсирида, уларнинг давлат томонидан тартибга солиниши, бож тўловлари ҳамда бошқалар таъсирида мувозанат даражасидагидан фарқ қилиши, яъни хатоли бўлиши мумкин.

Иқтисодий таҳлилда баҳоларни тозалаш учун ҳисоблаб топилган, яъни бошқача айтганда яширин (соядаги) баҳолардан фойдаланилади. Яширин баҳоларни аниқлашда ички бозорда баҳолар юқорида келтириб чиқарувчи омиллар мавжуд бўлмаган пайтда қандай бўлар эди, деган шартга асосланилади. Яширин баҳоларни аниқлашнинг энг оддий услуби жаҳон баҳоларини олиб, бир неча усулларни қўллаган ҳолда, сўмда қайта ҳисоблаб чиқишдир.

Буни мисолда тушунтирамиз.

Мисол: Айтайлик, инвестицион лойиханинг мухим элементи экспорт товари бўлган дизель ёқилғиси бўлсин. Унинг 1 тоннасининг биржа баҳоси Ўзбекистонда t даврда 20000 сўмни ташкил этсин. Дизель ёқилғисининг «яширин» баҳосини аниқлаймиз.

1. 1 тонна дизель ёқилғиси учун ФОБ (Франко-борт, ингл. Free on board) жаҳон баҳосини оламиз ва уни жорий алмашинув кўрси (айтайлик 1\$ қ 86 сўм) бўйича сўмга айлантирамиз 250 \$ х 86 қ 21500 сўм.

2. Алмашинув курсини белгилаш пайтида унга (солиқ шаклларида бири бўлган) бож тўловлари катта таъсир ўтказганини ҳисобга олиб, ҳисоб-китобимизга тузатиш киритамиз. Бундай тузатиш тузатиш ўтказиш коэффиценти деб юритилади. Уни товарлар гуруҳи бўйича (бу махсус ўтказиш коэффиценти дейилади) ҳамда барча товарлар бўйича (ўтказишнинг стандарт коэффиценти) ҳисоблаб топиш мумкин. Соддалик учун ўтказишнинг стандарт коэффицентида фойдаланамиз:

$$R_{\text{СТ.}} = \frac{(I_{\text{СИФ}} + E_{\text{ФОВ}})}{(I_{\text{СИФ}} + C_I) + (E_{\text{ФОВ}} + C_E)}$$

Бу ерда: $I_{\text{СИФ}}$ - импорт СИФ (Қиймат, суғурта, фрахт - инг cost, insurance, freight);

$E_{\text{ФОВ}}$ - экспорт ФОБ;

C_I - импорт божи;

C_E - экспорт божи.

Агар ўтказишнинг ҳисоб китоб йўли билан аниқланган стандарт коэффиценти t давр учун 0,8 га тенг бўлса, у ҳолда бизнинг мисолимизда:

$$21500 \times 0,8 \text{ қ } 17200 \text{ сўм}$$

3. 1 тонна дизель ёқилғисини ташиб келтириш харажатларини 8000 сўм деб олсак;

$$17200 \text{ Қ } 8000 \text{ қ } 25200 \text{ сўм}$$

Бу ўта соддалаштирилган мисол бўлиб, амалиётда яширин баҳоларни аниқлаш анча мураккаб ҳисоб-китобларни талаб қилади.

Лекин шу мисолнинг ўзидан ҳам кўриниб турибдики яширин баҳони ҳисоблаб топишда биз мамлакат олдида дизель ёқилғисидан бизнинг инвестицион лойихамиз учун фойдаланишга муқобил бўлган йўл, яъни уни экспорт қилиш имконияти бор, деган шартга таяндик.

Бу муқобилликка асосланган ёндашувни (лекин юқорида келтирилган услубни эмас) жаҳон баҳоси бўлмаган товарларнинг, яъни ер, ишчи кучи, турли хизматлар ва хоказоларнинг «яширин» баҳоларини ҳисоблаб топишда ҳам қўллаш мумкин.

Агар фирма лойихани ўз ерида амалга ошираётган бўлса ва шунинг учун ҳам молиявий таҳлил жараёнида ернинг қиймати харажатларга деярли киритилмаса, у холда иқтисодий таҳлилда «яширин» баҳони:

а) маҳаллий ер бозоридаги шунга ўхшаш майдонларнинг қиймати асосида;

б) агар бундай бозор бўлмаса, у холда шунга ўхшаш майдонларнинг ижара баҳоси асосида;

в) ижарага берилган шунга ўхшаш майдонлар бўлмаса, у холда шу ердан олиниши мумкин бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти қиймати асосида аниқланади.

12.4. Манфаатлар ва харажатларни ўлчаш услублари ва муаммолари

Лойихадан олинadиган манфаат (фойда)ни доим ҳам тўлиқ миқдорий баҳолаш мумкин эмас. Масалан, лойиха натижасида йўл ҳаракати хавфсизлиги ёки тиббиёт хизмати яхшиланиши туфайли аҳоли соғлиғи яхшиланишини баҳолаш жуда қийин. Агар лойиха умумий фойдаланиш учун қулайлик яратса (тозалаш иншоотлари, жамоат марказлари) олинadиган манфаатни алоҳида истеъмолчининг тўлашга тайёрлиги тўғрисидаги

маълумотга асосланиб баҳолаб бўлмайди. Ресурслар худудий тақсимланишининг яхшиланиши, мамлакат ичидаги (миллий) интеграциянинг кучайиши каби лойихадан олинadиган бир қанча ўлчаб бўлмайдиган манфаатлар мамлакат ичида ресурсларни жойлаштиришда муҳим роль ўйнайди.

Олинadиган фойдани микдорий ўлчаш мумкин бўлмаган ёки уларни сифат жиҳатдан қисмангина баҳолаш мумкин бўлган ҳолларда бошқача ёндашувлар қўлланилади. Бундай ёндашувлардан бирига лойиха натижасида унинг яроқлилигини таъминлайдиган фойдаманфаатлар минимумини олиш эҳтимолини таҳлил қилиш керак. Иккинчи ёндашув у ёки бу хизматни кўрсатиш учун бажарилиши шарт деб ҳисобланган, илгаридан ўрнатилган физик ёки қиймат меъёртивларига асосланиш ҳисобланади (масалан, йўлга асфалт ётқизиш харажатлари 1 км га Х сўмдан ортмаслиги керак, биринчи ёрдам кўрсатувчи пунктгача бўлган масофа У км дан ошмаслиги зарур).

Ўлчаш муаммолари тармоқлар бўйича фарқ қилади. Масалан, таълим, соғлиқни сақлаш ва умумий овқатланиш соҳаларида даромадга асосланган манфаат мезонлари яроқсиз бўлиб қолади, яъни улардан фойдаланиб бўлмайди.

Бу ҳолларда ёки энг кам харажатлар услубидан, ёки техник кўринишдаги муаммолар учун (масалан, мактаб куриш учун қулай меъёртивларни аниқлашда) харажатлар самарадорлиги услубидан фойдаланиш мумкин.

Харажатлар самарадорлиги таҳлили бир неча муқобил вариантлардан қўйилган вазифа бажарилишини таъминлайдиган энг арзон лойиҳани танлаб олиш учун қўлланилади.

Баъзи ҳолларда манфаатлар фақат физик кўринишда бўлади ва шу сабабли уларни молиявий харажатлар билан таққослаб бўлмайди. Бундай ҳолларда юқоридаги услубларни қўллашдан бошқа имкон ҳам бўлмайди.

Харажатлар самарадорлиги таҳлили қўйилган вазифани ҳал этишнинг энг самарали йўлини танлаш учун

қўлланилади. Бу тахлилга лойихага қилинадиган барча харажатларни тегишли яширин баҳолар асосида калькуляция қилиш ва уларнинг келтирилган қийматини топиш учун олинган харажатлар оқимини дисконтлаш киради.

Бу тадбир лойихани амалга оширишнинг барча вариантлари бўйича ўтказилади. Кўзда тутилган натижаларга энг кичик дисконтланган харажатлар билан ёки махсулот бирлигига энг кам харажатлар билан эришишни таъминлайдиган лойиха энг яхши ҳисобланади. Бу мезон барча лойихалар лойиха мақсадини сифат жиҳатларидан бир ҳилда қондиради, деган шартга асосланади. Агар лойиха бўйича кўрсатиладиган хизматлар сифатида фарқ бўлса, энг маъқул вариантни аниқлашда бу ҳол кўзда тутилмоғи лозим.

Истеъмол тежами

Кўпгина инвестиция лойихалари натижасида истеъмол товарлари ва хизматларининг баҳолари пасаяди. Чунки бундай лойихалар таъминотни яхшилайти ва товарлар тақчиллигига барҳам беради (масалан, йўлларнинг яхшиланиши йўл харажатларини пасайтиради). Баҳолар пасайишидан истеъмолчилар манфаат кўрадилар, чунки лойихани амалга ошириши натижасида тежалган ресурслардан бошқа мақсадларда фойдаланиш мумкин.

Истеъмол тежами – истеъмолчи товар ва хизмат учун тўлашга тайёр бўлган сумма - ҳақиқатдан сарфланган сумма. Истеъмол тежами кўшимча махсулот фақат унинг баҳоси пасайтирилган шароитда сотилгандагина пайдо бўлади. Бундай вазият кўпроқ тартибга солинадиган бозорлар учун ҳос. Масалан, коммунал хизмат, электр таъминоти ва ҳоказо. Айрим ҳолларда пайдо бўлган истеъмол тежамини аниқлаш осон бўлсада, кўпинча буни (масалан, умумий электр тармоғига уланган завод учун ўз электростанциясидан олинган қиммат электр энергиясидан воз кечиши ҳисобига олган тежамни) ҳисоблаш анча қийин бўлади.

Амалиётда олинган истеъмол тежами эътиборга олинмайди ва лойихадан олинган манфаат (хисоблаш осон бўлган) истеъмолчилардан олинадиган тўловларга тенглаштирилади. Аммо истеъмол тежами иқтисодий манфаатнинг муҳим қисми бўлганлиги туфайли, уни хисобга олмаслик лойихадан олинадиган самарани анча кам қилиб кўрсатишга олиб келади.

Агар истеъмол тежамининг тақрибий миқдорини олишга ҳам имкон бўлмаса, лойиха вариантларини таққослаётганда бу ҳол эътиборда тутилиши керак. Айрим лойихаларни амалга ошириш натижасида «лойихасиз» ҳолатга нисбатан махсулот ҳажми шунчалик кўпаядики, у баҳоларнинг пасайишига олиб келади. Бундай ҳолларда пасайган баҳолардан фойдаланиш қўшимча махсулотдан келадиган иқтисодий манфаат етарлича баҳоланмаслигига сабаб бўлади (чунки истеъмолчилар у учун кўпроқ тўлашга тайёр эдилар). «Лойихасиз» ҳолатга нисбатан лойиха натижасида баҳолар пасайиши истеъмол тежамини оширади ва бу ҳол иқтисодий таҳлилда эътиборга олинishi лозим. Одатда, бу фикрлар товарлар ва хизматлар умумий тақлифини кескин ўзгартиришга қодир бўлган жуда йирик лойихаларга нисбатан тегишли бўлгандагина аҳамиятга эга бўлади.

Ташқи самаралар

Лойиханинг лойиха доирасида харажатларга ҳам, манфаатларга ҳам кирмайдиган, шу туфайли молиявий хужжатларида акс этмайдиган натижалари ташқи самаралар, деб аталади. Аммо бундай самаралар жамиятнинг бошқа аъзоларига салбий ёки ижобий таъсир кўрсатса ёки мамлакат олдида турган мақсадларга эришишга хизмат қилса, уларни иқтисодий таҳлилда хисобга олиш зарур.

Ташқи харажатларга мисол тариқасида тўғонлар қурилиши натижасида экин майдонларининг сув остида қолиши, атроф-муҳитнинг ифлослантирилиши, суғориш тизимининг аҳоли соғлиғига ва балиқчилик хўжаликларига таъсирини келтириш мумкин. Ташқи

манфаатларга - ўқитиш жараёнида олинган билимларни келтириш мумкин.

Янги технологияларни қўллаш учун бир лойиха бўйича ускуналарни импорт қилиш иккинчи лойиха учун бу жараёнлар арзон ва осон кечишига олиб келиши мумкин. Бунга биринчи лойихада иштирок этган мутахассисларни жалб этиш орқали эришилади. Ташқи манфаатларга шунингдек таълим даражаси ортиши натижасида туғилиш суръатларининг пасайишини, транспорт тизимининг ривожланиши натижасида ишчи кучи ҳаракатчанлигининг кучайишини ва хоказоларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Лойихаларнинг барча ташқи самараларини ҳисобга олиб ўлчаб бўлмайди, шу сабабли уларнинг энг муҳимларини ҳисобга олиш ҳамда ички самаралар қаторига киритишга ҳаракат қилиш зарур. Масалан, тўғон қурилиши ер ости сувлари сатхи кўтарилишига олиб келса, лойихага дренажлар қуриш вазифасини ҳам киритиш зарур.

Айрим лойихаларнинг ташқи самараси таркибига халқаро самара ҳам киради. Масалан, экспортни оширишга қаратилган лойиха натижасида маҳсулот баҳоси жаҳон бозорида пасайиши мумкин. Бундан импорт қилувчилар манфаат кўрса, шу турдаги маҳсулотни экспорт қилувчи бошқа давлатлар зарар кўрадилар ва хоказо. Иқтисодий таҳлилда асосан мамлакат ичидаги манфаат ва ҳаражатларгина кўриб чиқилади. Халқаро лойихаларда эса барча иштирокчи давлатларнинг фойда-зарарлари ҳисобга олиниши лозим.

Қисқача хулосалар

Лойиха ҳаражатлари ва манфаатларини умумжамият нуқтаи назаридан баҳолаш, лойиха билан боғлиқ барча самараларни кўриб чиқиш учун умумий асос яратиш иқтисодий таҳлилнинг моҳиятини ташкил этади. Иқтисодий таҳлилда молиявий таҳлилдан фарқли ўлароқ, яширин баҳолар қўлланилади, капитал ҳаражатлар бир

марталик харажат суммаси сифатида хисобга олинади, дисконт ставкаси сифатида инвестиция сарфлашнинг муқобил вариантлари бўйича энг юқори даромадлилик даражаси олинади, солиқ тўловлари харажат сифатида, субсидиялар эса даромад сифатида хисобга олинмайди.

Лойихани қабул қилиш лойиха бўйича истеъмол қилинадиган ресурслардан фойдаланиш борасидаги, муқобил вариантлардан ҳеч бири мамлакат олдида турган вазифалар нуқтаи назаридан бундай юқорироқ натижа бермаслигини аниқлатади. Даромадлар ва харажатлар тахлили лойиха мақсадларини аниқлашни, лойихани баҳолаш чизмасини аниқлашни, лойиха натижаларини прогноз қилишни, даромад ва харажатларни ўлчашни, рентабеллик кўрсаткичларини баҳолашни, таъсирчанлик ва қалтислик даражасини таҳлил қилишни ўз ичига олади.

Яширин баҳолар солиқлар ва субсидиялардан тозаланган баҳолар бўлиб, уларни аниқлашда ички бозорда баҳолар юқорида айtilган омиллар бўлмаган пайтда қандай бўлар эди, деган шартга асосланади.

Яширин баҳоларни аниқлашнинг энг оддий услуби жаҳон баҳоларини олиб, бир неча услубларини қўллаган ҳолда мамлакат валютасида (сўмда) қайта ҳисоблаб чиқишдир.

Лойихаларни доим ҳам миқдорий ифодалаш мумкин бўлмаган ҳолларда фойда - манфаатлар минимумини олиш эҳтимолини таҳлил қилиш, энг кам харажатлар услуби каби услублар қўлланилади.

Лойиха манфаати истеъмол тежами сифатида намоён бўлади. Истеъмол тежами - истеъмолчилар товарлар ва хизматлар учун тўлашга тайёр бўлган сумма - ҳақиқатда сарфланган сумма. Истеъмол тежами лойиха натижасида баҳолар арзонлашган пайтда пайдо бўлади.

Иқтисодий таҳлилда ҳисобга олиниши шарт бўлган манфаат ва харажатларнинг яна бир кўриниши ташқи самаралардир.

Ташқи харажатларга мисол сифатида тўғон қурилиши натижасида суғориладиган ерларнинг сув остида қолиши, ўсимликларнинг вегетация даври узайишини кўрсатиши мумкин. Ташқи манфаатларга

транспорт тизими яхшиланиши натижасида ишчи кучи ҳаракатчанлиги кучайишини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодий таҳлил вазифаларини тушунтириб беринг.
2. Иқтисодий таҳлилнинг мақсади ва молиявий таҳлилдан фарқи нимада?.
3. Яширин баҳолар нима? Иқтисодий таҳлилда нима учун яширин баҳолардан фойдаланилади?
4. Манфаат ва харажатларни ўлчаш муаммоларига изох беринг.
5. Истеъмол тежами нима?
6. Ташқи самара, жумладан, халқаро самаранинг моҳияти нимада?
7. Лойиха мақсадларини аниқлаш ва бош мақсаднинг иқтисодий мазмуни, оқибатларини англаш керакми?
8. Лойихани баҳолаш чизмасини ва босқичларини аниқлаш керакми?
9. Лойиха натижалари бўйича талабни прогноз қилиш
10. Даромад ва харажатларнинг иқтисодий кўрсаткичларини ҳисоблаш керакми?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т. Ўзбекистон 2005. 96 б.
- 2.Кожухар И.О. практикум по экономической оценке инвестиций. Учебное пособие.2-е изд.М: Издательско-товговая корпорация «Дашков и К о» 2006 –148 стр.

- 3.Тимченко Т.Н. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие.М: Издательство РИОР 2005 –63 стр.
4. Волков А.С. Марченко А.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Учебное пособие.М:Изд.РИОР,2006 –111 стр.
- 5.Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие –М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К о»2006 –138 стр.
- 6.Аньшин В.М. «Инвестиционный анализ»М.2004.
- 7.Черняк.В.З. «Управление инвестиционными проектами»М.2004.

Интернет маълумотлари.

WWW.ceep.uz.

WWW.bearingpoint.uz.

WWW.pca.uz.

www.makroiqtisodiyot.narod.ru

ХП-БОБ.ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИХАЛАРИДА ҚАЛТИСЛИК ТАХЛИЛИ

13.1.Ноаниқлик ва қалтислик ҳақида умумий тушунча.

Биз хохламаган нарсанинг, воқеанинг содир бўлиш эҳтимолини қалтислик деб атаймиз. Инвестиция лойиҳалари учун қалтислик – бу лойиҳаларда кўзда тутилган мақсадларга эришмаслик эҳтимолидир.

Айнан XIX аср охирида инсоният қалтислик ларни бошқариш муаммолари билан тўқнашди. Шу даврда фирмалар ривожланди ва кўпайди, табиий зарар кўриш қалтисликни ҳам ошиб борди.

Энг биринчи қалтислик бошқариш режаси 1890 йилда АҚШдаги темир йўл қурилиш билан шуғлланувчи фирма томонидан ишлаб чиқилди.

1920-1930 йил Буюк депрессиядан сўнг қалтислик бошқарувига катта эътибор қаратилди. II жаҳон урушидан сўнг дунёда илм-фан, техника-технология жадал ривожланди ва инсоният учун XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб қалтислик бошқаруви муҳим муаммога, масалага айланди. 70-йилларга келиб қалтислик бошқарув жараёнлари ва профессионал қалтислик менежерларига талаб пайдо бўла бошлади.

Хозирда эса қалтисликни ҳисобга олиш лойиҳаларни баҳолашнинг ажралмас қисми ҳисобланади

Иқтисодий қалтислик деганда пул кўринишида ифодаланиши мумкин бўлган турли зарарларнинг юзага келиш эҳтимолиги тушунилади. Улар қуйидагича бўлиши мумкин.

- Зарар кўриш хавфи, эҳтимолиги - қайсидир маҳсулотни ишлаб чиқариш зарар келтириши мумкин;
- Ноаниқлик, олдиндан кўра билиш имконияти йўқлиги. Яъни бозорнинг ўрганилмаганлиги ёки бошқа

сабаблар туфайли маълум бир лойиха учун якуний молиявий натижа қандай бўлишини олдиндан айтиш қийин бўлади.

Иқтисодий қалтислик билан хоҳлаган субъект тўқнашиши мумкин – алохида шахс, гуруҳ, фирма, банк, суғурта компаниялари ва хоказо. Иқтисодий қалтислик кимда бўлишидан қатъий назар, ҳамма қалтислик билан боғлиқ хатарни, зарарларни камайтиришга ҳаракат қилади. Шунинг учун қалтисликларни бошқариш муаммоси юзага келади ва «қалтислик -менежмент» деб аталади.

Иқтисодий қалтислик билан боғлиқ эҳтимолий йўқотишнинг камайишини хоҳлайдиган ҳар бир фирма ўзи учун қуйидаги бир қанча муаммоли масалаларни ҳал қилиши керак:

- иқтисодий қалтислик билан боғлиқ эҳтимолий зарарларни баҳолаш;

- қалтисликни тўлиқ ўзида қолдириш ёки бошқа субъектга бериш, маълум қалтисликни ўзида қолдириш ёки бошқа субъектга бериш каби масалаларни ҳал қилиш;

- ўзида қолдирилган қалтислик сабабли юзага келиши мумкин бўлган йўқотишларни камайтириш дастурини ишлаб чиқиш. Бундан мақсад қалтислик мавжуд бўлган шароитда фирманинг самарали ишлашини таъминлашдир.

Фирмада рўй бериши мумкин бўлган қалтисликлар турли хил, лекин асосан уларнинг икки тури кўрилади:

1. Молиявий қалтисликлар. Уларга қуйидагилар кириши мумкин:

- Фоиз ставкаси ўзгариши;
- Кредит қайтарилмаслиги;
- Валюта курсининг номаъқул тебраниши;
- Харидорларнинг тўловга қобилиятсизлиги;
- Хом-ашё ва материаллар нархининг

ошиши;

- Харидорлар томонидан мажбуриятларнинг бажарилмаслиги ва хоказолар.

2. Фирма хўжалик фаолияти билан боғлиқ қалтисликлар. Уларнинг пайдо бўлишига қуйидагилар сабаб бўлиши мумкин:

- жихозларнинг эскирганлиги;
- хом-ашё ва материаллар сифатининг ўзгариб туриши;
- технология етишмаслиги;
- ишлаб чиқариш кучлари захирасининг йўқлиги;
- туриб қолишлар;
- фавқулотда ҳолатлар ва ҳоказо.

13.2. Қалтисликларни бошқариш усуллари.

Қалтисликларни бошқаришнинг кўп қўлланиладиган аниқ усуллари қуйидагилар:

1. Қалтисликдан қочиш ёки инкор қилиш (Risk avoidance). Компаниялар ишида қочиш мумкин бўлмаган катта қалтисликлар мавжуд бўлади. Бундай қалтисликларни биров камайтириш мумкин, аммо бу уларнинг таъсир кучини камайтирмайди. Шунинг учун улардан қочишнинг энг яхши усули улар содир бўлиши эҳтимолини умуман йўқ қилиш керак. Бундай усулни қўллашга мисол маълум маҳсулотни ишлаб чиқаришни тўхтатиш, шу соҳада бизнестан кетиш ва бундай қалтисликлар бўлмаган бошқа соҳаларни танлаш.

2. Қалтисни ўзига олиш (Risk assumption). Унинг моҳияти — зарарларни хусусий молиявий имкониятлар асосида қоплашдир. Бу усул қуйидаги ҳолатларда маъқул:

- Зарарлар частотаси катта бўлмаганда;
- Потенциал зарарлар ҳажмини фирма жорий активлари ҳисобидан қоплаш мумкин бўлганда. Бу усулда зарарлар жорий пул тушумлари ёки шу мақсадларда махсус тузилган заҳира фонди ҳисобидан қопланади.

3. Қалтисликни олдини олиш (Loss prevention). Бу усулда улар юзага келиши эҳтимолини камайтиришга қаратилган тадбирлар қилинади. Қуйидаги ҳолларда уни қўллаш маъқулдир:

- Зарар юзага келиши эҳтимоли юқори;
- Зарар миқдори катта эмас.

Қалтис бошқаришда бу усулни қўллаш ҳар хил олдини олиш дастурларини ишлаб чиқиш ва қўллаш билан боғлиқ. Бу дастурлар даврий бўлади ва улар назорат қилиб

турилиши керак. Мисол сифатида, коровуллар (банкларда), хайдовчиларни ўқитиш (хафвсизлик мақсадида), кимёвий зарарлардан огохлантириш, меҳнат муҳофазаси ва ҳоказо.

4. Зарарни камайтириш (Loss reduction). Бу усулнинг моҳияти зарарларни камайтиришга қаратилган усулларга қаратилган. Бу усулдан қуйидаги ҳолларда фойдаланиш мумкин:

- Эҳтимол зарарни катта бўлиши;
- қалтис, зарар юзага келиш эҳтимоли катта эмас.

Мисол, ажратиш усули, ёнқин хавфидан зарар эҳтимолий хажмини камайтириш мақсадида битта катта омборнинг ўрнига иккита кичик омбордан фойдаланиш мумкин. Агар бунга харажатлар эҳтимол зарарлардан кам бўлса. Бу усулни иқтисодий тарафдан қўлласа бўлади.

5. Суғурталаш (Insurance). Бу усул қалтислик бошқарувида энг кўп қўлланиладиган усуллардан биридир. Унинг моҳияти шундаки, фирма маълум қалтисликларни суғурта компаниясига беради ва агар булар содир бўлганда суғурта фирмаси қўрилган зарарни қоплайди. Қуйидаги ҳолларда фирма учун бу усулни қўллаш маъқулдир:

- Агар қалтислик, зарар эҳтимоли юқори эмас, аммо эҳтимол зарар хажми катта бўлса. Шунинг назарда тутиш керакки, фирмада қалтисликлар бир хил турда ва кўп бўлса, уларни суғурта компанияси орқали суғурталаш йўли билан эмас, балки суғурта бадалларини фирма ичида жорий этиш орқали бошқариш мумкин.

- Қалтислик, зарар бўлиши эҳтимоли юқори, аммо зарар миқдори кам бўлса.

Суғурта асосан бахтсиз ходиса юз берган ҳолларда жуда зарурдир. Кўп ҳолларда суғурта қалтислик бошқарувида ягона усул ҳисобланади, баъзида эса қонун томонидан мажбурий қилиб қўйилади.

6. Ўз-ўзини суғурта қилиш (Self-insurance) усули яъни зарарларни қоплашга қаратилган шахсий суғурта

фондларини тузишга қаратилган. У қалтислик бошқарув усули сифатида қуйидагиларга шароит яратади:

- Зарарни қоплаш имкониятларини ошириш;
- Суғурта фондларини инвестиция қилиш орқали фирма фойдалилигини ошириш.

Кептив суғурта – бу носуғурта ташкилотлари гуруҳига кирувчи суғурта ташкилотидир – саноат, саноат-молиявий, молиявий гуруҳлар ва ҳамма гуруҳ қалтисларини суғурта қилади.

7. Қалтисликни бошқага ўтказиш (Risk transfer) усули шуни англатадики фирма ўзидаги эҳтимолий қалтислик, зарарни бошқа фирмага ўтказди. Бунинг бир тури суғурта, фирма суғурта бадалини тўлайди ва қалтислик суғурта компаниясига ўтади. Бундан ташқари қалтисликни ўтказишнинг, ижара, hold-harmless типидagi келишувлари каби кўринишлари мавжуд.

Хеджирование(hedging) – суғурта билан боғлиқ бўлмаган нарх бўйича қалтисликларни бериш. Бунинг маъноси бозорда нархларнинг ўзгариши хисобидан келадиган фойда ва зарарларни чегаралаш хисобланади. Хеджирование савдо аукционлари, фьючерс ва форвард шартномалари орқали жорий қилинади ва қалтислик менежментининг ажралмас қисми бўлиб қолади.

Ижара усули мулкни ижарага олган киши учун унинг эскириш қалтисини мулк эгасига қолдириш имконини яратади. Одатда бундай қалтислик учун тўлов ижара ҳақи таркибига киритилади.

Hold-harmless типидagi келишувлар (ушловчи учун зарарсиз) зарарлар бўлишига тузилади. Бунда бир томонда зарар юзага келганда, иккинчи томоннинг қалтислигини ўзига олиши бўйича келишув бўлади.

Яна шуни ҳам айтиш мумкинки, давлат томонидан ҳам фирмалар қалтислигини камайтирувчи сиёсатлар юритилади. Масалан, маълум шароитларда мажбурий суғурта, иктисодий-ижтимоий қалтислик жуда юқори фаолиятлар билан шуғулланишни чеклаш ва хоказо.

Бу усулларни қайси бирини қўллаш ёки қўлламасликда иктисодий тамойил шундаки шу усулга харажатлар ундан келадиган қўшимча фойдадан кам бўлиши керак.

13.3. Қалтислик учун мукофот.

Лойиха қалтислиги қанчалик юқори бўлса, унинг даромадли бўлиш даражасига талаб ҳам шунчалик юқори бўлади. Чунки катта қалтисликни олишга фақат катта фойда сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун қалтислик лойихаларни баҳолашда дисконтлаш даражаси оширилади, яъни ҳақиқий фоиз ставкасига «қалтис учун мукофот» ҳам қўшилади. NPV, IRR ва бошқалар Янги дисконтлаш даражаси бўйича ҳисобланади ва солиштирилади. Бу эса инвестиция лойихаларини баҳолашда қалтисликни ҳам ҳисобга олишга кўмаклашади.

Мисол. Қуйида иккита мукобил лойиха бўйича пул оқимлари келтирилган бўлиб, ҳар икки лойиха учун ҳам дисконтлаш даражаси 15% га тенгдир.

Кўрсаткич	1-йил	2-йил	3-йил
Лойиха А	-1900	-1870	4840
Лойиха В	-4025	2880	2880

$$NPV_{AK} = -1900 - 1870_{1,15} + 4840_{1,15}^2 = 400$$

$$NPV_{BK} = -4025 + 2880_{1,15} + 2880_{1,15}^2 = 657$$

В лойиха маъқул кўринади, аммо бу ерда қалтис ҳисобига олинмади. Лойиха мутахассислари А лойихани қалтис сиз, В лойихани эса қалтис ли деб топишди ва қалтис учун мукофотни 5% миқдорда ҳисоблашди. Энди қалтислик мукофотини ҳисобга олган ҳолда икки лойихани таққослаймиз:

Демак мавжуд қалтисликни ҳисобга олсак А лойиха биз учун фойдали эканини кўраимиз.

«Қалтис учун мукофот» қандай ҳисобланади? Бунинг уч тури мавжуд:

1. Кумулятив усул

2. Капитал активларни баҳолаш усули
3. Дисконт нормасини баҳолаш усули.

Кумулятив усулда асосан уч хил қалтис ҳисобга олинади:

- Сиёсий қалтис ;
- Лойиха қатнашчилари лаёқатсизлиги;
- Кўзда тутилган даромадларнинг олинмаслиги қалтис и.

Сиёсий қалтислик одатда қуйидаги ҳолларда мавжуд бўлади:

- Лойихага салбий таъсир этадиган тарафга мамлакат қонунчилигининг ўзгариши;
- Мол-мулкни конфискация қилиш, миллий низолар;
- Конвертация чекланганлиги.

Умуман сиёсий қалтислик мамлакатнинг инвестицион муҳити билан боғлиқ. Махсус рейтинг фирмаси бўлмиш BERI(Германия), Швеция банклари ассоциацияси ва Ernst & Young аудиторлик корпорацияси дунё мамлакатларида инвестициялашда сиёсий қалтис даражаси бўйича рейтинг олиб бориб, уни доимий равишда чоп қилиб боришади.

Лойиха қатнашчилари лаёқатсизлиги қалтислиги қуйидагича:

- Фирмада молиявий ва айланма маблағлар етишмаслиги, ва қарзни тўлай олмаслик;
- Лойиха бошқа қатнашчиларининг молиявий лаёқатсизлиги.

қалтис учун мукофот миқдори лойихани амалга оширишнинг иқтисодий ташкилий тарафлари қанчалик пухталигига боғлиқ бўлади. Агар лойиха қатнашчиларининг бир-бирига ва мажбуриятларига лаёқатлилигини моддий асослаб исботлашса қалтислик учун мукофот камаяди. Агар исботланмаса кўпаяди.

Кўзда тутилган даромадларнинг олинмаслиги қалтислиги.

Бу турдаги қалтислик асосан лойиханинг техник-ташкилий тарафлари ва нарх тебранишлари билан боғлиқ.

Бундай қалтислик учун мукофот лойиханинг техник ва иқтисодий, илмий асосланганлиги ва яна маркетинг ўрганилганилиги билан аниқланади. Мисол, айрим факторлар таъсири қуйидагича ҳисобга олинади:

1. Қўлланиладиган технология
Қалтислик учун мукофот, %
 - анъанавий 0 янги 2-5
2. Талаб ва нархнинг нониқлиги
 - олдиндан мавжуд товарга 0-5
 - янги товарга 5-10

13.4 Лойихаларнинг қалтисликка чидамлилиги таҳлили.

Лойихаларнинг қалтисликка чидамлилиги - бу лойиханинг зарар кўра бошлаш имкониятидан қанчалик узоқлигини кўрсатувчи кўрсаткичдир. Яъни лойиханинг режалаштирилган ёки мавжуд даражасидан ахвол қанчалик ёмонлашганда ҳам лойиха зарар келтирмаслигидир. Демак, бу оралиқ қанча узоқ бўлса лойиханинг қалтисга чидамлилиги шунча юқори бўлади. Буни аниқлашда қуйидаги учта кўрсаткичдан фойдаланилади:

1. *Зарарсизлик нуқтаси (break-even point);*
2. *Хавфсизлик чегараси (margin of safety);*
3. *Ички даромад ставкаси (internal rate of return).*

Зарарсизлик нуқтаси_{микдорда} **қ** **FC** **F** **P-VCU**

P – бир бирлик маҳсулот баҳоси;

FC(FIXED COSTS) – доимий харажатлар;

VCU(VARIABLE COSTS PER UNIT) – бир бирлик харажатга қилинадиган ўзгарувчи харажатлар.

Зарарсизлик нуктаси шуни кўрсатадики, қанча бирлик махсулот ишлаб чиқарилса, лойиха учун фойда ҳам зарар ҳам 0 га тенг бўлади. Демак фирма ўз харажатларини қоплаши учун камида зарарсизлик нуктасигача махсулот ишлаб чиқиши керак.

Хавфсизлик чегараси $Q_{оралиғи} = (Q - Q_{BE}) / Q * 100\%$

Q –кутилаётган сотиш миқдори;

Q_{BE} – зарарсизлик нуктасидагисотиш миқдори.

Хавфсизлик чегараси лойиха зарар кўришни бошлайдиган миқдордан қанчалик узоқдалигини фоиз кўрсаткичида кўрсатади. Демак, сотиш хажми узоғи билан неча фоизга камайганда ҳам фирма зарар кўрмай ишлайди. Бу кўрсаткичнинг юқори бўлиши лойиханинг қалтисга чидамлилиги даражаси ҳам юқори бўлишини билдиради.

Ички даромад ставкаси.

$IRR \approx A / (NPV_B - NPV_A) * (B - A)$

A – дисконтлашнинг паст даражаси;

B – дисконтлашнинг юқори даражаси;

NPV – соф келтирилган қиймат.

IRR – дисконт даражаси неча фоиз бўлганда лойиханинг соф келтирилган қиймати 0 бўлишини кўрсатади. Яъни пулни лойихага сарфлаш билан шу маблағни банкда сақлаш бир хил натижа беради. Демак, IRR нинг юқори бўлиши лойиханинг қалтисга чидамлилиқ даражасининг ҳам юқорилигини кўрсатади. Яна IRR ни қалтис учун мукофот қўшилган ҳолдаги дисконт ставкаси билан солиштирганда, IRR ката бўлса, бу лойиха маъқул ҳисобланади.

13.5. Инвестицияларда қалтислик даражаси.

Инвестициялашда қалтис деганда инвестиция даромадларининг кўзда тутилган миқдоридан камайиш ҳолати тушунилади. Даромадларнинг ўзгариши шкаласи қанчалик кенг бўлса, инвестициялашда қалтислик

даражаси шунчалик юқори бўлади. Инвестициялашда қалтислик манбаалари бир-бири билан жуда боғлиқ бўлганлиги сабабли уларнинг қайси бири даромадга қанчалик таъсир этганлигини аниқлаш жуда мушкул. Инвестициялашда қалтисликнинг асосий турлари: иш билан боғлиқ қалтислик, молиявий бозор тасодифи хавфлари, аҳолининг сотиб олиш қобилияти билан боғлиқ бўлган молиявий хавф, фоиз хавфи ва бошқалар ҳисобланади.

Иш билан боғлиқ қалтислик келаётган даромадларнинг ҳамма инвесторлар билан ҳисоб-китоб қилишга етиши кафоотланганлигидир. Бундай ҳолатда жами даромад инвестиция харажатларини қоплай олмайди. Албатта, давлат (айрим мамлакатларда) бундай ҳолатда харажатларнинг маълум бир қисмини ўз зиммасига олади. Асосан бу хавф бизнес билан боғлиқ бўлади. Молиявий хавф деганда ўз маблағлари ва қарзга олинган маблағлар компенсациялари натижасида келиб чиқадиган хавф тушунилади.

Инвестиция учун қанчалик кўп четдан қарз жалб этилса, молиявий шунчалик хавф кўпаяди. Бу хавфнинг ошиши асосан корхоналар қарз берувчи инвесторлар ўз вақтида фоиз тўловлари тўлашга иложсизлиги оқибатидан келиб чиқади. Белгиланган, яъни вақти аниқ кўрсатилган қарзлар ёки қарз фоизлари лойиха ишга тушмасдан, даромад хали келмаган вақтдан бошлаб тўланиши керак. Корхоналарнинг бундай қарзларни тўлай олиш қобилияти йўқлиги молиявий хавфни туғдиради.

Аҳолини товарлар сотиб олиш қобилиятининг пасайиши билан боғлиқ бўлган хавф асосан тақлиф инфляцияси вақтида бўлади. Бу даврда пул бирлигининг харид қобилияти пасаяди. Айрим қимматбаҳо қоғозлар белгиланган вақтда инвесторга фойда келтиришни кўзда тутганлиги учун айрим ҳолларда фоиз хавфига эга бўлади. Кўп ҳолларда қимматбаҳо қоғозларнинг курслари олдинги курсларга нисбатан ўзгариб туради. Натижада қимматбаҳо қоғозлар чиқарган компаниялар белгилаб қўйилган фоизларни бера олмайдилар. Бу жараён қимматбаҳо

қоғозларнинг бозор бахолари тез-тез ўзгариб туриши натижасида вужудга келади.

Ликвидлик хавфи корхоналарнинг акцияларни керакли вақтда кўзда тутилган суммага сотишга имконияти бўлмай қолишини англатади. Агар кеча 1000 долларга акция сотиб олган бўлсангиз, бугун уни 800 долларга сотасиз, бундай акция юқори ликвидли эмас.

Бозор хавфи деганда бу даромадларни қимматбаҳо қоғозлар курси ўзгариши эмас, балки иқтисодий-ижтимоий воқеалардан келиб чиқадиган хавф тушунчаларидир. Масалан, Якин Шарқда уруш келиб чиқиш хавфи қурол-аслаҳа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган акциялар ҳамда нефть маҳсулотлари ишлаб чиқаришга боғланган акциялар курсига таъсир этади. Тасодиф хавфи тўсатдан вужудга келадиган хавф бўлиб, инвестиция натижаларига жуда тез таъсир этади. Бунга иккита йирик компаниянинг бир-бирига қўшилиши ва бошқалар мисол бўла олади.

Умуман, хавфларни баҳолашга уч хил йўналишда ёндошиш мумкин. Анъанавий ишлаб чиқаришни тубдан ўзгартирадиган ёки унинг тузилмасига салмоқли ўзгартириш киритадиган инвестицияларни жорий этиш билан боғлиқ лойиҳаларни қабул қилишда айрим ҳолларда старт даврини мукамал таҳлил қилмаслик натижасида яратиладиган маҳсулотга етарли харидор топа олмаслик ҳоллари вужудга келиши мумкин. Бунда, албатта, мукамал вариантларни чуқур ўрганиш керак.

Хар хил муқобил вариантлар мавжуд бўлмаган ҳолларда олдиндан маълум тадбирларни амалга ошириш керакки, улар хавфни йўқотишга қаратилган бўлсин. Навбатдаги ёндашув асосан оддий лойиҳаларни ўз ичига олади. Бу лойиҳаларда маълум хавф мавжуд: масалан, лойиҳани вужудга келтириш даврида ўртача кўрсаткичлардан фойдаланамиз, лекин кейинчалик бу кўрсаткичлардан маълум чекиниш вужудга келиши мумкин. Мана шу йўналишларни мисолда кўриб чиқамиз.

Лойиҳада темир-бетон заводи қуриш кўзда тутилган дейлик. Завод аҳоли яшайдиган микрорайонда бўлиб, у ердан автотрасса ўтиши кўзда тутилган. Завод

курилиши трассага якин жойда бўлади. Завод курилиши учун 5 млрд.сўм маблағ ажратилган. Бу завод ишлаб чиқарадиган махсулот хажми 2 млрд. билан 4 млрд.сўм орасида бўлади. Лойиханинг яшаш даври 5 йил, бу вақтдан сўнг завод сотиб юборилади. Заводнинг қолдиқ бахоси автотрасса курилиши даври билан боғлиқ бўлиб, 1 млрд. билан 3 млрд.сўм орасидадир. Агар завод қурилгандан кейинги биринчи йили автотрасса курилиши ҳақида қарор қабул қилинмаса унинг қолдиқ қиймати 3,5 млрд.сўм. Дисконтнинг қабул қилинган ставкаси 10% ва иккита вариантда махсулот сотиш хажми 0,5 млрд ёки 1,5 млрд.сўм бўлади. Буни вариантлар бўйича аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$NPV=[\sum NP_t / (1+k) + RV / (1+k)] - I$$

Бу ерда: NP_t - соф фойда ва амортизация суммаси;
 RV - қолдиқ қиймат.

Қўйилган масала бир неча вариантда ечилиши мумкин.

- йўл курилишининг иккита варианты (1-қурилди, 0-қурилмади)

- махсулот хажмининг иккита варианты (2 млрд.сўм ва 4 млрд.сўм). Биринчисининг эҳтимоллиги 0,3, иккинчисиники эса 0,7.

- заводни сотишнинг икки варианты (1-биринчи йилдан кейин ёки 5-беш йилдан кейин).

- 5 йилдан сўнгги заводнинг тугатилиш бахоси (1 млрд.сўм ва 3 млрд.сўм), эҳтимоллиги мос равишда 0,4 ва 0,6 ни ташкил этади.

Агар айтайлик, шу вариантларни комбинация қилсак, 720 вариант вужудга келади. Йўл курилишининг мавжуд ҳолдаги вариантларини 4 рақамли сонлар билан кодлаб чиқамиз. Коднинг ҳар бир позициясидаги рақам вариантнинг тавсифини билдиради. 1 рақами билан бошланувчи барча кодлар йўл курилишини кўзда тутувчи вариантлардир. Маълум сабабларга кўра, 0 рақами билан бошланувчи биргина вариант мавжуд. Бу вариантга кўра, йўл қурилмайди ва завод бир йилдан сўнг сортилиши

керак. Шу сабабларга кўра, қуйида йўл қурилиши билан боғлиқ беш вариант кўрсатилган:

1. 1210 - махсулот сотиш хажми 2 млрд.сўм - завод биринчи йилдан сўнг сотилади.
2. 1251 - махсулот сотиш хажми 2 млрд.сўм - завод 5 йилдан кейин сотилади, қолдиқ бахоси 1 млрд.сўм.
3. 1253 - махсулот сотиш хажми 2 млрд.сўм - завод 5 йилда сўнг сотилади, қолдиқ бахоси 3 млрд.сўм.
4. 1410 - махсулот сотиш хажми 4 млрд.сўм - завод биринчи йили сотиб юборилади.
5. 1451 - махсулот сотиш хажми 4 млрд.сўм - завод беш йилдан кейин сотилади, қолдиқ бахоси 1 млрд.сўм.
6. 1453 - махсулот сотиш хажми 4 млрд.сўм - завод 5 йилдан кейин сотилади, қолдиқ бахоси 3 млрд.сўм.

Хар бир вариантни баҳолаш учун соф жорий қиймат формуласидан фойдаланамиз.

1251- вариант бўйича соф жорий қиймат ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	1-йил	2-йил	3-йил	4-йил	5-йил	Жами
1. Фойда	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	
2. Қолдиқ қиймати	-	-	-	-	1,0	
3. Дисконт коэффициент	1,1	1,4	1,3 31	1,46 4	1,61	
4. Соф фойда	0,4 54	0,41 3	0,3 75	0, 341	0,31 0	1,893
Келтирилган қолдиқ сумма $C1(1+0,10)$					0,62 1	0,621
6. Келтирилган сумма						2,514
7. Соф жорий қиймат (6-қатор инвестициялар) $2,514-5 = -2,486$						-2,486

Шунга ўхшаш бошқа беш вариант учун ҳам соф келтирилган қиймат ҳисобланади.

Лойихани амалга ошириш вариантлари бўйича маълумотлар

Вариантлар коди	Соф жорий қиймат	Эхтимоллик
1210	- 1,364	0,3
1251	- 2,486	0
1253	- 1,245	0
1410	- 0,454	0
1451	1,307	0,28
1453	2,546	0,42
0	0	1

Жадвалда кўрсатилган манфий вариантларнинг барчаси зарар кўриладиган вариантлардир. Дастлабки уч вариантнинг барчасида сотиш ҳажми 2 млрд. сўм. 141-вариантда эса сотиш ҳажми 4 млрд.сўм ва агар шу вақтгача йўл қурилиши тўғрисида қарор қабул қилинмаса, завод ишга тушгандан бир йил сўнг сотилади. Сотиш ҳажми 4 млрд.сўмдан ортгандан сўнггина лойиха самарали бўлади. 1451 ва 1453-вариантларни амалга оширилиш эҳтимоли юқоридаги жадвалда кўрсатилган ва қуйидагича:

1451 учун: $0,7 \times 0,4 \text{ қ} 0,28$;

1453 учун: $0,7 \times 0,6 \text{ қ} 0,42$ да.

Жадвалдаги маълумотлар ёрдамида, ушбу лойихага маблағ сарфлашда ҳисобга олиниши зарур бўлган барча вариантлар бўйича соф келтирилган қийматни топиш мумкин.

$$NPV_{\text{қ}} 0,3 * (-1,364) \text{қ} 0,28 * 1,307 \text{қ} 0,42 * 2,546 \text{қ} 1,026$$

13.6. Инвестицияларда қалтислик даражасини босқичма-босқич баҳолаш

Лойиха амалга киргунга кадар хар хил боскичлардан ўтади. Хар бир боскичда ўзига хос қалтис бўлиб, уларни боскичма-боскич баҳолаш ва барчасининг йиғиндисини топиш керак. Олдинги мавзулардан маълумки, лойиха қуйидаги боскичлардан иборат:

- лойихани вужудга келтиришдан олдинги, тайёрлаш боскичи;

- қурилиш: иншоот, ускуналар қуриш, қурилиш учун зарур бўлган материалларни сотиб олиш ва уларни монтаж қилиш;

- лойиха асосида вужудга келтирилган объектни ишга тушуриш ва уни тўлиқ қувватга олиб чиқиш ҳамда шу асосда фойда олиш.

Хамма ҳисоб-китоблар икки мартадан, яъни:

1) лойихани вужудга келтириш пайтида;

2) лойиханинг хавфли элементлари аниқлангандан кейин амалга оширилади.

Ўз таъсир кучи бўйича қалтисликлари оддий ва мураккаб бўлади. Оддий хавфлар бир-бири билан боғлиқ бўлмаган хавфлардир. Лойихани вужудга келтириш даврида ҳамма хавфларнинг рўйхатини тузиб олиш ва улардан хар бирининг хавфлардаги салмоғини аниқлаб олиш керак. Айтилган ҳолларни қуйидаги бир мисолда кўриб чиқамиз:

Хар бир экспертга эҳтимолли хавфлар устида чуқур таҳлил ишларини олиб бориш топширилади ва уларга қуйидаги баҳолаш тизимидан фойдаланиш тавсия этилади:

- 0 - хавф йўқ деб қабул килинган;
- 25 - хавф асосан юзага чикмайди;
- 50 - бу ҳолат хали ҳеч қандай мулохаза юритишга асос бўла олмайди;
- 75 - хар қалай хавф ўз кучини кўрсатса керак;
- 100 - хавф юзага чикса керак.

Экспертлар баҳоларининг бир-бирига зид келмаслиги қуйидаги қоидаларга кўра таҳлил қилинади.

1- қоида: иккита экспертнинг фикри орасидаги фарқ 50 дан ошиши керак эмас. $\text{Max } |a_i - b_i| \leq 50$

Бу ерда: а ва в иккита экспертнинг фикри.

Агар экспертлар сони учта бўлса, биринчи ва иккинчи, биринчи ва учинчи, иккинчи ва учинчи экспертлар фикрининг натижаси олинади. Масалан, алохида оддий хавф бўйича учта эксперт куйидагича фикр берди а=0 , в=25, с=50, бунда ав =25; ас=50; вс=25 бу натижалар биринчи коида талабларини қониктиради.

2- Қонуният. Агар экспертлар кўп бўлса ҳамда уларнинг фикрлари бир-биридан тубдан фарқ қилса, куйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\sum_i^n |a_i - v_i| / N \leq 25$$

Мисол: 3 та эксперт А,В,С куйидаги лойиха баҳосини бердилар: А (100,75,50,25); В(75,75,75,75); С(25,50,75,100);

$$AB[(100-75) + (75-75) + 50-75) + (25-75)]/4 = 100/4 = 25.$$

Худди шундай АС=50 ва ВС=25 топилади. Агар юқоридагидек экспертларнинг фикри бир-биридан фарқ қилса, унда махсус мутахассислар йиғилишида бу масала ўрганилади. Айтайлик, лойиха мақсади жамоа хўжалиги худудида акциядорлик жамияти сутни қайта ишлайдиган корхона вужудга келтиришдан иборат. Хом ашё базаси корхона атрофидаги фермер хўжалиги хисобланади. Корхона ўз махсулотини яқинда жойлашган шаҳарда сотади. Корхонада йирик музлатгич бўлиб, у авария бўлса атроф-мухитни аммиак билан ифлослашга олиб келиш эҳтимоли бор. Хавф даражасини аниқлаш учун 3 та эксперт чақирилган. 1-эксперт акционерлик жамияти директори; 2-эксперт маҳаллий рахбар; 3-эксперт пенсионер.

Қалтислик хавфини босқичма-босқич баҳолаш

Оддий хавфлар	1-эксперт	2-эксперт	3-эксперт	Ўртача а Vi	Аҳамиятлилиқ
---------------	-----------	-----------	-----------	-------------	--------------

					Pi
1	2	3	4	5	6
ТАЙЁРЛОВ БОСҚИЧИ					
1.Мухандислик тармоқларидан лойиханинг узоқ-яқинлиги	25	0	25	17	3
2.Махаллий раҳбарларнинг лойихага муносабати	25	0	50	25	
3.Қўшимча ишларнинг мавжудлиги	0	0	0	0	3
ҚУРИЛИШ БОСҚИЧИ					
1.Буюртмачининг ҳақ тўлаш имконияти	0	25	50	25	1
2.Кўзда тутилмаган харажатлар, шу жумладан, инфляция натижасида	75	75	100	78	
3.Қурилишга зарур бўлган ускуналарни ўз вақтида етказ-маслик хавфи	50	50	50	50	
4.Лойиха-смета хужжатла	50	75	75	67	3

рини ўз вақтида етказиб бермасли к хавфи					
5. Мухандис -техник ходимлар ва мала- кали ишчиларн и ўз вақтида тайёрлаш нинг кечкикиши хавфи	0	0	0	0	2
6. Қурили шни бажа- радиган пудратчи лар-нинг ишга лоқайд- лилиқ хавфи	75	25	50	50	3
ЭКСПЛУАТАЦИЯ БОСҚИЧИ					
Иқтисоди й ва молиявий хавф					
1. Махсул отга бўлган талабнинг барқарор эмаслиги	25	25	50	33	3
2. Муқоби л махсулот- нинг пайдо бўлиши	75	25	50	50	3
3. Рақобат чилар томонида н махсулот бахосини нг пасайтири	75	50	25	50	3

лиши					
4.Рақобат чилар махсулот микдорин и ошириши хавфи	25	0	0	8	3
5.Солиқла рнинг оширили ши хавфи	25	25	50	33	3
6.Истеъм олчиларн инг ҳақ тўлолмас лик хавфи	25	0	0	8	1
7.Хом ашёни ва транспорт хизмати бахолари нинг ошиши хавфи	100	75	100	90	3
8.Етказиб берувчила рга боғлиқли к хавфи	25	0	25	17	3
9. Ўз айланма маблаглар ининг етмаслиги хавфи	100	100	100	100	1
ИЖТИМОЙ ХАВФЛАР					
1.Малака ли ишчилар билан таъминла шни эплай олмаслик хавфи	0	0	25	8	3
2. Иш ташлаш хавфи	100	75	75	83	1
3.Махалл ий	50	25	100	58	3

рахбар-ларнинг муносаба-ти					
4. Иш хаки етарли эмаслиги хавфи	100	50	75	75	2
5.Кадрлар малакаси	25	25	50	33	3
ТЕХНИК ХАВФЛАР					
1. Хом ашё ва мате-риаллар сифатини нг баркарор эмаслиги	25	0	25	17	3
2.Техноло-гиянинг янгилик даражаси	50	25	50	41	3
3.Техноло-гия етарли даражада ишончли эмаслиги хавфи	75	50	75	67	2
4.Қўшимч а қувват-ларнинг йўқлиги хавфи	25	0	0	8	3
ЭКОЛОГИК ХАВФЛАР					
1.Атроф-мухитга чиқинди чиқариш хавфи	50	75	50	58	3
2.Ишлаб чиқариш-нинг зарарлиги хавфи	0	25	0	8	3

Биринчи босқич бўйича, яъни тайёрлов давридаги қалтислик бўйича маълум бўладики, иккинчи эксперт оптимист, учинчи эксперт эса пессимист. Бу, албатта,

келгусида тўғри қарор қилишга ижобий таъсир кўрсатади. Юқоридаги келтирилган хавфлардан ташқари қуйидаги қалтисликлар ҳам мавжуд бўлиб, уларни тайёрлов босқичига киритиш мумкин:

- транспортдан узоқда жойлашганлиги;
- муқобил хом ашё манбаларига эга ёки эга эмаслиги;
- қурилишга доир бўладиган юридик ҳужжатларни тайёрлаш;
- объектни бошқаришни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган хавфлар.

Буларни юқоридаги қалтисликларга қўшиш учун муқобил жавоблар бўлиши керак. Агар экспертларнинг фикрлари бир жойдан чиқса, унда буларни қўшиш шарт эмас. Юқоридаги жадвалда экспертлар томонидан баҳоланган қалтислик даражасининг дастлабки натижалари қайд этилган. Хар бир қалтисликнинг жами қалтисликдаги вазни ёки бошқача айтганда аҳамияти экспертлар томонидан эмас, балки лойиҳани вужудга келтирувчилар томонидан белгиланган. Бизнинг мисолимизда қалтисликни туғдирувчи сабаблар аҳамиятига кўра, учга бўлинган. Бир босқичга кирувчи ҳамда турли устуворликларга тегишли қалтисликнинг жами қалтисликни ҳисобга олинадиган вазни турлича бўлади. Бир босқичга кирувчи 1- ва 3-аҳамиятlilik орасидаги нисбат 10 га тенг деб олсак ва учинчи аҳамиятlilikни x билан белгиласак, биринчи аҳамиятlilik $10x$ га, иккинчи аҳамиятlilik эса $5,5 \cdot x = (10+1) \cdot x$ га тенг бўлади.

Шу асосда юқоридаги жадвални қўшимча материаллар ёрдамида қуйидаги шаклга келтирамиз:

қалтисликни босқичма-босқич ҳисоблаш

Оддий хавфлар	Ўртача V_i	Аҳамият lilik	W_i	P_i
Тайёрлов босқичи				
1.Мухандислик тармоқларидан	17	3	0,01	0,2

лойиханинг узоқ яқинлиги				
2. Маҳаллий рахбарларнинг лойихага муносабати.	25	1	0,10	2,5
3. Қўшимча ишларнинг мавжудлиги	0	3	0,01	0
Ўртача эҳтимоллик				2,67
1.Буюртмачини нг ҳақ тўлаш имконияти	25	1	0,10	2.5
2.Кўзда тутилмаган харажатлар, шу жумладан, инфляция натижасида	83	1	0,10	8,3
3.Қурилишга зарур бўлган ускуналарни ўз вақтида етказмаслик қалтислиги	67	3	0,01	0,7
4.Лойиха-смета хужжатларини ўз вақтида еткизиб бермаслик қалтислиги	50	3	0,01	0,5
5. Мухандис- техник ходимлар ва малакали ишчиларни ўз вақтида тайёрлашнинг кечкикиши қалтислиги	0	2	0,055	0
6.Қурилишни базарадиган пудратчи- ларнинг ишга локайдлилиги қалтислиги.	50	3	0,01	0,5

Ўртача эҳтимоллик				12.5
ЭКСПЛУАТАЦИЯ БОСҚИЧИ				
Иқтисодий ва молиявий хавф				
1.Махсулотга бўлган талабнинг барқарор эмаслиги	33	3	0,01	0,3
2. Муқобил махсулотнинг пайдо бўлиши	58	3	0,01	0,6
3.Рақобатчилар томонидан махсулот баҳосининг пасайтирилиши	42	3	0,01	0,4
4. Рақобатчилар махсулот микдорини ошириши хавфи	8	3	0,01	0,1
5. Солиқларнинг оширилиши хавфи	33	3	0,01	0,3
6.Истеъмолчилар нинг ҳақ тўлолмаслик хавфи	8	3	0,10	0,8
7.Хом ашё ва транспорт хизмати баҳоларининг ошиши хавфи.	90	3	0,01	0,9
8.Етказиб берувчиларга боғлиқлик хавфи	17	3	0,01	0,2
9. Ўз айланма маблағларининг етмаслиги хавфи	100	1	0,1	10
Ўртача эҳтимоллик				13.6
ИЖТИМОИЙ ХАВФЛАР				

1.Малакали ишчилар билан таъминлашни эълай олмаслик хавфи	8	3	0,01	0,1
2. Иш ташлаш хавфи	83	1	0,10	8,3
3. Махаллий раҳбарларнинг муносабати	67	3	0,01	0,7
4. Иш ҳақи етарли эмаслиги хавфи	75	2	0,055	4,1
5.Кадрлар малакаси	33	3	0,1	0,3
Ўртача эҳтимоллик				13,5
ТЕХНИК ХАВФЛАР				
1. Хом ашё ва материаллар сифатининг барқарор эмаслиги.	17	3	0,01	0,2
2. Технологиянинг янгилиги даражаси	41	3	0,01	0,4
3.Технология етарли даражада ишончли эмаслиги хавфи.	67	2	0,055	3,7
4.Қўшимча қувватларнинг йўқлиги хавфи	8	3	0,01	0,1
Ўртача эҳтимоллик				4,4
ЭКОЛОГИК ХАВФЛАР				
1. Атроф-муҳитга чиқинди чиқариш хавфи	58	3	0,01	0,6
2.Ишлаб чиқаришнинг зарарлиги хавфи	8	3	0,01	0,1
Ўртача эҳтимоллик				0,7

Жадвал тахлили шуни кўрсатадики лойихани тайёрлов даврида вужудга келадиган хавф 2.7%ни ташкил этади. Ижтимоий хавф даражаси 14 фоиз экан.

Қалтисни комплекс баҳолашдан олдин эксплуатация босқичидаги хавфларни бирлаштириб оламиз.

Эксплуатация босқичи қалтис

қалтис тури	қалтис
Молиявий-иқтисодий	13,6
Социал	13,5
Техник	4,4
Экологик	0,7
ЖАМИ	32,2

Энди барча босқичлар бўйича қалтисни бир жадвалга тўплаймиз.

Босқичлар бўйича қалтислар даражаси	
Босқишлаб чиқариш	Хавф
Лойиханинг тайёрлов босқичига хос хавфлар	2,7
Қурилиш босқичидаги хавфлар	12,5
Эксплуатация босқичидаги хавфлар	32,2
ЖАМИ	47,4

Бу лойиха хавфи 47,4 фоизни ташкил этди. Шунинг учун қалтис қилишдан олдин чуқур ўйлаб кўриш керак. Қалтисларининг ахамиятлилиги орасидаги нисбат ўзгартирилса ҳам натижа тахминан шундай чиқади.

Нисбат	100	10	5	3
Хавф эҳтимоллиги	52,7	47,4	47	44,9

Хавф асосан жуда муҳим бўлган омиллардан ташкил топади. Бизнинг мисолимизда булар қуйидагилар.

Ўз айланма маблағи етишмаслилиги хавфи - 10,0%; иш ташлаш хавфи 8,3%; кўзда тутилмаган харажатлар шу жумладан инфляция 8,3%. Бу учта омилга ярмидан кўпроқ

- 26,6% хавф тўғри келади. Агар шу хавфларни бартараф қила олсак унда лойихани инвестициялаш мумкин бўлади. Юқорида қайд этилган хавфлардан ташқари белгиланиши қийин бўлган ёки умуман аниқлаб бўлмайдиган хавфлар ҳам мавжуд. Бунга ҳар хил табиий офатлар, ҳукумат сиёсатининг ўзгариши кабилар киради.

Қисқача хулосалар

Инвестиция лойиҳалари бор экан улар билан боғлиқ таваккал хавфи ҳар доим бўлади. Бизнинг вазифамиз инвестиция лойиҳалари самарадорлигини аниқлашдир. Албатта, қалтис ни ҳисобга олмасдан лойиҳаларни баҳолашимиз, солиштиришимиз мумкин. Аммо бу ҳақиқий ҳолатни кўрсатмайди. Агар шу лойиҳадан мавжуд қалтис а қўл уришимизга арзийдиган манфаат олсакки уни амалга оширамиз. Яна бизни лойиҳа қалтис ини бошқариш усуллари қизиқтиради ва қалтис ни бошқаришга ҳаражатларни ҳам лойиҳаларни баҳолашда ҳисобга олиш мумкин. Умуман, бошқарса бўладиган (сугурта ва бошқалар орқали) қалтис лар маълум ҳаражатларни лойиҳага қўшиш орқали ҳисобдан чиқарилиши мумкин. Бу бойиҳалар маълум даражада қалтис лардан ҳоли ҳолда баҳоланиши ва солиштирилиши мумкин. Шунинг учун лойиҳа самарадорлигини баҳолашда уларнинг қалтис и ҳисобга олинад ва у асосан қандай қалтис лардан иборатлиги ўрганилади. Уларни бартараф қилиш имконияти мавжудлиги ўша лойиҳанинг ютуғи ҳисобланади.

Инвестицияларда қалтис хавфи деганда турли омиллар таъсирида инвестиция даромадларининг кўзда тутилган миқдордан камайиш хавфи тушунилади.

Инвестиция жараёнлари билан боғлиқ қалтис хавфининг асосий турлари бўлиб;

а) иш билан боғлиқ қалтис хавфи;

б) молиявий бозор тасодифи хавфлари;

в) аҳолининг харид қобилияти билан боғлиқ бўлган молиявий хавф;

г) фоиз хавфи ва бошқалар ҳисобланади. Бу хавфларнинг барчаси охир-оқибат соф келтирилган қиймат, инвестициялар рентабеллиги каби кўрсаткичларни пасайишига олиб келади.

Ўз таъсир кучига кўра қалтис хавфлари оддий ва мураккаб хавфларга бўлинади. Мураккаб хавфлар деганда бир-бирига боғлиқ бўлган хавфлар тушунилади. қалтис хавфни аниқлашда эксперт баҳолаш услубидан кенг фойдаланилади. Экспертлар баҳолари қайта ишланиб, ҳар бир хавф тури бўйича ва умумий хавф кўрсаткичи ҳисоблаб топилади. Одатда тайёрлов босқичи, қурилиш босқичи, ва объектнинг ишга тушурилгандан кейинги босқичдаги хавфлар босқичма-босқич хавф турларига қараб баҳоланадилар. Буларга иқтисодий ва молиявий хавфлар, социал хавфлар, техникавий хавфлар, экологик хавфлар киради. Ҳар бир хавфнинг аҳамиятлилики даражасини кўрсатувчи коэффициент ва экспертлар баҳолари лойиҳадаги умумий қалтис хавфи даражасини ҳисоблаб топиш, ҳамда уни амалга ошириш ёки оширмаслик тўғрисида ҳулоса чиқариш имконини беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инвестиция лойиҳалари билан боғлиқ қалтис хавфи деганда нимани тушунасиш?
2. қалтис хавфи турларини изоҳлаб беринг.
3. Оддий ва мураккаб хавфларни тушунтириб беринг.
4. қалтис хавфини босқичма-босқич баҳолашни тартиби қандай?
5. Иқтисодий ва молиявий хавфга изоҳ беринг?
6. Социал хавф ва техникавий хавф моҳияти нимада?
7. Молиявий рентабеллилик таҳлили моҳияти нимада?

8. Молиялаштиришга эҳтиёж тахлили моҳияти нимада?

9. Лойихани эксплуатация қилувчи ташкилотнинг молиявий тахлили моҳияти нимада?

10. Харажатларнинг қопланиши тахлили моҳияти нимада?

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I-БОБ. ЛОЙИХА ТАХЛИЛИ БИЛАН БО/ЛИҚ ИКТИСОДИЙ	4
КОНЦЕПЦИЯЛАР.....	
1.1.Инвестицияларнинг моҳияти, асосий турлари ва тузилиши	4
1.2.Макроиктисодий назарияда инвестицияларнинг талқини.....	8
1.3.Инвестициялар тахлилида асосланиладиган асосий иктисодий концепциялар.....	11
1.4.Инвестиция сиёсатининг моҳияти ва йўналишлари...	16
1.5.Хорижий инвестицияларни жалб қилиш шакллари ва йўналишлари.....	19
Қискача	22
хулосалар.....	24
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	24
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	26
Интернет маълумотлари.....	26
II-БОБ.ЛОЙИХА ТАХЛИЛИ КОНЦЕПЦИЯСИ.....	31
2.1.Лойиханинг таснифи (классификацияси).....	33
2.2.Лойиха тушунчаси.....	35
2.3.Лойиха ҳаёт даврининг асосий босқичлари.....	42
2.4.Лойиха муҳити.....	47
2.5.Лойиха объектлари ва субъектлари.....	50
2.6.Лойиха тахлилининг моҳияти ва вазифалари.....	51
2.7.Лойиха тахлили тузилмаси.....	
2.8.Давлатнинг иктисодий фаолияти ва инвестиция лойиҳалари.....	55
Қискача хулосалар.....	56
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	57
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	57
Интернет маълумотлари.....	58
III-БОБ.ЛОЙИХАЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ.....	
3.1.Лойиҳаларни тайёрлаш тушунчаси.....	59
3.2.Инвестиция лойиҳалари ҳужжатларини тайёрлаш босқичлари.....	61
3.3.Инвестиция имкониятларини қидиришни ташкил қилиш.....	63
3.4.Лойиҳаларни бирламчи тайёрлаш масалалари.....	
3.5.Лойиҳаларнинг охиргги шаклланган варианты ва унинг техник-иктисодий ҳамда молиявий жihatдан маъкуллиги.....	67
Қискача хулосалар.....	70
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	72
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	72
.....	72
.....	73
.....	

11.

2-илова

Инвестициялашнинг турли муддатлари ва турли
даромадлилик ставкаларида 1 сўмнинг келгуси қиймати
 $(1*(1+k)^n)$

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициентлари k									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	1,010	1,020	1,030	1,040	1,050	1,060	1,070	1,080	1,090	1,100
2	1,020	1,040	1,061	1,082	1,103	1,124	1,145	1,166	1,188	1,210
3	1,030	1,061	1,093	1,125	1,158	1,191	1,225	1,260	1,295	1,331
4	1,041	1,082	1,126	1,170	1,216	1,262	1,311	1,360	1,412	1,464
5	1,051	1,104	1,159	1,217	1,276	1,338	1,403	1,469	1,539	1,611
6	1,062	1,126	1,194	1,265	1,340	1,419	1,501	1,587	1,677	1,772
7	1,072	1,149	1,230	1,316	1,407	1,504	1,606	1,714	1,828	1,949
8	1,083	1,172	1,267	1,369	1,477	1,594	1,718	1,851	1,993	2,144
9	1,094	1,195	1,305	1,423	1,551	1,689	1,838	1,999	2,172	2,358
10	1,105	1,219	1,344	1,480	1,629	1,791	1,967	2,159	2,367	2,594
11	1,116	1,243	1,384	1,539	1,710	1,898	2,105	2,332	2,580	2,853
12	1,127	1,268	1,426	1,601	1,796	2,012	2,252	2,518	2,813	3,138
13	1,138	1,294	1,469	1,665	1,886	2,133	2,410	2,720	3,066	3,452
14	1,149	1,319	1,513	1,732	1,980	2,261	2,579	2,937	3,342	3,797
15	1,161	1,346	1,558	1,801	2,079	2,397	2,759	3,172	3,642	4,177
16	1,173	1,373	1,605	1,873	2,183	2,540	2,952	3,426	3,970	4,595
17	1,184	1,400	1,653	1,948	2,292	2,693	3,159	3,700	4,328	5,054
18	1,196	1,428	1,702	2,026	2,407	2,854	3,380	3,996	4,717	5,560
19	1,208	1,457	1,754	2,107	2,527	3,026	3,617	4,316	5,142	6,116
20	1,220	1,486	1,806	2,191	2,653	3,207	3,870	4,661	5,604	6,727
21	1,232	1,516	1,860	2,279	2,786	3,400	4,141	5,034	6,109	7,400
22	1,245	1,546	1,916	2,370	2,925	3,604	4,430	5,437	6,659	8,140
23	1,257	1,577	1,974	2,465	3,072	3,820	4,741	5,871	7,258	8,954
24	1,270	1,608	2,033	2,563	3,225	4,049	5,072	6,341	7,911	9,850
25	1,282	1,641	2,094	2,666	3,386	4,292	5,427	6,848	8,623	10,385
26	1,295	1,673	2,157	2,772	3,556	4,549	5,807	7,396	9,399	11,918
27	1,308	1,707	2,221	2,883	3,733	4,822	6,214	7,988	10,245	13,110
28	1,321	1,741	2,288	2,999	3,920	5,122	6,649	8,627	11,167	14,421
29	1,335	1,776	2,357	3,119	4,116	5,418	7,114	9,317	12,172	15,863
30	1,348	1,811	2,427	3,243	4,322	5,743	7,612	10,063	13,268	17,449
31	1,361	1,848	2,500	3,373	4,538	6,088	8,145	10,868	14,462	19,194
32	1,375	1,885	2,575	3,508	4,765	6,453	8,715	11,737	15,763	21,114
33	1,389	1,922	2,652	3,648	5,003	6,841	9,325	12,676	17,182	23,225
34	1,403	1,961	2,732	3,794	5,253	7,251	9,978	13,690	18,728	25,548
35	1,417	2,000	2,814	3,946	5,516	7,686	10,677	14,785	20,414	28,102
36	1,431	2,040	2,898	4,104	5,792	8,147	11,424	15,968	22,251	30,913
37	1,445	2,081	2,985	4,268	6,081	8,636	12,224	17,246	24,254	34,004
38	1,460	2,122	3,075	4,439	6,385	9,154	13,079	18,625	26,437	37,404
39	1,474	2,165	3,167	4,616	6,705	9,704	13,995	20,115	28,816	41,145
40	1,489	2,208	3,262	4,801	7,040	10,28	14,974	21,725	31,409	45,529

Инвестициялашнинг турли муддатлари ва турли
даромадлилик ставкаларида 1 сўмнинг келгуси қиймати
($1 \cdot (1+k)^n$)

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициенти k									
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	1,110	1,120	1,130	1,140	1,150	1,160	1,170	1,180	1,190	1,200
2	1,232	1,254	1,277	1,300	1,323	1,346	1,369	1,392	1,416	1,440
3	1,368	1,405	1,443	1,482	1,521	1,561	1,602	1,643	1,685	1,728
4	1,518	1,574	1,630	1,689	1,749	1,811	1,874	1,939	2,005	2,074
5	1,685	1,762	1,842	1,925	2,011	2,100	2,192	2,288	2,386	2,488
6	1,870	1,974	2,082	2,195	2,313	2,436	2,565	2,700	2,840	2,986
7	2,076	2,211	2,353	2,502	2,660	2,826	3,001	3,185	3,379	3,583
8	2,305	2,476	2,658	2,853	3,059	3,278	3,511	3,759	4,021	4,300
9	2,558	2,773	3,004	3,252	3,518	3,803	4,108	4,435	4,785	5,160
10	2,839	3,106	3,395	3,707	4,046	4,411	4,807	5,234	5,695	6,192
11	3,152	3,479	3,836	4,226	4,652	5,117	5,624	6,176	6,777	7,430
12	3,498	3,896	4,335	4,818	5,360	5,936	6,580	7,288	8,064	8,916
13	3,883	4,363	4,898	5,492	6,153	6,886	7,699	8,599	9,596	10,699
14	4,310	4,887	5,535	6,261	7,076	7,988	9,007	10,147	11,420	12,839
15	4,785	5,474	6,254	7,138	8,137	9,266	10,539	11,974	13,590	15,407
16	5,311	6,130	7,067	8,137	9,358	10,748	12,330	14,129	16,172	18,488
17	5,895	6,866	7,986	9,276	10,761	12,468	14,426	16,672	19,244	22,186
18	6,544	7,690	9,024	10,575	12,375	14,463	16,879	19,673	22,901	26,623
19	7,263	8,613	10,197	12,056	14,232	16,777	19,748	23,214	27,252	31,948
20	8,062	9,646	11,523	13,743	16,367	19,461	23,106	27,393	34,429	38,338
21	8,949	10,804	13,021	15,668	18,822	22,574	27,034	32,324	38,591	46,005
22	9,934	12,100	14,714	17,861	21,645	26,186	31,629	38,142	45,923	55,206
23	11,026	13,552	16,627	20,362	24,891	30,376	37,006	45,008	54,649	66,247
24	12,239	15,179	18,788	23,212	28,625	35,236	43,297	53,109	65,032	79,497
25	13,585	17,000	21,231	26,462	32,919	40,874	50,658	62,699	77,388	95,396
26	15,080	19,040	23,991	30,167	37,857	47,414	59,270	73,949	92,092	114,475
27	16,739	21,325	27,109	34,390	43,535	55,000	69,345	87,260	109,589	137,371
28	18,580	23,884	30,633	39,204	50,066	63,800	81,134	102,967	130,411	164,845
29	20,624	26,750	34,916	44,693	57,575	74,009	94,927	121,501	155,189	197,814
30	22,892	29,960	39,116	50,950	66,212	85,850	111,065	143,371	184,675	237,376
31	25,410	33,555	44,201	58,083	76,144	99,586	129,946	169,177	219,764	284,852
32	28,206	37,582	49,947	66,215	87,565	115,520	152,036	199,629	261,519	341,822
33	31,308	42,092	56,440	75,485	100,700	134,003	177,883	235,563	311,207	410,186
34	34,752	47,143	63,777	86,053	115,805	155,443	208,123	277,964	370,337	492,224
35	38,575	52,800	72,069	98,100	133,176	180,314	243,503	327,997	440,701	590,668
36	42,818	59,136	81,437	111,834	153,152	209,164	284,899	387,037	524,434	708,802
37	47,528	66,232	92,024	127,491	176,125	242,631	333,332	456,703	624,076	850,562
38	52,756	74,180	103,987	145,340	202,543	281,452	389,998	538,910	742,651	1020,675
39	58,559	83,081	117,506	165,687	232,925	326,484	456,298	635,914	883,754	1224,810
40	65,001	93,051	132,782	188,884	267,864	378,721	533,869	750,378	1051,668	1469,772

3-илова

Жамғаришнинг турли муддатларда ва турли даромадлилиқ ставкаларида ҳар бир даврнинг охирида 1 сўмни стандарт инвестициялаш шароитида аннуитетнинг келгуси қиймати.

$$[FVA1_{n,k} = [(1+k)^n - 1] * k]$$

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициенти k									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
2	2,010	2,020	2,030	2,040	2,050	2,060	2,070	2,080	2,090	2,100
3	3,030	3,060	3,091	3,122	3,153	3,184	3,215	3,246	3,278	3,310
4	4,060	4,122	4,184	4,246	4,310	4,375	4,440	4,506	4,573	4,641
5	5,101	5,204	5,309	5,416	5,526	5,637	5,751	5,867	5,985	6,105
6	6,152	6,308	6,468	6,633	6,802	6,975	7,153	7,336	7,523	7,716
7	7,214	7,434	7,662	7,898	8,142	8,394	8,654	8,923	9,200	9,487
8	8,286	8,583	8,892	9,214	9,549	9,897	10,260	10,637	11,028	11,436
9	9,369	9,755	10,159	10,583	11,027	11,491	11,978	12,488	13,021	13,579
10	10,462	10,950	11,464	12,006	12,578	13,181	13,816	14,487	15,193	15,937
11	11,567	12,169	12,808	13,486	14,207	14,972	15,784	16,645	17,560	18,531
12	12,683	13,412	14,192	15,026	15,917	16,870	17,888	18,977	20,141	21,384
13	13,809	14,680	15,618	16,627	17,713	18,882	20,141	21,495	22,953	24,523
14	14,947	15,974	17,086	18,292	19,599	21,015	22,550	24,215	26,019	27,975
15	16,097	17,293	18,599	20,024	21,579	23,276	25,129	27,152	29,361	31,772
16	17,258	18,639	20,157	21,825	23,657	25,673	27,888	30,324	31,003	35,950
17	18,430	20,012	21,762	23,698	25,840	28,213	30,840	33,750	36,974	40,545
18	19,615	21,412	23,414	25,645	28,132	30,906	33,=	37,450	41,301	45,599
19	20,811	22,841	25,117	27,671	30,539	33,760	37,379	41,446	46,018	51,159
20	22,019	24,297	26,870	29,778	33,066	36,786	40,995	45,762	51,160	57,275
21	23,239	25,783	28,676	31,969	35,719	39,993	44,865	50,423	56,765	64,002
22	24,472	27,299	30,537	34,248	38,505	43,392	49,006	55,457	62,873	71,403
23	25,716	28,845	32,453	36,618	41,430	46,996	53,436	60,893	69,532	79,543
24	26,973	30,422	34,426	39,083	44,502	50,816	58,177	66,765	76,790	88,497
25	28,243	32,030	36,459	41,646	47,727	54,865	63,249	73,106	84,701	98,347
26	29,526	33,671	38,553	44,312	51,113	59,156	68,676	79,954	93,324	109,182
27	30,821	35,344	40,710	47,084	54,669	63,706	74,484	87,351	102,723	121,100
28	32,129	37,051	42,931	49,968	58,403	68,528	80,698	95,339	112,968	134,210
29	33,450	38,792	45,219	52,966	62,323	73,640	87,347	103,966	124,135	148,631
30	34,785	40,568	47,575	56,085	66,439	79,058	94,461	113,283	136,308	164,494
31	36,133	42,379	50,003	59,328	70,761	84,802	102,073	123,346	149,575	181,943
32	37,494	44,227	52,503	62,701	75,299	90,890	110,218	134,214	164,037	201,138
33	38,869	46,112	55,078	66,210	80,064	97,343	118,933	145,951	179,800	222,252
34	40,258	48,034	57,730	69,858	85,067	104,184	128,259	158,627	196,982	245,477
35	41,660	49,994	60,462	73,652	90,320	111,435	138,237	172,317	215,711	271,024
36	43,077	51,999	63,276	77,598	95,836	119,121	148,913	187,102	236,125	299,127
37	44,508	54,034	66,174	81,702	101,628	127,268	160,337	203,070	258,376	330,039
38	45,953	56,115	69,159	85,970	107,710	135,904	172,561	220,316	282,630	364,043
39	47,412	58,237	72,234	90,409	114,095	145,058	185,640	238,941	309,066	401,448
40	48,886	60,402	75,401	95,026	120,800	154,762	199,635	259,057	337,882	442,593

3-илова

Жамғаришнинг турли муддатларда ва турли даромадлилиқ
ставкаларида ҳар бир даврнинг охирида 1 сўмни стандарт
инвестициялаш шароитида аннуитетнинг келгуси қиймати.

$$[FVA]_{n,k} = [(1+k)^n - 1] * k$$

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициенти k									
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
2	2,110	2,120	2,130	2,140	2,150	2,160	2,170	2,180	2,190	2,200
3	3,342	3,374	3,407	3,440	3,473	3,506	3,539	3,572	3,606	3,640
4	4,710	4,779	4,850	4,921	4,993	5,066	5,141	5,215	5,291	5,368
5	6,228	6,353	6,480	6,610	6,742	6,877	7,014	7,154	7,297	7,442
6	7,913	8,115	8,323	8,536	8,754	8,977	9,207	9,442	9,683	9,930
7	9,783	10,089	10,405	10,730	11,067	11,414	11,772	12,142	12,523	12,916
8	11,859	12,300	12,757	13,233	13,727	14,240	14,773	15,327	15,902	16,499
9	14,164	14,776	15,416	16,085	16,786	17,519	18,285	19,086	19,923	20,799
10	16,722	17,549	18,420	19,337	20,304	21,321	23,393	23,521	24,709	25,959
11	19,561	20,655	21,814	23,045	24,349	25,733	27,200	28,755	30,404	32,150
12	22,713	24,133	25,650	27,271	29,002	30,850	32,824	34,931	37,180	39,581
13	26,212	28,029	29,985	32,089	34,352	36,786	39,404	42,219	45,244	48,497
14	30,095	32,393	34,883	37,581	40,505	43,672	47,103	50,818	54,841	59,196
15	34,405	37,280	40,417	43,842	47,580	51,660	56,110	60,965	66,261	72,035
16	39,190	42,753	46,672	50,980	55,717	60,925	66,649	72,939	79,850	87,442
17	44,501	48,884	53,739	59,118	65,075	71,673	78,979	87,068	96,022	105,931
18	50,3969	55,750	61,725	68,394	75,836	84,141	93,406	103,740	115,266	128,117
19	56,939	63,440	70,749	78,969	88,212	98,603	110,285	123,414	138,166	154,740
20	64,203	72,052	80,947	91,025	102,444	115,380	130,033	146,628	165,418	186,688
21	72,265	81,699	92,470	104,768	118,810	134,841	153,139	174,021	197,847	225,026
22	81,214	92,503	105,491	120,436	137,632	157,415	180,172	206,345	236,438	271,031
23	91,148	104,603	120,205	138,297	159,276	183,601	211,801	244,487	282,362	326,237
24	102,174	118,155	136,831	158,659	184,168	213,978	248,808	289,494	337,010	392,484
25	114,413	133,334	155,620	181,871	212,793	249,214	292,105	342,603	402,402	471,981
26	127,999	150,334	176,850	208,333	245,712	290,088	342,763	405,272	479,431	567,377
27	143,079	169,374	200,841	238,499	283,569	337,502	402,032	479,221	571,522	681,853
28	159,817	190,699	227,950	272,889	327,104	392,503	471,378	566,481	681,112	819,223
29	178,397	214,583	258,583	312,094	377,170	456,303	552,512	669,447	811,523	984,068
30	199,021	241,333	299,199	356,787	434,745	530,312	647,439	790,948	966,712	1181,882
31	221,913	271,293	332,315	407,737	500,957	616,162	758,504	934,319	1151,387	1419,258
32	247,324	304,848	376,516	465,820	577,100	715,747	888,449	1103,496	1371,151	1704,109
33	275,529	342,429	426,463	532,035	664,666	832,267	1040,486	1303,125	1632,670	2045,931
34	306,837	384,521	482,903	607,520	765,365	965,270	1218,368	1538,688	1943,877	2456,118
35	341,590	431,663	546,681	693,573	881,170	1120,713	1426,491	1816,652	2314,214	2948,341
36	380,164	484,463	618,749	791,673	1014,346	1301,027	1669,994	2144,649	2754,914	3539,009
37	422,982	543,599	700,187	903,507	1167,498	1510,191	1954,894	2531,686	3279,348	4247,811
38	470,511	609,831	792,211	1030,998	1343,622	1752,822	2288,225	2988,389	3903,424	5098,373
39	523,267	684,010	896,198	1176,338	1546,165	2034,273	2678,224	3527,299	4646,075	6119,048
40	581,826	767,091	1013,704	1342,025	1779,090	2360,757	3134,522	4163,213	5529,829	7343,858

4-илова

Инвестициялашнинг турлича даромадлилик даражаларида
турлича сондаги даврлардан сўнг олинган 1 сўмнинг
жорий қиймати $[1 \cdot (1+k)^n]$

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициенти									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,990	0,980	0,971	0,962	0,952	0,943	0,935	0,926	0,917	0,909
2	0,980	0,961	0,943	0,925	0,907	0,890	0,873	0,857	0,842	0,826
3	0,971	0,942	0,915	0,889	0,864	0,840	0,816	0,794	0,772	0,751
4	0,961	0,924	0,888	0,855	0,823	0,792	0,763	0,735	0,708	0,683
5	0,951	0,906	0,863	0,822	0,784	0,747	0,713	0,681	0,650	0,621
6	0,942	0,888	0,837	0,790	0,746	0,705	0,666	0,630	0,596	0,564
7	0,933	0,871	0,813	0,760	0,711	0,665	0,623	0,583	0,547	0,513
8	0,923	0,853	0,789	0,731	0,677	0,627	0,582	0,540	0,502	0,467
9	0,914	0,837	0,766	0,703	0,645	0,592	0,544	0,500	0,460	0,424
10	0,905	0,820	0,744	0,676	0,614	0,558	0,508	0,463	0,422	0,386
11	0,896	0,804	0,722	0,650	0,585	0,527	0,475	0,429	0,388	0,350
12	0,887	0,788	0,701	0,625	0,557	0,497	0,444	0,397	0,356	0,319
13	0,879	0,773	0,681	0,601	0,530	0,469	0,415	0,368	0,326	0,290
14	0,870	0,758	0,661	0,577	0,505	0,442	0,388	0,340	0,299	0,263
15	0,861	0,743	0,642	0,555	0,481	0,417	0,362	0,315	0,275	0,239
16	0,853	0,728	0,623	0,534	0,458	0,394	0,339	0,292	0,252	0,218
17	0,844	0,714	0,605	0,513	0,436	0,371	0,317	0,270	0,231	0,198
18	0,836	0,700	0,587	0,494	0,416	0,350	0,296	0,250	0,212	0,180
19	0,828	0,686	0,570	0,475	0,396	0,331	0,277	0,232	0,194	0,164
20	0,820	0,673	0,554	0,456	0,377	0,312	0,258	0,215	0,178	0,149
21	0,811	0,660	0,538	0,439	0,359	0,294	0,242	0,199	0,164	0,135
22	0,803	0,647	0,522	0,422	0,342	0,278	0,226	0,184	0,150	0,123
23	0,795	0,634	0,507	0,406	0,326	0,262	0,211	0,170	0,138	0,112
24	0,788	0,622	0,492	0,390	0,310	0,247	0,197	0,158	0,126	0,102
25	0,780	0,610	0,478	0,375	0,295	0,233	0,184	0,146	0,116	0,092
26	0,772	0,598	0,464	0,361	0,281	0,220	0,172	0,135	0,106	0,084
27	0,764	0,586	0,450	0,347	0,268	0,207	0,161	0,125	0,098	0,076
28	0,757	0,574	0,437	0,333	0,255	0,196	0,150	0,116	0,090	0,069
29	0,749	0,563	0,424	0,321	0,243	0,185	0,141	0,107	0,082	0,063
30	0,742	0,553	0,412	0,308	0,231	0,174	0,131	0,099	0,075	0,057
31	0,735	0,541	0,400	0,296	0,220	0,164	0,123	0,092	0,069	0,052
32	0,727	0,531	0,388	0,285	0,210	0,155	0,115	0,085	0,063	0,047
33	0,720	0,520	0,377	0,274	0,200	0,146	0,107	0,079	0,058	0,043
34	0,713	0,510	0,366	0,264	0,190	0,138	0,100	0,073	0,053	0,039
35	0,706	0,500	0,355	0,253	0,181	0,130	0,094	0,068	0,049	0,036
36	0,699	0,490	0,345	0,244	0,173	0,123	0,088	0,063	0,045	0,032
37	0,692	0,481	0,335	0,234	0,164	0,116	0,082	0,053	0,041	0,029
38	0,685	0,471	0,325	0,225	0,157	0,109	0,076	0,054	0,038	0,027
39	0,678	0,462	0,316	0,217	0,149	0,103	0,071	0,050	0,035	0,024
40	0,672	0,453	0,307	0,208	0,142	0,097	0,067	0,046	0,032	0,022

Инвестициялашнинг турлича даромадлилик даражаларида
турлича сондаги даврлардан сўнг олинган 1 сўмнинг
жорий қиймати $[1*(1+k)^n]$

Даврлар сони п	Дисконтлаш коэффициенти									
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	0,901	0,893	0,885	0,877	0,870	0,862	0,855	0,847	0,840	0,833
2	0,812	0,797	0,783	0,769	0,756	0,743	0,731	0,718	0,706	0,694
3	0,731	0,712	0,693	0,675	0,658	0,641	0,624	0,609	0,593	0,579
4	0,659	0,636	0,613	0,592	0,572	0,552	0,534	0,516	0,499	0,482
5	0,593	0,567	0,543	0,519	0,497	0,476	0,456	0,437	0,419	0,402
6	0,535	0,507	0,480	0,456	0,432	0,410	0,390	0,370	0,352	0,335
7	0,482	0,452	0,425	0,400	0,376	0,354	0,333	0,314	0,296	0,279
8	0,434	0,404	0,376	0,351	0,327	0,305	0,285	0,266	0,249	0,233
9	0,391	0,361	0,333	0,308	0,284	0,263	0,243	0,225	0,209	0,194
10	0,352	0,322	0,295	0,270	0,247	0,227	0,208	0,191	0,176	0,162
11	0,317	0,287	0,261	0,237	0,215	0,195	0,178	0,162	0,148	0,135
12	0,286	0,257	0,231	0,208	0,187	0,168	0,152	0,137	0,124	0,112
13	0,258	0,229	0,204	0,182	0,163	0,145	0,130	0,116	0,104	0,093
14	0,232	0,205	0,181	0,160	0,141	0,125	0,111	0,099	0,088	0,078
15	0,209	0,183	0,160	0,140	0,123	0,108	0,095	0,084	0,074	0,065
16	0,188	0,163	0,141	0,123	0,107	0,093	0,081	0,071	0,062	0,54
17	0,170	0,146	0,125	0,108	0,093	0,080	0,069	0,060	0,052	0,045
18	0,153	0,130	0,111	0,095	0,081	0,069	0,059	0,051	0,044	0,038
19	0,138	0,116	0,098	0,083	0,070	0,060	0,051	0,043	0,037	0,031
20	0,124	0,104	0,087	0,073	0,061	0,051	0,043	0,037	0,031	0,026
21	0,112	0,093	0,077	0,064	0,053	0,044	0,037	0,031	0,026	0,022
22	0,101	0,083	0,068	0,056	0,046	0,038	0,032	0,026	0,022	0,018
23	0,091	0,074	0,060	0,049	0,040	0,033	0,027	0,022	0,018	0,015
24	0,082	0,066	0,053	0,043	0,035	0,028	0,023	0,019	0,015	0,013
25	0,074	0,059	0,047	0,038	0,030	0,024	0,020	0,016	0,013	0,010
26	0,066	0,053	0,042	0,033	0,026	0,021	0,017	0,014	0,011	0,009
27	0,060	0,047	0,037	0,029	0,023	0,018	0,014	0,011	0,009	0,007
28	0,054	0,042	0,033	0,026	0,020	0,016	0,012	0,010	0,008	0,006
29	0,048	0,037	0,029	0,022	0,017	0,014	0,011	0,008	0,006	0,005
30	0,044	0,033	0,026	0,020	0,015	0,012	0,009	0,007	0,005	0,004
31	0,039	0,030	0,023	0,017	0,013	0,010	0,008	0,006	0,005	0,004
32	0,035	0,027	0,020	0,015	0,011	0,009	0,007	0,005	0,004	0,003
33	0,032	0,024	0,018	0,013	0,010	0,007	0,006	0,004	0,003	0,002
34	0,029	0,021	0,016	0,012	0,009	0,006	0,005	0,004	0,003	0,002
35	0,026	0,019	0,014	0,010	0,008	0,006	0,004	0,003	0,002	0,002
36	0,023	0,017	0,012	0,009	0,007	0,005	0,004	0,003	0,002	0,001
37	0,021	0,015	0,011	0,008	0,006	0,004	0,003	0,002	0,002	0,001
38	0,019	0,013	0,010	0,007	0,005	0,004	0,003	0,002	0,001	0,001
39	0,017	0,012	0,009	0,006	0,004	0,003	0,002	0,002	0,001	0,001
40	0,015	0,011	0,008	0,005	0,004	0,003	0,002	0,001	0,001	0,001

Хар бир даврнинг охирида 1 сўмлик маблағини стандарт инвестициялаш шароитида аннуитет (жамғармалар)нинг жорий қиймати

$$[PVA_{n,k} = [1 - 1 * (1+k)^n] * k]$$

Даврлар сони n	Дисконтлаш коэффициенти									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	0,990	0,980	0,971	0,962	0,952	0,943	0,935	0,926	0,917	0,909
2	1,970	1,942	1,913	1,886	1,859	1,833	1,808	1,783	1,759	1,736
3	2,941	2,884	2,829	2,775	2,723	2,673	2,634	2,577	2,531	2,487
4	3,902	3,808	3,717	3,360	3,546	3,465	3,387	3,312	3,240	3,170
5	4,853	4,713	4,580	4,452	4,329	4,212	4,100	3,993	3,890	3,791
6	5,795	5,601	5,417	5,242	5,076	4,917	4,767	4,623	4,486	4,355
7	6,728	6,472	6,230	6,002	5,786	5,582	5,389	5,206	5,033	4,868
8	7,652	7,325	7,020	6,733	6,463	6,210	5,971	5,747	5,535	5,335
9	8,566	8,162	7,786	7,435	7,108	6,302	6,515	6,247	5,995	5,759
10	9,471	8,983	8,530	8,111	7,722	7,360	7,024	6,710	6,418	6,145
11	10,368	9,737	9,253	8,760	8,306	7,887	7,499	7,139	6,805	6,495
12	11,255	10,575	9,954	9,385	8,863	8,384	7,943	7,536	7,161	6,814
13	12,134	11,348	10,635	9,986	9,394	8,853	8,358	7,904	7,487	7,103
14	13,004	12,106	11,296	10,563	9,899	9,295	8,745	8,244	7,786	7,367
15	13,865	12,849	11,938	11,118	10,380	9,712	9,108	8,559	8,061	7,606
16	14,718	13,578	13,561	11,652	10,838	10,106	9,447	8,851	8,313	7,824
17	15,562	14,292	13,166	12,166	11,274	10,477	9,763	9,122	8,544	8,022
18	16,398	14,992	13,754	12,659	11,690	10,828	10,059	9,372	8,756	8,201
19	17,226	15,678	14,324	13,134	12,035	11,158	10,336	9,604	8,950	8,365
20	18,045	16,351	14,877	13,590	12,462	11,470	10,594	9,818	9,129	8,514
21	18,857	17,011	15,415	14,029	12,821	11,764	10,836	10,017	9,292	8,649
22	19,660	17,658	15,937	14,451	13,163	12,042	11,061	10,201	9,442	8,772
23	20,456	18,292	16,444	14,857	13,489	12,303	11,272	10,371	9,580	8,883
24	21,243	18,914	16,936	15,247	13,799	12,550	11,469	10,529	9,707	8,985
25	22,023	19,523	17,413	15,622	14,094	12,783	11,654	10,675	9,823	9,077
26	22,795	20,121	17,877	15,983	14,375	13,003	11,826	10,810	9,929	9,161
27	23,560	20,707	18,327	16,330	14,643	13,211	11,987	10,935	10,027	9,237
28	24,316	21,281	18,764	16,663	14,898	13,406	12,137	11,051	10,116	9,307
29	25,066	21,844	19,188	16,984	15,141	13,591	12,278	11,158	10,138	9,370
30	25,803	22,396	19,600	17,292	15,372	13,765	12,409	11,258	10,274	9,427
31	26,542	22,938	20,000	17,588	15,593	13,929	12,532	11,350	10,343	9,479
32	27,270	23,468	20,389	17,874	15,803	14,084	12,647	11,435	10,406	9,526
33	27,990	23,989	20,766	18,148	16,003	14,230	12,754	11,514	10,464	9,569
34	28,703	24,499	21,132	18,411	16,193	14,368	12,854	11,587	10,518	9,609
35	29,409	24,999	21,487	18,655	16,374	14,498	12,948	11,655	10,567	9,644
36	30,108	25,489	21,832	18,908	16,547	14,621	13,035	11,717	10,612	9,677
37	30,800	25,969	22,167	19,143	16,711	14,737	13,117	11,775	10,653	9,706
38	31,485	26,441	22,492	19,368	16,868	14,346	13,193	11,829	10,691	9,733
39	32,163	26,903	22,808	19,534	17,017	14,949	13,265	11,879	10,726	9,757
40	32,835	27,355	23,115	19,793	17,159	15,046	13,332	11,925	10,757	9,779

Хар бир даврнинг охирида 1 сўмлик маблағини
стандарт инвестициялаш шароитида аннуитет
(жамғармалар)нинг жорий қиймати
$$[PVA_n = k[1 - 1 * (1 + k)^n] + k]$$

Даврлар сон n	Дисконтлаш коэффициенти									
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	0,901	0,893	0,885	0,877	0,87	0,862	0,855	0,847	0,840	0,833
2	1,713	1,69	1,668	1,647	1,626	1,605	1,585	1,566	1,547	1,528
3	2,444	2,402	2,361	2,322	2,283	2,246	2,210	2,174	2,14	2,106
4	3,1,02	3,037	2,974	2,914	2,855	2,798	2,743	2,69	2,639	2,589
5	3,696	3,605	3,517	3,433	3,352	3,274	3,199	3,127	3,058	2,991
6	4,231	4,111	3,998	3,889	3,784	3,685	3,589	3,498	3,41	3,326
7	4,712	4,564	4,423	4,288	4,160	4,039	3,922	3,812	3,706	3,605
8	5,146	4,968	4,799	4,639	4,487	4,344	4,207	4,078	3,954	3,837
9	5,537	5,328	5,132	4,946	4,772	4,607	4,451	4,303	4,163	4,031
10	5,889	5,65	5,426	5,216	5,019	4,833	4,659	4,494	4,339	4,192
11	6,207	5,935	5,687	5,453	5,234	5,029	4,836	4,656	4,486	4,327
12	6,492	6,194	5,91B	5,660	5,421	5,197	4,988	4,793	4,611	4,439
13	6,750	6,424	6,122	5,842	5,583	5,342	5,118	4,91	4,715	4,533
14	6,982	6,628	6,302	6,002	5,724	5,468	5,229	5,008	4,802	4,611
15	7,191	6,811	6,462	6,142	5,847	5,575	5,324	5,092	4,876	4,675
16	7,379	6,974	6,604	6,265	5,954	5,668	5,405	5,162	4,938	4,73
17	7,549	7,12	6,729	6,373	6,047	5,749	5,475	5,222	4,99	4,775
18	7,702	7,25	6,840	6,467	6,128	5,818	5,534	5,273	5,033	4,812
19	7,839	7,366	6,938	6,550	6,195	5,877	5,584	5,316	5,07	4,843
20	7,963	7,469	7,025	6,623	6,259	5,929	5,628	5,353	5,101	4,87
21	8,075	7,562	7,102	6,687	6,312	5,973	5,665	5,384	5,127	4,891
22	8,176	7,645	7,17	6,743	6,359	6,011	5,696	5,41	5,149	4,909
23	8,266	7,718	7,23	6,792	6,399	6,044	5,723	5,432	5,167	4,925
24	8,348	7,784	7,283	6,835	6,434	6,073	5,746	5,451	5,182	4,937
25	8,422	7,843	7,33	6,873	6,464	6,097	5,766	5,467	5,195	4,948
26	8,488	7,896	7,372	6,906	6,491	6,118	5,783	5,48	5,206	4,956
27	8,548	7,943	7,409	6,935	6,514	6,136	5,798	5,492	5,215	4,964
28	8,602	7,984	7,441	6,961	6,534	6,152	5,81	5,502	5,223	4,97
29	8,65	8,022	7,47	6,983	6,551	6,166	5,820	5,51	5,229	4,975
30	8,694	8,055	7,496	7,003	6,566	6,177	5,829	5,517	5,235	4,979
31	8,733	8,085	7,518	7,020	6,579	6,187	5,837	5,523	5,239	4,982
32	8,769	8,112	7,538	7,035	6,591	6,196	5,844	5,528	5,243	4,985
33	8,801	8,135	7,556	7,048	6,600	6,203	5,849	5,532	5,246	4,988
34	8,829	8,157	7,572	7,06	6,609	6,21	5,854	5,536	5,249	4,99
35	8,855	8,176	7,586	7,07	6,617	6,215	5,858	5,539	5,251	4,992
36	8,879	8,192	7,598	7,079	6,623	6,22	5,862	5,541	5,253	4,993
37	8,9	8,208	7,609	7,087	6,629	6,224	5,865	5,543	5,255	4,994
38	8,919	8,221	7,618	7,094	6,634	6,228	5,867	5,545	5,256	4,995
39	8,936	8,233	7,627	7,100	6,638	6,231	5,869	5,547	5,257	4,996
40	8,951	8,244,,	7,634	7,105	6,642	6,233	5,871	5,548	5,258	4,997

